

HUMÁN INNOVÁCIÓS SZEMLE

HUMAN INNOVATION REVIEW

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
KARÁNAK LAPJA

KIADJA A HUMAN EXCHANGE ALAPÍTVÁNY

XV. évfolyam, 1. szám, 2024. június

Szerkesztőbizottság

ALBERT-LŐRINCZ Csanád (Partiumi Keresztény Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nagyvárad, Románia)
ALBERT-LŐRINCZ Enikő (Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociálismunkás-képző Kar, Kolozsvár, Románia)
BAUMANN, Klaus (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg Caritaswissenschaft und Christliche Sozialarbeit - Theologische Fakultät, Németország)
BIRHER Nándor Máté (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar)
DELLAGIULIA, Antonio (Pontificia Università Salesiana, Róma, Olaszország)
ERDEI Gábor (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar)
FLÓRA Gábor (Partiumi Keresztény Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nagyvárad, Románia)
GÁBRITY Molnár Irén (Újvidéki Egyetem Közgazdasági Kar, Szabadka, Szerbia)
HIDAS Zoltán (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar)
HOMICSKÓ Árpád Olivér (Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar)
LABAŠ, Danijel (University of Zagreb, Horvátország)
MOLNÁR Dániel (Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete)
SCHLETT András (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar)
VAJDA Norbert (Katolikus Szeretetszolgálat)

Alapító főszerkesztő

JUHÁSZ Gábor

Felelős kiadó

DÓZSA Zsófia Katalin

Nyelvi lektorálás, tördelés, szerkesztés

KAPITÁNY Zoltán

Szerkesztőség

Human Exchange Emberi Erőforrás Fejlesztő és Tanácsadó Alapítvány
e-mail: info@humanexchange.hu;
honlap: <http://humanexchange.hu/human-innovacios-szemle>

ISSN 2939-8614 (Online)

ISSN 2062-0292 (Print)

HUMAN EXCHANGE ALAPÍTVÁNY, 2024

TARTALOM

VARGA NORBERT, BIRHER NÁNDOR, KNOLL-CSETE EDIT: A KRIPTOVALUTÁK SZABÁLYOZÁSA – JOGI KIHÍVÁSOK ÉS KOCKÁZATOK	4
FEKETE ZSOLT, HAJDU GÁBOR, TÓTH TIBOR: A MIKROTANÚSÍTVÁNY BEILLESZTÉSÉNEK KEZDETI LÉPÉSEI A MAGYAR KÉPZÉSI RENDSZER JOGI KERETEI KÖZÉ 2024-IG	22
CZAKÓ KÁLMÁN: PROFESSZIONÁLIS RENDELKEZÉSRE ÁLLÁS A MEGELŐZÉSBEN	34
MOLNÁR DÁNIEL: INTERKULTURÁLIS SZERVEZETI KIHÍVÁSOK KEZELÉSE	58
JEKATYERINA DUNAJEVA, HANNA SIAROVA: INTERSECTIONALITY IN EDUCATION POLICY DOCUMENTS: COMPARATIVE ANALYSIS OF NINE EUROPEAN COUNTRIES	78
EPERJESI ZOLTÁN: A BÁNSÁGI HEGYVIDÉK HÁROMSZÁZ ÉVRE VISSZATEKINTŐ IPARTÖRTÉNETE	97
TÓTH TIBOR: A JÓLLÉT KONCEPCIÓJA ÉS MÉRHEHŐSÉGE – DILEMMÁK ÉS MŰKÖDŐ GYAKORLATOK	114
KENGYEL JUDITH GABRIELLA, MIRCSE ANDREA, KÁNTÁS ÉVA MAGDOLNA, TREUER TAMÁS: A NŐGYŰLŐLET EREDETE A PATRIARCHÁLIS TÁRSADALOMBAN: PSZICHODINAMIKAI ÉS KULTURÁLIS MEGFONTOLÁSOK	128
SZÓKE BRIGITTA, TÓTH ESZTER ILONA: PÉNZÜGYI ISMERETEK OKTATÁSA ÉS A PÉNZÜGYI TUDATOSSÁG ÖSSZEFÜGGÉSEI 2.	151
AHLAM NASSAR OMAR SAEED: ROLE AND IMPACT OF WORLD BANK STRUCTURAL ADJUSTMENT PROGRAMS IN DEVELOPING COUNTRIES: ANALYZING THE EFFECTIVENESS OF SAPS IN THE MIDDLE EAST: THE CASE OF JORDAN	162
THIDPHAXAY SOULIYA: EXPRESSION OF GENDER INEQUALITIES IN WAGE DIFFERENCES IN THE EUROPEAN LABOR MARKET	186
FEHÉR PÁLMA VIRÁG: KITEKINTÉS A JÖVŐRE: MENTÁLIS EGÉSZSÉG, REZILIENCIA ÉS PROZILIENCIA	198

A KRIPTOVALUTÁK SZABÁLYOZÁSA – JOGI KIHÍVÁSOK ÉS KOCKÁZATOK

VARGA NORBERT¹, BIRHER NÁNDOR², KNOLL-CSETE EDIT³

Absztrakt

A Bitcoin és az Ethereum egyre inkább a közfigyelem középpontjába kerültek az elmúlt években. Mindkettő kriptovaluta, azaz decentralizált digitális eszköz, egy kódsor, amely fizetőeszközként – decentralizált fizetőeszközként – is használható. Értéküket nem a mögötte lévő fedezet, hanem a közmegállapodás generálja. A kriptoeszközök vonzerejét az adja, hogy lehetőséget teremtenek a biztonságos és egyszerű tranzakciókra két fél között, közvetítő nélkül. Mindkettő blokklánc technológián (a mindenkori összes tranzakciót tartalmazzák) alapuló digitális valuta. A kriptovaluták gyors térnyerésük miatt sajnos egyre inkább csalók és bűnözők célpontjaivá váltak⁴. A digitális valuták által kínált technológiai újítások és pénzügyi lehetőségek mellett tehát felmerül az etikai dimenzió kérdése is. Hogyan illeszkednek a kriptovaluták az etikai elvekhez, különös tekintettel a pénz etikájára, hiszen az általuk generált nyereséghez tulajdonképpen nem jut hozzá mindenki egyaránt. A digitális valuták anonimitása elősegítheti a pénzmosást, a terrorizmus finanszírozását és más illegális tranzakciókat. Ezenkívül aggályok merülnek fel a kriptovaluták energiafogyasztásával és környezeti hatásaival kapcsolatban is. Ezért a kriptovaluták hatékony szabályozására van szükség a csalások és visszaélések elleni küzdelemben, valamint a befektetők védelmében. A kriptovaluták használata ugyanis megnehezítheti az érintett felek személyazonosságának megállapítását (anonimitás és álnév), ami csalásra, pénzmosásra és más illegális tevékenységekre ösztönöz. A kriptovaluták ára jelentősen ingadozhat (volatilitás), ami jelentős anyagi veszteségeket okozhat a befektetőknek. A kibertámadások, hackelési incidensek és technikai hibák végső soron a kriptoeszközök elvesztéséhez vezethetnek (technológiai-biztonsági kockázatok).

Kulcsszavak: kriptovaluta, pénzügyi tranzakció, bitcoin, altcoin, token, kriptoeszköz

A kriptovaluták kialakulásának rövid történeti ismertetése

A kriptovaluták („crypto currencies”) relatíve olyan rövid történeti múlttal rendelkeznek, hogy meghatározásukat a korábbi, hagyományos lexikonokban, enciklopédiákban nem találhatjuk meg. Tágabb kontextusba helyezve őket, ezek a pénzügyi innovációk közé sorolhatók, merthogy a pénzügyi digitalizáció fejlődése hívta életre őket. Egy 2020-ban megjelent hazai tanulmány által is alátámasztottan a kriptovaluták a FinTech („financial technologies”, azaz a pénzügyi technológiák)

¹ Dr. Varga Norbert PhD Hallgató – KRE-AJK, Témavezető: Prof. Dr. Tóth Mihály egyetemi tanár, Bűnügyi Tudományok Intézete

² Prof. Dr. Birher Nándor Máté, dékán, PPKE BTK

³ PHD Hallgató a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában, Témavezetője: Dr. Becsey Zsolt László, egyetemi tanár

⁴ Crypto scam: Inside the billion-dollar ‘pig-butcher’ industry:

<https://www.reuters.com/investigates/special-report/fintech-crypto-fraud-thailand/>

körébe tartoznak, melyek a pénzügyeink kezelését megkönnyítő innovációk tudományos irodalom által is használt hivatalos gyűjtőfogalma (Király 2020). A kriptovaluták különféle célokra használhatók, például: 1.) Fizetési mód árukért és szolgáltatásokért, 2.) Befektetési eszközök és spekulatív tárgyak, 3.) Intelligens szerződések és decentralizált alkalmazások (DApps) technológiai alapjai, 4.) Alternatív finanszírozási módszerek, például kezdeti érmeajánlatok (ICO) vagy biztonsági token-ajánlatok (STO).

A nemzetközi irodalom (Shahzad et al 2024) szerint a kriptovaluta olyan digitális eszköz, mely csereeszközként vagy manapság fizetőeszközként is funkcionál. Ugyanakkor „a blokklánc technológiával alátámasztva, a kriptográfia és a kriptovaluták a digitális vagy virtuális valuták teljesen új osztályát képviselik. Lényegét tekintve, a blokklánc megosztott főkönyvként funkcionál, mely számítógépek megosztott hálózatán keresztül minden egyes tranzakciót naplóz, lehetővé téve ezzel mind az átláthatóságot, mind az állandóságot, mivel a kriptográfia azt biztosítja, hogy a tranzakciók védve legyenek a hamisítások ellen és a résztvevők személyazonossága bizalmas maradjon.”⁵ A kriptovaluták a digitális valuták egy részhalmozását képviselik, de besorolhatók az alternatív valuták vagy a virtuális valuták csoportjába is. „A virtuális valuták kapcsán azonban fontos megemlíteni, hogy Európa legelterjedtebb fizetőeszköze az euró is virtuális fizetőeszközként jelent meg először.” (Szijártó-Frigyer 2023) Ez volt az ún. ECU (European currency unit, azaz európai fizetési egység), melyről a mai ifjabb korosztály jóformán már csak közgazdasági tankönyvekből szerezhet tudomást. „A legtöbb kriptovaluta közös jellemzője a decentralizáció, azaz a központi felügyelet nélküli működés (hasonlóan az Internethez) melynek köszönhetően országhatárokon keresztül fizetőeszközként lehet használni.”⁶ A történetükről fellelhető szakirodalom az eredetüket tágabb értelemben az 1980-as évekig vezeti vissza, amikor Hollandiában a kamionsofőrök készpénz helyett egy általuk használt kártyával fizettek a tankolásért a benzinkutakon. A 90-es évekből jellemzően két olyan világcéget (DigiCash Inc., PayPal Holdings Inc.) nevesít a szakirodalom, melyek esetében a tranzakciók lebonyolításához már kriptográfiai módszereket használtak, illetve az online pénzátutalások elvégzéséhez nemzetközi digitális rendszert alkalmaztak. A kriptovaluták szűkebb értelemben vett története azonban némi leegyszerűsítéssel 2009-ig datálható, amikor is „Satoshi Matamoto”⁷ megalkotta a Bitcoin-t (a továbbiakban: BTC), mely a manapság közel tízezres nagyságrendű token számláló kriptovalutapiacon⁸ a piacvezető, azaz a piac több mint felét kitevő kriptovaluta lett. A BTC jelenlegi piaci kapitalizációja közel 1.700 milliárd USD, mely 20 millió token mintegy 68.500 USD-os jelenlegi árfolyamából adódik. Ez pontosan 52,3 %-os részesedést jelent pillanatnyilag ezen a piacon.⁹ A 47,7 %-ot kitevő összes többi

⁵ “Underpinned by blockchain and cryptography, cryptocurrency represents a novel class of digital or virtual currency. At its core, a blockchain serves as a decentralized ledger, chronicling every transaction across a distributed network of computers, assuring both transparency and permanence, whereas cryptography ensures that transactions are safeguarded against tampering and that participants’ identities remain confidential.” (Shahzad et al 2024)

⁶ Wikipédia: kriptovaluta szócikk, <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kriptovaluta>

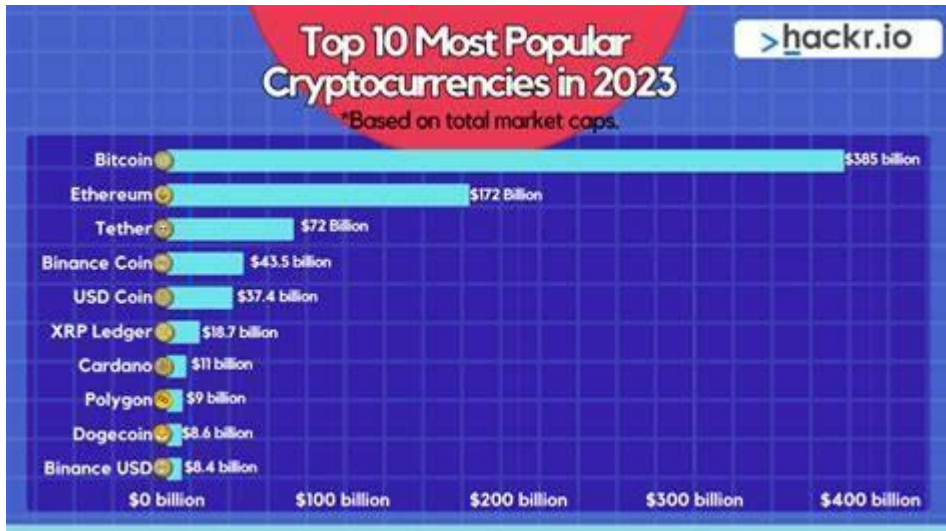
⁷ Reddit’s Latest Theory About True Identity of Satoshi Nakamoto
<https://www.techopedia.com/news/reddit-floats-new-theory-about-true-identity-of-bitcoin-creator-satoshi-nakamoto>

⁸ Az [investing.com](https://www.investing.com) real-time árfolyam adatokat közlő portálján (<https://www.investing.com/crypto/currencies>) a mai napon fellelhető lista szerint 9550 féle kereskedhető kriptovaluta-eszköz létezik világszerte.

⁹ Fenti szám adatok a 2024. április 10-i állapotot tükrözik.

kriptovaluta eszközt nemzetközileg elfogadott szóhasználatlalt altcoinnak¹⁰, azaz alternatív érmének hívják.

1. ábra: Vezető kriptovaluták

Forrás: www.bestereviews.de/future-cryptocurrency

A fentiek magyarázatul szolgálnak arra, miért is 2009 volt a korszakhatár a digitális pénzügyi forradalom történetében. A kriptovaluta jelenség tudományos kutatása részben nemzetközi forrásokból (Movchan et al 2023; Botha-Leenen 2024; Guo-Zhang 2024; Senocak et al 2024; Wiwoho et al 2024; Hadan et al 2024; Zhelekhovska 2023; Fang et al 2022; Shahzad et al 2024) táplálkozik, az ide vonatkozó közlemények azonban a hazai pénzügyi szakirodalomban is rohamosan terjednek. Magyarországon jelenleg a Magyar Tudományos Művek Tára a „kriptovaluta” kulcsszó alapján elvégzett lekérdezésre már 107 találatot ad. Természetesen ez az adatbázis nem tartalmazza a főként a kereskedelemben érdekelt vállalkozások vezetői, ideológusai által megírt könyveket, pedig ezek száma sem elhanyagolható. Arról pontos statisztikai adatok nincsenek (és a kriptovaluták természete miatt nem is lehetnek), hogy a hazai lakosság hány százaléka kereskedett már, fektetett be valaha token eszközökbe, azonban számuk a becslések alapján a százezres nagyságrendre tehető. A hazai gazdasági szaksajtóban 2023-ben publikált újságcikkek¹¹ azonban rámutatnak arra, hogy 2023 nyarán már közel száz elfogadóhelyen lehetett Magyarországon kriptovalutával fizetni, ami azért jelzi azt, hogy a témával nemcsak az újságíróknak, hanem a törvényhozóknak, és a közgazdaságtudomány kutatóinak is komolyan kell foglalkoznia.¹²

¹⁰Altcoins are generally defined as all cryptocurrencies other than [Bitcoin](https://www.investopedia.com/terms/a/altcoin.asp).

<https://www.investopedia.com/terms/a/altcoin.asp>

¹¹ <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20230712/kozel-szaz-helyen-lehet-magyarorszagon-kriptovalutaval-fizetni-627535>

¹²Világgazdaság: Csaknem száz helyen lehet Magyarországon kriptovalutával fizetni.

<https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2023/07/csaknem-szaz-helyen-lehet-magyarorszagon-kriptovalutaval-fizetni>.

A kriptovaluták felosztása nemzetközi standardok mentén

A kriptovaluták csoportosításával kapcsolatosan fentebb már említésre került a BTC és az altcoin felosztás, mely talán a legfontosabb klasszifikáció. Az eredeti kriptovaluta első alternatíváit nevezték el később altcoinoknak, melyek csak 2011-ben jelentek meg a kriptovaluták világában, mint például a Litecoin (LTC) és a Namecoin (NMC). Ezen felosztás mögött egy történeti szemlélet is beazonosítható, mert az altcoinok csak az Ethereum (a továbbiakban: ETH) megjelenése után (2014) váltak népszerűvé. Csoportképző ismérv továbbá az egyes kriptovaluták felhasználási célja, mely szerint vannak befektetési eszközként használt kriptovaluták, ilyen tipikusan a BTC, melyek mellett léteznek elsősorban tranzakciós célokra alkalmazott eszközök, ilyen például az ETH. Különbséget lehet továbbá az érmék és a tokenek között is, előbbieket saját blokkláncon futnak¹³, és fizetési eszköznek számítanak, utóbbiak ezzel ellentétben egy értéket vagy hasznosságot képviselnek. A tokenek típusait tovább lehet osztályozni, mely szerint léteznek ún. „value tokenek” magyarul érték-tokenek, amelyek digitális formában képviselnek értéket, mint egy művészeti tárgy vagy egy zenei műalkotás. Külön kategóriát alkotnak továbbá az ún. „utility tokenek”, magyarul alkalmazás tokenek, mely adott szolgáltatás nyújtásában segítenek. Ennek alapján a felhasználók műveleteket hajthatnak végre egy blokklánc hálózaton vagy egy decentralizált alkalmazáson belül. Elhatárolhatók tőlük az ún. „security tokenek”, azaz biztonsági tokenek, melyek egy eszköz tulajdonjogának képviseletére hivatottak. Ezek eladásával különféle vállalatokba lehet tőkét bevonni. Rájuk vonatkoznak az amerikai tőzsd felügyeletként működő Securities and Exchange Commission¹⁴ (a továbbiakban: SEC) szabályai, következésképpen ezek az USA-ban a szabályozott piac részét képezik¹⁵. Külön típust jelentenek a „stablecoinok”, az olyan kriptovaluták, amelyek árfolyama egy másik eszköz értékéhez, jellemzően az amerikai dollárhoz van kötve. Ezért nevezhetők szabad fordításban magyarul stabil érméknek. Említést érdemelnek továbbá a szubjektív ismérv mentén megkülönböztethető „mémérmék”, melyek a mémeken és a közösségi médián keresztül nyernek népszerűséget és vonzerőt. Azokra az érmékre is használható ez az elnevezés, amelyek a közösségi médiában robbannak fel, az internetes szakirodalom az első ilyen kriptovalutának a Dogecoin (DOGE) tekinti, mely a „doge” Shiba Inu kutya mém köré épült.¹⁶ Említést érdemel még a „non fungible token” (azaz a nem helyettesíthető token, a továbbiakban: NTF) kategóriája, melynek lényege, hogy ez a fajta kriptovaluta nem helyettesíthető, vagy nem cserélhető. „Az NFT-t egyfajta kriptopénznek – érmének, zsetonnak, virtuális okmányoknak – tekinthetjük, amelyet olyan okos szerződéses platformon hoznak létre, mint az Ethereum, az Avalanche vagy a Solana. Az NFT-k egyedi, nem kézzel fogható digitális tárgyak a digitális térben, amelyek birtoklása igen

¹³ A blokklánc technológia képezi a kriptovaluták alapját. Ez egy decentralizált és elosztott digitális regiszter (főkönyv), amelyben minden tranzakció kronologikusan és változatlanul tárolódik. A tranzakciók blokkokba vannak csoportosítva, amelyek kriptográfiai módszerekkel kapcsolódnak egymáshoz. Ez biztosítja a tranzakciós előzmények átláthatóságát, biztonságát és megváltoztathatatlanágát.

¹⁴ <https://www.sec.gov>

¹⁵ Az Egyesült Államokban az Értékpapír- és Tőzsd felügyelet (SEC) felelős a kriptovaluták szabályozásáért. A SEC több esetben is úgy döntött, hogy bizonyos kripto tokenek értékpapírnak minősülnek, és ezért az Egyesült Államok értékpapírtörvényei hatálya alá tartoznak. További releváns amerikai szabályozó hatóságok közé tartozik a kriptovalutákat árucikknek minősítő Commodity Futures Trading Commission (CFTC), valamint a Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN).

¹⁶ <https://asic-minerz.hu/a-kriptovalutak-kulonbozo-fajtai/>

divatos mostanság.”¹⁷ Fentiekből látható, hogy az egyes kriptovaluták nem egységesen kezelhető eszközök, azok között számos tulajdonság, jellemző alapul vételével csoportokat lehet alkotni. A hivatalos osztályozás bevezetése nem szükségszerűen a tudománytól, hanem az erre vonatkozó jogalkotástól várható. A tipizálás álláspontunk szerint azért szükséges, mert a kriptovaluták nehezen áttekinthető és prognosztizálhatóan tovább bonyolódó dzsungelében a tisztánlátás már csak a kereskedés biztonságának optimalizálása érdekében is létfontosságú, de nem utolsó szempont az így szerzett ismeretanyag a gyakorlati bűnüldöző munkában és tágabb értelemben az ahhoz kapcsolódó igazságügyi szakértői történő felhasználhatósága sem, nem is beszélve a büntető igazságszolgáltatásról.

A kriptovaluták természete a monetáris rendszerben

A kriptovaluták monetáris rendszerben betöltött szerepe elsődlegesen pénzügytani kérdés. A pénzügytani tankönyvirodalom a mai pénzt hitelpénzként definiálja, melyet olyan bankpasszívának tart, amely „képes betölteni a forgalmi eszköz, a fizetési eszköz, a felhalmozási (megtakarítási) eszköz és az értékmérő funkciót”. Mindezek felül a belső gazdaság nemzeti pénzén túlterjeszkedve megemlítendő, hogy a világpénzként funkcionáló pénz, azaz a valuta, illetve a valutáról szóló követelés, azaz a deviza „ugyanezen funkciót tölti be a nemzetközi fizetési forgalomban.” (Bánfi 2009, 11.o.) Megjegyzendő, hogy a forgalmi eszköz szerepet máshol csereszköz funkciónak nevesítik. A nemzetközi tankönyvirodalom legrelevánsabb forrása a pénzről a következő megállapításokat teszi: „A pénz az áruk vásárlására használt fizetési eszköz, ez készpénz és folyószámlabetét formáját ölti. A pénz a cserét megkönnyítő kenőanyag. Ha mindenki bízik a pénzben, elfogadja az árucikkekért cserébe és az adósságok törlesztésére, akkor a kereskedelem olajozottabban működhet.” (Samuelson-Nordhaus 2012, 30. o.) Ha elfogadjuk azt az elméleti közgazdaságtani alaptételt, hogy pénznek azt az eszközt lehet tekinteni, mely önmagában a fenti pénzfunkciókat maradéktalanul képes betölteni, úgy azt kell megnéznünk, hogy ezekből mire képes a BTC. A kriptovaluták monetáris rendszerben betöltött szerepének problémáját banküzemeltetési szempontból is vizsgálhatjuk, ezért érdemes áttekinteni az ide vonatkozó tankönyvirodalomból a bank (mint intézmény) olyan meghatározását, mely a mai napig időtálló, nem meghaladott. Szász Antal 1947-ben írt Banküzemeltetés című munkájára hivatkozva kijelenthetjük: „a bank olyan üzem, amely a saját számlájára hivatásszerűen vesz igénybe, illetve nyújt hitelt és amelyet saját gazdasági szervezete pénz alkotására is alkalmassá tesz”. (Bánfi 2006, 20. o.) Ha elfogadjuk azt az elméleti közgazdaságtani alaptételt, hogy a pénz teremtésére a bankok képesek, melyek ezt a hitelezési tevékenységük útján látják el, úgy azt kell a kriptovaluták kapcsán szemügyre venni, hogy azok előállításában a bankrendszer milyen szerepet tölt be. Pénzügytani megközelítésből egy a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara által 2021-ben kiadott konferenciakötetben megjelent tanulmány a pénzfunkciók mentén elvégzett vizsgálat alapján az alábbi megállapításokra jutott: A fizetési eszköz funkció mint a legalapvetőbb pénzfunkció, nem teljesül maradéktalanul, mert egyfelől a kriptovalutákkal a szabadpiacon folyamatosan és kis energiaráfordítással nem lehet fizetni, másfelől „önmagában az esetleges vásárlási képesség nem bizonyíthatja a kriptovaluták pénz jellegét, hiszen fizetni nem csak nemzeti valutákkal lehet, hanem bármely áruval barter üzletek

¹⁷ Világgazdaság: Miért tartja lázban a világot az NFT? <https://www.vg.hu/nemzetkozi-gazdasag/2022/07/miert-tartja-lazban-a-vilagot-az-nft>.

esetében, de részvényekkel, illetve más vagyontárgyak segítségével is köthetünk érvényes jogügyleteket” (Szilovics 2021, 26. o.). Az értékmérő funkciót rövid távon bizonyosan nem képesek betölteni, mert a nagymértékű árfolyamváltozásuk, azaz volatilitásuk miatt e funkciójukat csak nagyon erős megszorításokkal láthatják el. „Alkalmazásuknak olyan mértékű a kiszámíthatatlansága akár a havi, akár az évközi ingadozást tekintve, hogy rövid távú értékmérő funkciót nem tölthetnek be” (Szilovics 2021, 29. o.). E körben a hivatkozott tanulmány részletesen prezentálja a BTC árfolyamának historikus alakulását, valamint rámutat arra, hogy vele szemben az arany és a termőföld mint befektetési instrumentum, miért tölti be hosszú távon bizonyosan az értékmérő funkciót. A kincsképző vagy felhalmozási eszköz funkcióval kapcsolatosan a tanulmány kifejti, hogy egyfelől ennek a funkciónak a vizsgálata a BTC akkor 12 éves múltjára való tekintettel értelmezhetetlen, mert a hosszú távú befektetők ennél hosszabb időtávban gondolkoznak, ha teaurálni¹⁸ akarnak, de a szerző egyértelműen arra a megállapításra jut, hogy a kriptovaluták ennek a funkciónak a betöltésére nem alkalmasak. A cikk rámutat arra is, hogy ennek a funkciónak az ellátásakor ezeknek a digitális eszközöknek olyan termékekkel kell versenyezniük, „amelyek évezredek óta az anyagi biztonságot és kiszámíthatóságot jelképezik és biztosítják” (Szilovics 2021, 31. o.). Példának hozza fel többek között az aranyat, illetve a termőföldet is, amely, mint értékmérő szintén az összehasonlítás alapjául szolgálhat. Azt is kifejti a tanulmány Bujtár Zsolt egyik korábbi tanulmányára, valamint a tőzsdéről szóló legnagyobb eddigi hazai monográfiára, a Kecskés András, Halász Vendel és Bujtár Zsolt szerzőhármás által publikált Tőzsdeuniverzumra hivatkozva, hogy a kriptovaluták nem minősülnek értékpapírnak, és e körben egy tudományos műben stílusidegennek ható, de őszinte cinikus hasonlat is elhangzik, nevezetesen, hogy „kriptovaluták valójában az IT szektor és a korlátlan befektetői nyereségvágy bizonytalan sorsú szerelemgyerekei” (Szilovics 2021, 32. o.). Összességében fentiek alapján kijelenthető, hogy a kriptovaluták – élükön a BTC-vel – pénzként nem funkcionálnak, értékpapírként nem értelmezhetőek, amelynek nem mond ellent az a gyakorlat, mely szerint bizonyos földrajzi helyeken és meghatározott jogalanyok között az ilyen eszközökkel lehet számlát kiegyenlíteni, illetve mely szerint ezen eszközök kereskedés tárgyát képező pénzügyi instrumentumok. Banküzemeltetési szempontból, a decentralizáltság következtében, a jegybanki háttér hiányában, valamint azon oknál fogva, hogy hitelezés útján nem lehet a pénzhez hasonlóan kriptovalutákat teremteni, azoknak még nincs hivatalos helyük a monetáris rendszerben. Ezt nem befolyásolja az a tény, hogy az államok a teljes tiltástól a teljes liberalizálásig terjedő skálán eltérően viszonyulnak a kriptoeszközök birtoklásához és kereskedéséhez. Véggkövetkeztetésként megállapítható, hogy a kriptovalutákba vetett bizalom fenntartásában és növelésében a kereskedők, a brókerek által publikált internetes tartalmak érdekeltek, akik ezért az anyagi javak spekulatív gyarapításában érdektelen tudomány forrásaival szemben más álláspontra helyezkednek a kriptovaluták lényegét és funkcióját érintő problémák megítélésében.

A kriptovaluták szerepe és felhasználása

Durva, de észszerű hasonlattal élve a kriptovaluta olyan, mint a kábítószer vagy az atomenergia. Amint a kábítószer is fel lehet használni az orvoslásban világszerte, például a morfiomot vagy a kannabiszt fájdalomcsillapításra, és amint az

¹⁸ Egy csomó olyan dolgot teszünk, ami elmúlik. Ideig-óráig tart.

atomerőművek is alkalmasak arra, hogy egyes országok esetében akár a teljes energiatermelést biztosítsák, úgy nem kíván bővebb magyarázatot az, hogy egy kisebb üzemben elő lehet állítani akkora mennyiségű szintiszta heroint, mely emberek millióinak a halálát képes okozni, ahogy egyetlen atombomba háborús céllal történő bevetése a jelenlegi technikai fejlettség mellett akár a teljes emberiség pusztulását eredményezheti. Ma még nem tartunk ott, hogy a „kripto eszközökkel való visszaélés” sui generis bűncselekmény¹⁹ lenne a Btk.-ban, és nem is biztos, hogy a jogalkotás egyszer majd kiemeli ezeket az eszközöket azon más bűncselekmények közül, melyek esetében azok az elkövetés eszközeit képezik, de érdemes általánosságban különbséget tenni a kripto valuták gazdasági (kereskedési, befektetési) célú felhasználása és az azokkal történő kriminális visszaélések között. E fejezet arra tesz kísérletet, hogy röviden bemutassa a kripto valuták anatómiáját és patológiáját, továbbá felvázolja azt a rendszert, amelyben a „legális felhasználás” jelenleg megvalósul, és azonosítsa azokat a bűncselekményeket, amelyek elkövetése az „illegális felhasználás” során felmerülhet a hazai anyagi büntetőjog mezsgyéjén. Nem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni, hogy a kripto eszközöket érintő jogellenes magatartások más jogág (adó jog, számviteli jog) normáit is sérthetik, és a kripto eszközök klasszikus polgári jogi relevanciával is rendelkezhetnek, amennyiben azokkal kapcsolatosan valamely szerződészegésből kártérítési (deliktális) felelősség keletkezik.

A kripto valuták mint pénzügyi instrumentumok, azaz befektetési termékek

A pénzügyi eszközök (más néven instrumentumok) meghatározása jogi jellegű. Adott tranzakció jogszerűségének vizsgálatakor nem lehet a pénzügyi eszközök valamely kutató által kimunkált elméleti közgazdasági fogalmát alapul venni²⁰, ahogy egy-egy bróker cég honlapján elhelyezett, a szolgáltató által közérthetően megfogalmazott definíciót sem lehet egzakt meghatározásnak²¹ tekinteni, még akkor sem, ha erre gyűjtőfogalomként egy fejezet címben hivatkoznak, illetve ahogy a kifejezetten, menedzserek és befektetők számára írt, az üzleti irodalom körébe eső könyvek,

¹⁹ A magyar anyagi büntetőjog nomenklatúrájában nem rendszeridegen egyes visszaélésszerű bűncselekmények esetében a bűncselekmény elnevezését az „elkövetési tárgy” és a „visszaélés” szóösszetétellel meghatározni. Ilyen főbb bűncselekmények az alábbiak, a teljesség igénye nélkül: visszaélés a nemzetközi jog által védett jelvényvel vagy jelzéssel (Btk. 157. §), kábítószer-prekurzorral visszaélés (Btk. 183. §), új pszichoaktív anyaggal visszaélés (Btk. 184.§), szexuális visszaélés (Btk. 198. §), személyes adattal visszaélés (Btk. 219. §), radioaktív anyaggal visszaélés (Btk.250. §), ügyvédi visszaélés (Btk. 285. §), hivatali visszaélés (Btk. 305. §), lőfegyverrel vagy lőszerrel visszaélés (Btk.325. §), okirattal visszaélés (Btk. 346. §), készpénz-helyettesítő eszközzel való visszaélés (Btk. 393. §), szolgálati visszaélés (Btk. 441. §). Tekintettel arra, hogy a korábbi kábítószerrel visszaélés egyes esetei két önálló bűncselekménybe (kábitószer-kereskedelem - Btk. 176-177. §§, kábítószer birtoklása - Btk. 178-180. §§) kerültek újrakodifikálásra a törvényben, így már klasszikus értelemben vett kábítószerrel visszaélésről nem beszélhetünk, noha az eredeti szabályozás abból indult ki, hogy dogmatikailag elkülöníthető a kábítószer legális és kriminálisan illegális felhasználása egymástól.

²⁰ Meir Kohn: Bank- és pénzügyek, pénzügyi piacok című monográfiájában a pénzügyi eszközöket a reáleszközökhöz képest határozza meg, mely szerint: „a pénzügyi eszközök (financial assets) – mint a lekötött betétek vagy a kötvények – hiteleket képviselnek. Az efféle hiteleket legtöbbször – közvetlenül vagy közvetve – valaki más reáleszköz-vásárlásainak finanszírozására fordítják.” - Osiris Kiadó - Nemzetközi Bankárképző, Budapest, 2007, p. 78.

²¹ Például a <https://capital.com/hu> oldalon található ügyfeleket segítő alábbi meghatározás álláspontunk szerint egyfajta tájékoztatásként értelmezhető: „Mit jelent a pénzügyi eszköz? Pénzügyi eszköz minden olyan eszköz vagy eszközcsoport, amellyel kereskedni lehet. A pénzügyi eszköz meghatározása az adásvétel lehetősége mellett magában foglalja azt is, hogy az ilyen eszközökkel olyan személyek kereskedhetnek anonim módon, akik nem is ismerik egymást.”

interneten közzétett ilyen jellegű tartalmak sem tekinthetők ilyen értelemben akkurátusnak.²² Számviteli értelemben elhatárolhatjuk egymástól a befektetett pénzügyi eszközöket, illetve a pénzeszközöket, melyek a magyar jog szerint elkészített mérlegek eszköz oldalán rendre a hosszú lejáratú eszközök és a rövid lejáratú eszközök között található, azonban ezek együttesen sem nevezhetők pénzügyi eszközöknek, mert a pénzeszközök közé sorolt készpénz (legyen az bármilyen pénznemben is denominált) már egyértelműen nem illik bele abba a definícióba, amely egyéb befektetési tárgykörű törvények alkalmazásában irányadó. A tőkepiacról szóló 2001. évi C. törvényben (a továbbiakban: Tpt.) az értelmező rendelkezések között (5. § 101. pont) található a pénzügyi eszköz fogalma, mely csak egy hivatkozást tartalmaz, nevezetesen hogy ide tartozik „a Bszt.-ben meghatározott eszköz”. A Bszt. rövidítés alatt a 2007. évi CXXXVIII. törvényt kell érteni, mely a befektetési vállalkozásokról és az árutőzsdei szolgáltatókról, valamint az általuk végezhető tevékenységek szabályairól szól. A definíció a Bszt. 6. §-ában található, mely zárt taxációt alkot, azaz valamennyi ide tartozó instrumentumot pénzügyi eszköznek kell tekinteni. Az egzakt fogalom meghatározásból következik, hogy ami azonban a definíció egyik pontjába sem illeszthető bele, az - a contrario - sem a befektetési szolgáltatókat szabályozó Bszt., sem a tőkepiacot szabályozó Tpt. alkalmazásában nem tekinthető pénzügyi eszköznek. Az elemzés-értékelés kedvéért idézendő a teljes normaanyag: „Pénzügyi eszköz – ideértve annak megosztott főkönyvi technológia útján kibocsátott formáját is – a) az átruházható értékpapír, b) a pénzpiaci eszköz, c) a kollektív befektetési forma által kibocsátott értékpapír, d) az értékpapírhoz, devizához, kamatlábhoz vagy hozamhoz, kibocsátási egységhez vagy más származtatott eszközhöz, pénzügyi indexhez vagy pénzügyi intézkedéshez kapcsolódó opció, tőzsdei határidős ügylet, csereügylet, tőzsdén kívüli határidős kamatláb-megállapodás, valamint bármely más származtatott ügylet, amely fizikai leszállítással teljesíthető vagy pénzben kiegyenlíthető, e) az áruhoz kapcsolódó opció, tőzsdei határidős ügylet, csereügylet, tőzsdén kívüli határidős ügylet, valamint bármely más származtatott ügylet, amelyet pénzben kell kiegyenlíteni vagy az ügyletben résztvevő felek valamelyikének választása szerint – nem a teljesítési határidő lejártá vagy más megszűnési ok miatt – pénzben kiegyenlíthető, f) az áruhoz kapcsolódó opció, tőzsdén kívüli határidős ügylet, csereügylet, valamint bármely más származtatott ügylet, amely fizikai leszállítással teljesíthető, feltéve, hogy azzal szabályozott piacon, multilaterális kereskedési rendszerben vagy szervezett kereskedési rendszerben kereskednek, azon szervezett kereskedési rendszerben kereskedett nagykereskedelmi energiatermék kivételével, amelyet a Bizottság (EU) 2017/565 felhatalmazáson alapuló rendelete 5. cikkében meghatározottaknak megfelelően természetben kell kiegyenlíteni (ténylegesen le kell szállítani), g) az f) pont alá nem tartozó, más származtatott pénzügyi eszköz jellemzőivel rendelkező, áruhoz kapcsolódó opció, tőzsdei és tőzsdén kívüli határidős ügylet, csereügylet, valamint bármely más származtatott ügylet, amely fizikai leszállítással teljesíthető, és a Bizottság (EU) 2017/565 felhatalmazáson alapuló rendeletében meghatározottaknak megfelelően nem kereskedelmi célt szolgál, h) a hitelkockázat

²² Például az Amundi Befektetési Alapkezelő Zrt. www.amundi.hu című honlapján található „Pénzügyi eszközök bemutatása, a befektetéshez kapcsolódó kockázatok leírása” aloldalon található felsorolászerű ismertetésből sem lehet arra a következtetésre jutni, hogy csak az ott említett bankbetétek, kötvények, állampapírok, államkötvények, diszkontkincstárjegyek, kamatozó kincstárjegyek, jelzáloglevelek, származtatott (derivatív) ügyletek, határidős ügyletek, opciós ügyletek, részvények, befektetési jegyek és ETF-ek (Exchange trade fundok) tekinthetők pénzügyi eszköznek, következésképpen minden, ami ezeken kívül esik az nem az.

átruházását célzó származtatott ügylet, i) a különbözetre vonatkozó pénzügyi megállapodás, j) az éghajlati, időjárásai változóhoz, fuvardíjhoz, inflációs rátához vagy más hivatalos gazdasági statisztikához kapcsolódó opció, tőzsdéi határidős ügylet, csereügylet, tőzsdén kívüli határidős kamatláb-megállapodás vagy bármely más származtatott ügylet, amelyet pénzben kell kiegyenlíteni vagy amely az ügyletben résztvevő felek valamelyikének választása szerint – nem a teljesítési határidő lejártá vagy más megszűnési ok miatt – pénzben kiegyenlíthető, k) egyéb, az a)-j) pontban nem említett eszközhez, joghoz, kötelezettséghez, indexhez, intézkedéshez kapcsolódó származtatott ügylet, amely rendelkezik a többi származtatott eszköz valamelyikének jellemzőivel, ideértve azt, hogy valamely szabályozott piacon vagy multilaterális kereskedési rendszerben kereskednek vele, valamint a Bizottság (EU) 2017/565 felhatalmazáson alapuló rendelete 8. cikkében meghatározott származtatott ügylet, l) az üvegházhatású gáz kibocsátási egység és a légszennyező anyag kibocsátási jog, amely olyan részegységekből áll, amelyek az üvegházhatású gázok közösségi kereskedelmi rendszerében és az erőfeszítés-megosztási határozat végrehajtásában történő részvételről szóló 2012. évi CCXVII. törvény előírásainak megfelelnek.”

A kriptovaluta-ügyletek legális keretrendszere, különös tekintettel a befektetési és pénzügyi szolgáltatók szerepére

Első olvasatra látható, hogy sem a kriptoeszközök, sem a kriptovaluták, illetve azok egyetlen terméktípusa (pl. Bitcoin) sem illik bele a magyar pénzügyi és befektetési jog által kidolgozott és a jogpolitikai igények függvényében folyamatosan aktualizált, hatályos pénzügyi eszköz definícióba, tehát elmondható, hogy kriptovaluták jogi értelemben véve nem pénzügyi eszközök. A Bszt. amúgy lépést tartott a pénzügyi szektorban lezajlott fejlődéssel, amely a definíció végigolvasásából egyértelműen kitűnik. A klasszikus befektetési instrumentumok (a-c pont), folyamatosan egészültek ki az újabb termékekkel (további pontok), de az „egyéb” kategóriát (helytelenül az utolsó előtti és nem az utolsó helyre beiktatott „k” pont) kitöltő, az azt megelőző pontok valamennyikére visszahivatkozó eszközök esetkora is feltételül szabja a „szabályozott piacon” történő működést, azaz a felügyeleti háttérrel. Miután ez Magyarországon a kriptovaluták esetén nem áll rendelkezésre, azok nem sorolhatók be az egyéb kategóriába sem, ezért tekinthető a taxáció álláspontunk szerint zártnak, mindaddig, amíg ez a korlát kiiktatásra nem kerül. Természetesen a legegyszerűbb megoldás az lenne, ha a kriptovaluták de lege ferenda értékpapírnak minősülnének, ezáltal a pénzügyi eszköz definíció első, „a” pontjába kerülnének. Éppen ebből a megközelítésből publikált egy szakkikket Gárdos Péter ügyvéd – aki a hazai tőkepiaci bevezetésekben (IPO-kban) legnagyobb tapasztalattal rendelkező Gárdos, Mosonyi, Tomori Ügyvédi Iroda partnere – melyben azt vizsgálta, hogy miután az amerikai értékpapír-felügyelet a DAO tokent értékpapírnak minősítette, az milyen lehetőségeket tartogatott akkor a magyar tőkepiacra. Arra a megállapításra jutott, hogy „a SEC határozatára tekintettel az sem tűnik kizártnak, hogy egy magyar részvénytársaság úgy váljon nyrt.-vé, hogy a részvényeit nem a magyar vagy valamely külföldi tőzsdére vezesse be, hanem egy olyan tőzsdéhez hasonló platformra, amelyen kriptovalutával kereskednek. A Ptk. ugyanis csak annyit ír elő, hogy nyilvános részvénytársaságnak az a részvénytársaság minősül, amelynek részvényeit bevezették bármilyen olyan piacra (*platformra*), amelyen értékpapírokkal kereskednek, feltéve, hogy a piac a székhely szerinti állam felügyeleti hatóságának engedélyével rendelkezik.” (Gárdos 2017) Summa summarum: a kriptoeszközök

pénzügyi eszközként történő elismerésének a feltétele azok állam általi (felügyeleti) elismerésétől függ. A nem szabályozott piacon kereskedett termékek nem pénzügyi eszközök. Sajnálatos, hogy a Magyar Nemzeti Bank a hivatalos honlapján (www.mnb.hu) 2018. március hónapját követően nem teszi közzé az addig havonta publikált „pénzügyi eszközök jegyzékét”, mert ez egyértelműen arra volt hivatott, hogy autentikus forrásból és kétségbevonhatatlanul informálja a befektetőket arról, hogy az általuk kereskedett vagy kereskedni tervezett termékek de iure pénzügyi eszköznek minősülnek-e. Adójogunk azonban az államérdekek szem előtt tartása révén nem maradt sokáig adós a meghatározással, merthogy a kriptovalutákkal végzett tranzakciók során jövedelemmé váló bevétel keletkezhet. Ezt le kellett szabályozni, nehogy az állami költségvetés bevételi érdekei ezáltal be – egyelőre még alig elhanyagolható volumenben, de – sérüljenek. A személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény (a továbbiakban: Szja tv.) 67/C. §-a meglehetősen részletesen, külön alcímben szabályozza a kriptoeszközzel végrehajtott ügyletből származó jövedelmet, amely normaanyagot az egyes adójogszabályok módosításáról szóló 2021. évi LXIX. törvény 6. §-a iktatta be az Szja tv.-be. A módosítás 2022. január 1-jén lépett hatályba, így az már több mint kétéves múltra tekinthet vissza. A hazai jogalkotástól hiába is volt várható, hogy az adójogon kívül betöltse azt a szabályozási igényt, ami a kriptoeszközökre vonatkozott, e termékek piacának szabályozása egy EU-s tagállam esetében európai rendeleti szintre tartozik. A legnagyobb hazai internetes gazdasági portál azonnali reakcióként örömmel számolt be cikkében arról, hogy az Európai Tanács 2023. május 16-án elfogadta a MiCA-rendeletet²³. A kriptoeszközök piacairól²⁴ szóló ún. MiCA (Markets in Crypto) rendelet az első olyan átfogó uniós jogszabály, ami az ágazat működését keretbe foglalja és emellett a kriptoeszközök átutalását is átláthatóbbá teszi, hogy az megfeleljen a pénzmosás és a terrorizmus finanszírozása elleni küzdelem elveinek²⁵. A rendelet elfogadásának alkalmával az Európai Tanács által kiadott közlemény hangsúlyozza, hogy „az új szabályok a haszontokenek, az eszközalapú tokenek és az úgynevezett »stabil kriptopénzek« kibocsátóira vonatkoznak. Kiterjed továbbá a szolgáltatókra, például a kereskedési helyszínekre és azokra a pénztárcákra, ahol kriptoeszközöket tartanak. E szabályozási keret célja védelmet biztosítani a befektetőknek, elősegíteni a pénzügyi stabilitás megőrzését, ugyanakkor lehetővé tenni az innovációt és növelni a kriptoeszköz-ágazat vonzerejét.” Tekintettel arra, hogy a MiCA rendelet hatályba lépése előreláthatóan 2024. év végén fog bekövetkezni, jelen cikk nem terjedhet ki sem a rendelet legfontosabb szabályainak ismertetésére, sem a rendelettel

²³ Európai szinten az Európai Értékpapír-piaci Hatóság (ESMA) iránymutatásokat és ajánlásokat adott ki a kriptovaluták szabályozására vonatkozóan. Az EU emellett kiadta az 5. pénzmosás elleni irányelvet (AMLD5), amely többek között követelményeket támaszt a kriptotőzsdékkel és a pénztárca-szolgáltatókkal szemben. Az EU jelenleg a kriptoeszközök piacára vonatkozó egységes szabályozáson, az úgynevezett „Markets in Crypto Assets” (MiCA) rendelettervezeten dolgozik.

²⁴ <https://www.mnb.hu/felugyelet/szabalyozas/mifid-mifir/penzugyi-eszkozok-jegyzeke>, <https://www.portfolio.hu/befektetes/20230516/eljott-az-uj-vilag-a-kriptoknal-itt-az-eu-s-szabalyozas-a-mica-615600>

²⁵A jogszabály pontos megnevezése hivatalos magyar fordításban: „Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2023/1114 rendelete (2023. május 31.) a kriptoeszközök piacairól, valamint az 1093/2010/EU és az 1095/2010/EU rendelet, továbbá a 2013/36/EU és az (EU) 2019/1937 irányelv módosításáról” <https://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2023/05/16/digital-finance-council-adopts-new-rules-on-markets-in-crypto-assets-mica/>, közzététel ideje: 2023. május 16.

kapcsolatos általános és részletes indokolásra, melyből megismerhetők azok a politikai szempontok, melyek impulzust adtak a kodifikációhoz²⁶.

Visszaélés a kriptoeszközökkel

A kriptoeszközökkel való visszaélések közötti különbségtétel egyik ismérve az lehet, hogy a jogsértés megvalósít-e bűncselekményt, azaz konkrét esetben a történeti tényállással az elkövető kimeríti-e a hatályos Btk.-ban nevesített valamely bűncselekmény törvényi tényállását, avagy sem. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a kriptovaluták a jelenlegi jogunk alapján nem minősülnek pénzügyi eszköznek, úgy beláthatjuk, hogy vonatkozásukban a Btk. 410. §-ában szabályozott bennfentes kereskedelem és a Btk. 411. §-ában szabályozott tiltott piacbefolyásolás nem követhető el tényállásszerűen. Azonban mivel a nem szabályozott hazai piacon a kriptovaluták – számviteli értelemben – forgalomképes eszközök és a velük való kereskedés révén – adójogi értelemben – adóztatandó jövedelem keletkezhet, ezért arra a következtetésre lehet jutni, hogy ezen eszközosztályba tartozó termékek olyan jellemzőkkel rendelkeznek és bizonyos értelemben úgy is funkcionálnak, mint a pénzügyi instrumentumok. A bennfentes kereskedelem Btk. 410. § (1) bekezdésében szabályozott alapesete kapcsán a „pénzügyi eszköz” kifejezés helyére a „kriptoeszköz” szót beillesztve azt kell megvizsgálni, hogy bennfentes információ vonatkozhat-e ezekre az instrumentumokra, azok lehetnek-e bennfentes információval érintettek. Igenlő válasz esetén megállapítható, hogy elvben a kriptopiacon kereskedett termékekre is lehet bennfentes információ felhasználásával saját vagy más nevében – az (1) bekezdésben felsorolt elkövetési magatartások közül – ügyletet kötni, arra megbízást adni, azaz nem büntetőjogi értelemben ezekre az eszközökre is lehet bennfentes információk felhasználásával kereskedelmi tranzakciókat bonyolítani. Hasonló indokok miatt elvben a (2) bekezdésben foglalt alapeset is megvalósítható, tekintettel arra, hogy abban sui generis felbujtói magatartások szerepelnek. A fentiek mutatis mutandis érvényesek a Btk. 411. §-ában szabályozott tiltott piacbefolyásolásra is, tekintettel arra, hogy annak egyes esetköreiben az elkövetési tárgyat a pénzügyi eszközök, a kapcsolódó azonnali árutőzsdei ügyletek, illetve a referenciaértékek képezik. Pusztán a törvényi tényállás szövegének nyelvtani értelmezéséből adódóan látható, hogy a fentieknél bonyolultabb a jogi megítélése a Btk. 411. § (3) bekezdésében szabályozott alapeseteknek, mert e bekezdés első fordulata nem kötődik a szigorúan a pénzügyi eszközökhöz, ugyanis ezt a tényállást a gazdálkodó szervezet vagyoni helyzetéről vagy vezető állású személyéről e tevékenységével összefüggésben megvalósított valótlán adat közlésével vagy hírsztelésével, illetve adat elhallgatásával úgy lehet elkövetni, hogy az elkövető ezáltal másokat tőkebefektetésre vagy a befektetés emelésére, illetve tőkebefektetés eladására vagy a befektetés csökkentésére rábír. A második fordulat esetében azonban a dezinformálás révén úgy kell megvalósulnia a tranzakcióra rábírásnak, hogy a valótlán adatnak kifejezetten az érintett gazdálkodó szervezetre vonatkozó pénzügyi eszközre kell vonatkoznia. Elfogadva azt, hogy a kriptovaluták előállításában, illetve a kriptovaluták értékesítésében részt vehetnek gazdálkodó szervezetek, az elhatárolási ismérv az lehet, hogy a valótlán adat

²⁶2024. évi ... törvény a kriptoeszközök piacáról (tervezet)
<https://cdn.kormany.hu/uploads/document/8/8e/8e7/8e76982b595db15898d38a399c67a28b62d9457d.pdf>
<https://kormany.hu/dokumentumtar/a-kriptoeszkozok-piacarol-szolo-torveny>

önmagában az érintett cégre, annak vezetésére vonatkozik-e, avagy magára a kriptovalutára. Utóbbi esetben ugyanis tényállásszerűségről sem lehet szó. A kriptopiac termékeinek piacát elemző cégek, magánszemélyek természetesen az elemzéseik elkészítésekor és publikálásakor kizárják a felelősségüket. Ugyanakkor az sem lehet cél, hogy teljesen szabályozatlan maradjon világszerte ez a piac, mert a befektetőket el kell látni a termékekre és a piacra vonatkozó legpontosabb és legrészletesebb információkkal, melynek birtokában ők érdekeiknek megfelelően meghozhatják a számukra optimális döntéseket. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a bizalom itt mennyivel nagyobb súllyal esik a latba, mint a hagyományos tőzsdei termékek piacán. A vonatkozó európai uniós rendelet hatályba lépése után annak szabályait kötelező jelleggel azonnal alkalmazni kell Magyarországon is, ezért a jogalkalmazóknak már most fel kell készülniük arra, hogy a joganyag kibővülése milyen plusz feladatokat ró majd rájuk. Ahogyan a bennfentes kereskedelemnek és a tiltott piacbefolyásolásnak létezik piacfelügyeleti (MNB-s) szankciókkal üldözött – azaz nem az elkövető magánszemély, hanem az érintett kibocsátó felelősségének megállapítását célzó – változata, úgy az MNB piacfelügyeleti szakterületére is új kihívások, többletfeladatok várnak, nem is beszélve arról az elméleti lehetőségről, ha egyszer esetleg Magyarországon valamelyik kriptovaluta (például a Bitcoin) törvényes fizetőeszközzé válik a forint mellett. Mindez ma utópisztikusnak tűnhet, de számolni kell ezzel a lehetőséggel is.

A kriptovalutákhoz szorosan kötődő bűncselekmények

A kriptovalutákhoz kötődő bűncselekmények széles skálán mozognak. Első helyen kell megemlíteni azokat, amelyek a bányászat és kereskedés alapját képező számítástechnikai rendszerekhez kötődnek. Ilyen a már relatíve hosszú múltra visszatekintő információs rendszer vagy adat megsértése (Btk. 423. §), illetve az információs rendszer védelmét biztosító technikai intézkedés kijátszása (Btk. 424. §). Hackertámadások következtében a kriptoeszközbe befektető személy tulajdona teljes egészében elveszhet. A jövő jogalkalmazása (elsősorban a folyamatosan alakuló ügyészi és bírói gyakorlat) fogja eldönteni azt, hogy a tiltott adatszerzés és az információs rendszer elleni fenti bűncselekmények a kifejezetten kriptoeszközök vonatkozásában elkövetett vagyon elleni, illetve gazdasági bűncselekménnyel miként állnak majd kapcsolatban, megállapítható-e ezen esetekben a bűnhalmazat vagy sem. Álláspontunk szerint a kriptovaluták illegális „alkalmazása” nemzetgazdasági szinten a pénzmosás és a költségvetési csalás bűncselekmények elkövetése szempontjából bírhat kiemelt jelentőséggel. Ami a pénzmosást illeti, a kriptoinstrumentum még a készpénz használatánál is komolyabb fenyegetettséget jelenthet. Könnyen előállhat olyan helyzet, ami az anonim takarékbetétek létezésének idején állt fenn, amely ahhoz vezetett, hogy Magyarország FATF-tagságát (Financial Action Task Force, Pénzügyi Akciócsoport) ezen eszközök pénzügyi rendszerből történő kivezetéséig felfüggesztették, mert pénzmosás szempontjából hazánk kiemelten kockázatos országnak számított. A klasszikus pénzmosást három fázisra szokták felosztani a tudományos szakirodalomban: elhelyezés, rétegzés, integrálás. Az illegális eredetű vagyonok, jövedelmek eredetének leplezése – amennyiben az kriptovaluták alkalmazásával megy végbe – már az első fázisban más jelleget ölt, mintha ott készpénzt használnának, melyről a következő megállapítások tehetők: „Az illegális tevékenységet végzők jövedelme jobbára készpénz formájában jelentkezik. A felhalmozódó készpénz és annak felhasználása a gyakorlatban komoly nehézségekbe ütközhet, mivel az eredete nem bizonyítható. Éppen ezért

a bűnelkövetőknek szükségük van a megszerzett készpénz kezelhetővé tételére. Ehhez a pénzt általában közvetítő útján helyezik el különböző pénzügyi intézményekben, ahol az később legálisan megszerzettnek tűnő jövedelemmé alakul át. Ebben a szakaszban a legkönnyebben követhető nyomon a törvénytelen jövedelem.” (Zéman et al 2015) Mivelhogy a kriptoeszközökkel való kereskedelem nem a pénzügyi intézmények közreműködésével megy végbe, ezért már az elhelyezés fázisában markánsan megjelenik az anonimitás. A költségvetési csalással kapcsolatosan a bevételek eltitkolásával elkövetett bűncselekmények esetén jelentenek fenyegetettséget a kriptotranzakciók. Joggal merül fel a kérdés, hogy az e bűncselekmények felderítésével és vizsgálatával foglalkozó Nemzeti Adó- és Vámhivatal apparátusa vajon rendelkezik-e már azokkal azon ismeretekkel, amelyek birtokában eredményesen veheti fel a küzdelmet az ilyen esetekkel szemben. Felkészültek-e a már kellőképpen az igazságügyi könyvszakértők arra a kihívásra, amely a kriptovalutákkal elkövetett bűncselekmények esetén felmerülő szakkérdések precíz megválaszolása kapcsán egyre inkább időszerűvé válik? Nota bene: az elektromos áram szabálytalan vételezése sem maradt a végtelenségig megoldatlan az anyagi büntetőjogban, az áram dologként való definiálása lehetővé tette azt, hogy a lopást áramra is el lehessen követni. Álláspontunk szerint a MiCA rendelet amennyire alkalmas lehet (lesz) némi szabályozottság bevezetésére a kriptopiacon, úgy ezzel egyidejűleg egyértelműen lehatárolódnak a jogellenes és kriminális esetek, melynek következtében a bűnüldöző hatóságok és a büntető igazságszolgáltatás új kihívások²⁷ elé néznek. A minél hatékonyabb bűnmegelőzés érdekében ezen a területen is egyre hangsúlyosabb lesz a befektetni vágyó tömegek pénzügyi edukációja.

A kriptovaluták globális szabályozása

A kriptovaluták és a kapcsolódó üzleti modellek jogi besorolása sok országban még mindig nem világos, illetve folyamatosan változik, ami jogi kockázatokhoz vezet mind a szolgáltatók, mind pedig a felhasználók számára. A törvények és rendeletek bevezetése minimalizálhatja ezeket a kockázatokat, és olyan jogi keretet hozhat létre, amely küzd a csalás és az illegális tevékenységek ellen, védi a befektetőket, és jogbiztonságot biztosít minden érintett fél számára.²⁸ A kriptovaluták szabályozása azonban hatással van a piacra és a szereplőkre is. Míg egyes szolgáltatók és felhasználók a szabályozást szabadságuk és névtelenségük korlátozásának tekintik, összességében hozzájárul a kriptoszektor professzionalizálásához és megalapozásához. A szabályozott kriptotőzsdék és -szolgáltatók megbízhatóbbak a befektetők és az ügyfelek számára, és nagyobb biztonságot nyújtanak. Emellett a hatékony szabályozás lehetővé teszi a kriptovaluták integrálását a meglévő pénzügyi rendszerbe, és elősegíti szélesebb körű elfogadásukat és felhasználásukat. Összességében a kriptovaluták szabályozása döntő lépés a csalások és visszaélések elleni küzdelemben, valamint a befektetők és a felhasználók védelmében. A

²⁷ „A történelem egyik legnagyobb csalása, az eltűnt kriptokirálynő:” Ruzsa Ignatova 2013-ban a rövid életű *BigCoin* kriptovalutával való próbálkozása után 2014-ben megalapította a OneCoin (utódja a OneEcoSystem) nevű piramisjátékot. 2017 óta szökésben van számos hatóság, többek között az FBI elől. Távollétében az amerikai hatóságok elítélték elektronikus pénzügyi csalás, tőzsdei csalás és pénzmosás bűncselekményekben. <https://rankia.de/kryptowaehrungen/onecoin-die-bulgarische-waehrung-was-ist-sie-und-wie-funktioniert-sie/>

²⁸ „Szabályozáskomplexitás”, azaz a jog, erkölcs, szabványok nemzetközi jog együttesével lehetne kezelni ezt a kérdés. Puszta a nemzeti jogalkotás kevés lesz. (Birher et al 2020)

kriptoaluta szabályozása világszerte nagyon eltérő. Egyes országok, például Japán vagy Svájc fejlett és jól kidolgozott szabályozási kerettel rendelkeznek a kriptoalutákra vonatkozóan. Más országok, például Kína és India szigorúbb korlátozásokat vezettek be, vagy részben betiltották a kriptoaluták kereskedelmét és használatát. A nemzetközi együttműködés és szabályozási harmonizáció ezért központi szerepet játszik a kriptoaluták jövője szempontjából. A szabályozási „sandbox” megközelítések bevezetése olyan országokban, mint az Egyesült Királyság és Szingapúr, lehetővé tette például az induló kriptovállalkozások számára, hogy ellenőrzött környezetben teszteljék termékeiket és szolgáltatásaikat, miközben biztosítják a befektetők védelmét. Önszabályozó szervezetek létrehozása, mint például a Virtual Commodity Association²⁹ és a Crypto Valley Association³⁰ is segíti az eligazodást, mert ezek irányelveket dolgoznak ki tagjaik számára a magasabb szintű befektetővédelem biztosítása érdekében. Fokozott együttműködésre van szükség a pénzügyi szabályozó hatóságok és a kriptotőzsdék között³¹ a szabályok és előírások betartásának biztosítása érdekében. A Pénzügyi Akció Munkacsoport (FATF) 2019-ben frissítette a kriptoeszközökkel kapcsolatos pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás elleni küzdelemre vonatkozó ajánlásait. A Pénzügyi Stabilitási Tanács³² (FSB) létrehozása, és a G20-ak által folytatott vita a kriptoaluták területén³³ mind fontos lépések a befektetővédelem globális minimumszabályainak erősítésében. Ugyanakkor a kriptoaluták szabályozása és a befektetővédelem terén elért előrelépés ellenére továbbra is kihívások és bizonytalanságok állnak fenn, amelyekkel foglalkozni kell a jövőben. A legismertebb problémák a következők: A meglévő szabályozás hozzáigazítása lassú a gyorsan fejlődő kriptopiachoz és az új technológiákhoz – mint az intelligens szerződések, a decentralizált pénzügyi szolgáltatások³⁴ (DeFi) és a stabil érmék – képest. A nemzeti és nemzetközi szabályozás harmonizálása szükséges a befektetővédelem egységes szabványainak megteremtése és a szabályozási arbitrázs megelőzése érdekében. Az átláthatóság javítására és gyorsabb információmegosztásra van szükség a kriptográfiai cégek, szabályozók és befektetők között az iparágba vetett bizalom növelése és a kockázatok minimalizálása érdekében. Oktatási programokat kell kidolgozni és tájékoztató kampányokat kell folytatni a befektetők felvilágosítására a kriptoeszközök kockázatairól és lehetőségeiről, a megalapozott döntéshozatal érdekében. Az adóztatás országonként eltérő, és a nyereség típusától függően változhat: Az Egyesült Államokban az Internal Revenue Service³⁵ (IRS) tulajdonként kezeli a kriptoalutákat, és tőkenyereség-adót vet ki rájuk. A rövid távú tőkenyereség (egy éven belüli értékesítés) szokásos jövedelemként adózik, míg a hosszú távú tőkenyereség (egy év utáni értékesítés) kedvezményes adókulcs alá esik.

²⁹ The Virtual Commodity Association (VCA) is a collective effort by major cryptocurrency exchanges and companies to establish a self-regulatory framework:

<https://coin360.com/glossary/virtual-commodity-association-vca>

³⁰ <https://cryptovalley.swiss>

³¹ Mint például az amerikai SEC és a Gemini kriptotőzsde közötti együttműködés a Bitcoin ETF elindítása érdekében: <https://www.gemini.com/spot-bitcoin-etf>

³² <https://www.consilium.europa.eu/press/press-releases/2021/12/01/anti-money-laundering-council-agrees-its-negotiating-mandate-on-transparency-of-crypto-asset-transfers/>

³³ <https://kriptoakademia.com/2023/03/29/a-g7-orszagok-szigorubb-kriptoaluta-szabalyozast-akarnak>

³⁴ DeFi is a financial technology that uses blockchain, cryptocurrencies, and peer-to-peer networks to remove third parties and centralized institutions from financial transactions.

<https://www.coinbase.com/de/learn/crypto-basics/what-is-defi>

³⁵ <https://www.irs.gov>

Németországban a kriptovalutákból származó nyereség adómentes, ha legalább egy éves tartási időszak után realizálódik. Ellenkező esetben magáncélú értékesítési ügyletként jövedelemadó-kötelesnek számít. Japánban a kriptovaluta kereskedésből származó nyereség, mint bevétel, adóköteles, és a progresszív jövedelemadó-skála vonatkozik rá. Azok a cégek, amelyek kriptovalutákkal kereskednek vagy kriptoeszközökhöz kapcsolódó szolgáltatásokat nyújtanak, iparűzési adókötelesek. A nemzetközi együttműködés és a kriptovalutákra vonatkozó globális szabályozási szabványok létrehozása kulcsfontosságú a szabályozás széttagoztatásának elkerülése, valamint a befektetők és a vállalkozások számára tisztességes és átlátható környezet megteremtése érdekében.

Felhasznált irodalom:

Bánfi Tamás (szerk.) (2009): *Pénzügytan. Egyetemi tankönyv*. Budapest: Tanszék Pénzügyi Tanácsadó és Szolgáltató Kft.

Bánfi Tamás (szerk.) (2006): *Banküzemtan. Egyetemi tankönyv*. Budapest: Tanszék Pénzügyi Tanácsadó és Szolgáltató Kft.

Birher Nándor – Bicskei Tamás – Kovács Viktória (2020): Szabályozáskomplexitás. *Glossa Iuridica*, 7(1-2), 285-313. o.

Botha, Johannes George – Leenen, Louise (2024): *Cryptocurrency-Crime Investigation: Fraudulent use of Bitcoin in a Divorce Case*. International Conference on Cyber Warfare and Security. 19(1) Proceedings of The 19th International Conference on Cyber Warfare and Security. 34-42. o. <https://doi.org/10.34190/iccws.19.1.2050>

Fang, Fan – Ventre, Carmine – Basios, Michail – Kanthan, Leslie – Martinez-Rego, David – Wu, Fan – Li, Lingbo (2022): Cryptocurrency trading: a comprehensive survey. *Financial Innovation*, 8, 13. <https://doi.org/10.1186/s40854-021-00321-6>

Gárdos Péter: (2017): *A kriptovaluta, mint értékpapír?* <https://fintechzone.hu/a-kriptovaluta-mint-ertekpapir/>, megjelenés ideje: 2017. augusztus 14.

Guo, Dong – Zhang, Hanlin (2024): Cryptocurrency and Financial Stability. *International Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 3(1), 3, <https://doi.org/10.56502/IJIE3010003>

Hadan, Hilda – Zhang-Kennedy, Leah – Nacke, Lennart – Mäkelä, Ville (2024): Gamification and Gaming in Cryptocurrency Education: A Survey with Cryptocurrency Investors and Potential Investors. *Simulation & Gaming*, 55(2), 196-223. o. <https://doi.org/10.1177/10468781231223762>

Király Péter Bálint (2020): A kriptovaluták pénzügyi fogyasztóvédelmi aspektusai. *Iustum Aequum Salutare*, 16(4), 45-48. o.

Movchan, Anatolii – Shliakhovskiy, Oleksandr – Kozii, Vasyi – Fedchak, Ihor (2023): Investigating cryptocurrency financing crimes terrorism and armed aggression. *Social and Legal Studies*, 6(4), 123-131. o. <https://doi.org/10.32518/sals4.2023.123>

Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D. (2012): *Közgazdaságtan*. 19. kiadás, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Senocak, Suleyman Umit – Totan, Tarik – Demirkiran, Fatma (2024): Development of the Cryptocurrency Addiction Scale: A Methodological Study. *International Journal of Caring Sciences*, 17(1), 492-506. o.

Shahzad, Muhammad Farrukh – Xu, Shou– Lim, Weng Marc – Hasnain, Muhammad Faisal – Nusrat, Shahneela (2024): Cryptocurrency awareness, acceptance, and adoption: the role of trust as a cornerstone. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11, 4. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02528-7>

Szijártó Milán – Frigyer László (2023): Kriptovaluták a vagyonvisszaszerzésben. *Európai Jogi Közlemények*, 4(1), 28-43. o.

Szilovics Csaba (2021): A kriptovaluták pénzfunkciójáról és gazdasági, társadalmi jelentőségéről. In: Bujtár Zsolt – Szívós Alexander Roland – Gáspár Zsolt – Szilovics Csaba – Breszkovics Botond (szerk.) *Kriptoeszközök világa a jog és a gazdaság szemszögéből. Konferenciakötet - válogatott tanulmányok*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar,

Wiwoho, Jamal – Trinugroho, Irwan – Kharisma, Dona Budi – Suwadi, Pujiyono (2024): Cryptocurrency mining policy to protect the environment. *Cogent Social Sciences*, 10(1). 2323755, <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2323755>

Zéman Zoltán – Lukács János – Túróczi Imre (2015): A pénzmosás megjelenése a gazdaságban. *Polgári Szemle*, 11(4-6), 388-400. o.

Zhelekhovska, Tetiana (2023): Legal regulation of cryptocurrency and cryptocurrency operations in the European Union. *Visegrad Journal of Human Rights*, 6, 201-207. o. <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.6.31>

Linkek

<https://kanzlei-herfurtner.de/regulierung-von-kryptowaehrungen/>

<https://www2.deloitte.com/hu/hu/pages/tax/articles/kriptovalutak-adokezeles.html>

[https://Mi-az-a-kriptovaluta? | Kriptopénz útmutató kezdőknek \(2023\) \(dolgospenz.hu\)](https://Mi-az-a-kriptovaluta?|Kriptopénz-útmutató-kezdőknek-2023-dolgospenz.hu)

<https://investopedia.hu/kriptovaluta-utmutato/>

<https://dolgospenz.hu/mi-az-a-kriptovaluta/>

<https://www.tagesschau.de/wirtschaft/eu-parlament-kryptowaehrung-101.html>

<https://academy.binance.com/hu/articles/how-to-invest-in-bitcoin-and-cryptocurrencies>

<https://elemzeskozpont.hu/kriptovalutak-mukodese-vasarlas-befektetes-miert-fogsz-vesziteni>

<https://Gesetz-zu-KryptotransfersEU-reguliert-den-Wilden-Westen>

<https://szakcikkadatbazis.hu/doc/3669746>

<https://academy.binance.com/hu/articles/what-is-a-cryptocurrency>

<https://juratus.elte.hu/a-kriptovalutak-jogi-szabalyozasa/>

<https://bitcoin-2go.de/regulierung/eu-krypto-regulierung-2024/> Krypto-Regulierung in der EU: Alle Neuerungen im Überblick

<https://nav.gov.hu/ado/szja/uj-szabalyok-alapjan-adoznak-a-kriptovaluta-ugyletek>

<https://www.tagesschau.de/inland/krypto-geldwaesche-bka-101.html>

<https://ChipMixer>"Ermittler schalten größten Krypto-Geldwäschendienst ab

<https://www.euoparl.europa.eu/topics/de/article/20220324STO26154/die-gefahren-von-kryptowaehrungen-und-der-nutzen-der-eu-gesetzgebung>

[https://Die Gefahren von Kryptowährungen und der Nutzen der EU-Gesetzgebung](https://DieGefahrenvonKryptowaehrungenundderNutzenderEUGesetzgebung)

<https://www.bundestag.de/resource/blob/859726/f7f427408b0930cdf9d591b3f070d1fd/WD-4-069-21-pdf-data.pdf>

[https://Chancen und Risiken der Anerkennung des Bitcoin als gesetzliches Zahlungsmittel](https://ChancenundRisikenderAnerkennungdesBitcoinalsgesetzlichesZahlungsmittel)

<https://www.euoparl.europa.eu/pdfs/news/expert/2022/4/story/20220324STO26154/2022032> https://4STO26154_de.pdf Die Gefahren von Kryptowährungen und der Nutzen der EU-Gesetzgebung

<https://www.euoparl.europa.eu/news/de/press-room/20230414IPR80133/neue-regeln-zur-rueckverfolgung-von-kryptowertetransfers-in-der-eu>

[https://Neue Regeln zur Rückverfolgung von Kryptowertetransfers in der EU](https://NeueRegelnzurRueckverfolgungvonKryptowertetransfersinderEU)

<https://www.deutschlandfunkkultur.de/mica-kryptowaehrungen-regulierung-eu-bitcoin-ethereum-102.html>

[https:// MiCA-Gesetz](https://MiCAGesetz)

[https://Wie die EU Kryptowährungen regulieren will](https://WiedieEUKryptowaehrungenregulierenwill)

[https://Regulierung von Kryptowährungen: eine Untersuchung von Marktreaktionen](https://RegulierungvonKryptowaehrungen:eineUntersuchungvonMarktreaktionen)

https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1809f_de.pdf

www.zeit.de/wirtschaft/geldanlage/2023-04/kryptowaehrungen-kryptomarkt-eu-parlament-regulierung EU-Parlament beschließt Regeln für Kryptomarkt

[https://Europa-ParlamentErstmals Regulierung für Krypto-Transaktionen beschlossen](https://Europa-ParlamentErstmalsRegulierungfürKrypto-Transaktionenbeschlossen)

<https://www.deutschlandfunk.de/erstmals-regulierung-fuer-krypto-transaktionen-beschlossen-100.html>

<https://usa.visa.com/content/dam/VCOM/regional/na/us/run-your-business/documents/pfd-biannual-threats-report-december-2023.pdf>

REGULATION OF CRYPTOCURRENCIES – LEGAL CHALLENGES AND RISKS

NORBERT VARGA, NÁNDOR BIRHER, EDIT KNOLL-CSETE

Bitcoin and Ethereum have increasingly become the focus of public attention in recent years. Both are cryptocurrencies, decentralized digital assets, both can be used as a decentralized currency. Their value is generated by the public agreement. The advantage of cryptocurrencies is that they enable safe and simple transactions between two parties, without an intermediary. They are digital currencies based on blockchain technology. Cryptocurrencies have unfortunately become targets of fraudsters and criminals due to their rapid rise in popularity. In addition to the technological innovations and financial opportunities offered by digital currencies, the question of the ethical dimension also arises. How do cryptocurrencies comply with ethical principles, especially regarding the ethics of money, since not everyone has access to the profits they generate? The anonymity of digital currencies can facilitate money laundering, terrorist financing and other illegal transactions. In addition, there are concerns about their energy consumption and environmental impact. Therefore, there is a need for effective regulation to prevent fraud and abuse and to protect investors. The use of cryptocurrencies can make it difficult to establish the identity of the parties involved (anonymity and pseudonym), which encourages fraud, money laundering and other illegal activities. The price of cryptocurrencies can fluctuate significantly (volatility), which can cause serious financial losses to investors. Cyber-attacks, hacking incidents and technical errors can ultimately lead to the loss of crypto-assets (technological-security risks).

Keywords: cryptocurrency, financial transaction, bitcoin, altcoin, token, crypto asset

A MIKROTRANÚSÍTVÁNY BEILLESZTÉSÉNEK KEZDETI LÉPÉSEI A MAGYAR KÉPZÉSI RENDSZER JOGI KERETEI KÖZÉ 2024-IG

FEKETE ZSOLT, HAJDU GÁBOR¹, TÓTH TIBOR²

Absztrakt

A jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy hogyan integrálódott a mikrotanúsítvány mint fogalom és az ahhoz kapcsolódó komplex szabályozási rendszer a magyar jogszabályi környezetbe. Mik voltak ennek történetileg a kezdő lépései, milyen pontok maradtak egyelőre lefedetlenül, és milyen esetleges fejlesztési irányok kínálkoznak még.

Kulcsszavak: mikrotanúsítvány; képzési rendszer; képzésfejlesztés; felnőttképzés, felsőoktatás

Történeti előzmények

A képzések átjárhatóságának és a megszerzett tudás védelmének gondolata nem újkeletű, hiszen már a kreditrendszer bevezetése, az Európai Felsőoktatási Térség létrehozása és a Bologna-folyamat keretében is hangsúlyosan megjelent ez a cél. A Bolognai Nyilatkozat megfogalmazása szerint „Miközben megerősítjük elhatározásunkat a Sorbonne Nyilatkozatban lefektetett általános elvek elkötelezett támogatására, hozzákezdünk ahhoz, hogy felsőoktatási politikánkat rövid időn belül, de mindenképpen a harmadik évezred első évtizedében koordináljuk annak érdekében, hogy az alábbi olyan célokat elérjük, amelyeknek elsőrendű fontosságot tulajdonítunk az egyetemes európai felsőoktatási térség kialakításában és az európai felsőoktatás világméretű fejlesztésében: Könnyen érthető és összehasonlítható fokozatot adó képzési rendszer bevezetése, – akár a diploma-kiegészítés alkalmazásával – annak érdekében, hogy elősegítsük az európai polgárok elhelyezkedési lehetőségeit és az európai felsőoktatási rendszer nemzetközi versenyképességét. [...] Kreditrendszer – mint amilyen az ECTS rendszer – bevezetése, amely a legmegfelelőbb módon elősegíti a legszélesebb hallgatói mobilitást. Legyen lehetőség a kreditek megszerzésére felsőoktatáson kívüli, például az élethosszig való tanulás keretei között, feltéve, hogy azt felsőoktatási intézmények is elfogadják. [...]”³ Ezeket az alap gondolatokat erősítették meg, illetve egészítették ki később a folyamatba csatlakozó nyilatkozatok olyan elemekkel, mint a kreditek átválthatóságának és a mobilitás elősegítésének hangsúlyozása a Prágai Nyilatkozatban⁴, vagy a rugalmas tanulási útvonalak lehetőségének megteremtése a

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

² Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

³ Az európai felsőoktatási térség Európa oktatási minisztereinek közös nyilatkozata (Bologna, 1999. június 19.) (<http://www.nefmi.gov.hu/felsooktatasi/tudastar/bolognai-nyilatkozat>)

⁴ Az európai felsőoktatási térség Európa oktatási minisztereinek kommunikéje (Prága, 2001. május 19.) <http://www.nefmi.gov.hu/felsooktatasi/tudastar/pragai-nyilatkozat>

Bergeni Nyilatkozatban⁵, illetve a mobilitást tovább ösztönző rugalmas tantervek kialakítása a Londoni Nyilatkozatban⁶. De a más területekhez kapcsolódó Európai Unió ajánlásokban is megjelenik a képzési keretek megújítása, hatékony jogszabályi keretnek kialakítása iránti igény – például az Európai Tanács szociális munkásokról szóló 2001. évi ajánlásában (Riez 2002). A magyar jogrendszerben már 1995-ben, a felsőoktatás fejlesztésének irányelveiről szóló 107/1995. (XI.4.) OGY határozat több pontjában is megjelenik célként az átjárhatóság, úgymint: „Cél az átjárható, rugalmas képzési szintek kialakítása”, illetve „A hallgatószám növelésének és a felsőoktatás kiegyenlített színvonalának alapfeltétele az átjárhatóság és a tanulmányok folytathatóságának megteremtése. Így a képzési szintek között idővesztés nélkül is lehetővé válik a hallgatóknak, hogy tanulmányaikat – a következő szinten – folytathassák. E cél elérését a kreditrendszer általánosan egységes országos standardjainak és az erre épülő szakterületi kreditrendszer kidolgozása és bevezetése biztosítja.” A kreditrendszer bevezetésével és a bolognai folyamat magyarországi megvalósulásával, tapasztalataival számos kiváló tudományos és összefoglaló írás foglalkozik (a teljesség igénye nélkül: Kozma-Rébay 2008; Hegedűs 2008; Kiss 2014), amik elemzése vagy akár csak érintőlegesen ismertetése jócskán meghaladja a jelen cikk kereteit, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a mikrotanúsítványok megjelenése nem szemlélhető önmagában, csakis egy hosszabb fejlődési folyamat újabb lépéseként. A politikai és jogalkotási aktusok mögött természetesen a kezdetektől napjainkig ott húzódtak a gazdaság és a munkaerőpiac elvárásai a magas színvonalon, célirányosan és gyorsan képzett, ugyanakkor rugalmasan alkalmazkodni képes, önmagát is folyamatosan fejlesztő, szinten tartó, illetve nem utolsósorban rugalmasan át- és továbbképezhető munkaerő iránt. A folyamatot jelentős mértékben katalizálta a technológia gyorsuló fejlődése mellett a Covid19-es világjárvány, illetve a zöld és digitális átállás, amik miatt az emberek jelentős részének volt szüksége olyan képzésre, illetve kompetenciafejlesztésre, ami lehetővé tette a társadalmi és munkaerőpiaci szerepvállalásuk megőrzését. (Szlamka 2023b) A hagyományos iskolarendszerű (formális) képzések mellett egyre hangsúlyosabban jelentek és jelennek meg az iskolarendszeren kívüli, rövid tanfolyami (nem formális) képzések, illetve önfejlesztő, tapasztalatszerzésen alapuló (informális) ismeretszerzési módok, amelyek kétségtelen előnye a speciális ismeretekhez való gyors, rugalmas és egyénre szabott hozzáférés, de megfelelő szabályozás és tanúsítás nélkül nehezen ítélné meg az ilyen módon szerzett tudás valós értéke és későbbi felhasználhatósága. A piacon megjelent mikrotanúsítványokat három szempontból – a képesítési keretrendszer és kreditek, a minőségbiztosítás és az elismerés oldaláról – vizsgálták azok a munkacsoportok, amelyek az Európai Unió társfinanszírozásában megvalósult MICROBOL projekt keretében működtek 2020-2022. között. (Lakatos-Bodnár 2021) A projekt záródokumentuma számos ajánlást fogalmazott meg a mikrotanúsítványok bevezetésének támogatása érdekében.⁷ A folyamatot tovább vitte a European Qualifications Framework National Coordination Point 2021-2024 című projekt,

⁵ Az európai felsőoktatási térség – A célok elérése – Kommuniké Európa felsőoktatásért felelős minisztereinek konferenciájára (Bergen, 2005. május 19-20.)
(http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/bergeni_kommunike.pdf)

⁶ Az európai felsőoktatási térség felé: válasz a globalizált világ kihívásaira (London, 2007.)
http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/bolo_london_hu_070601.pdf

⁷ MICROBOL Working Group on Quality Assurance Output document and recommendations June 2021
(https://microcredentials.eu/wp-content/uploads/sites/20/2021/07/Output_document_QA.pdf)

aminek az eredményeképp komplex – a felnőttképzésre, felsőoktatásra és szakképzésre kiterjedő – szakmai koncepció készült, számos ajánlással. (Szlamka 2023a)

A mikrotanúsítvány fogalma

A nemzeti implementáció tartalmi szempontból legjelentősebb alapidokumentumának azonban mindenképp az Európai Unió Tanácsának 2022. június 16. napján elfogadott (2022/C 243/02) ajánlása tekinthető, az egész életen át tartó tanulást és a foglalkoztathatóságot célzó mikrotanúsítványokra vonatkozó európai megközelítésről. Eszerint „a mikrotanúsítványok segíthetnek igazolni a kisebb, személyre szabott tanulási tapasztalatok eredményeit. Lehetővé teszik az ismeretek, készségek és kompetenciák célirányos, rugalmas megszerzését az új és újonnan felmerülő társadalmi és munkaerőpiaci igényeknek való megfelelés érdekében, továbbá lehetővé teszik az egyének számára, hogy kiküszöböljék a gyorsan változó környezetben való boldoguláshoz szükséges készségek terén tapasztalt hiányokat, ugyanakkor nem helyettesítik a hagyományos képesítéseket. Adott esetben kiegészíthetik a meglévő képesítéseket, hozzáadott értéket teremtve, azonban az iskolarendszerű oktatás és képzés keretében kínált, teljes körű, diplomát nyújtó programok alapelveinek alásása nélkül. [...] A mikrotanúsítványok emellett támogathatják a munkavállalók szakmai fejlődését és mobilitását, beleértve az atipikus foglalkoztatási formákban, például a platformgazdaságban dolgozókat is, akik számára foglalkozási viszonyuktól függően nehézséget okozhat a képzéshez való hozzáférés. [...] A mikrotanúsítványok aktív szerepet játszhatnak a digitális és zöld átállás előmozdítására irányuló uniós szakpolitikai kezdeményezések megvalósításában. A mikrotanúsítványok:

- I. alátámaszthatják a 2021–2027-re szóló digitális oktatási cselekvési terv céljait a digitális készségekre vonatkozó rugalmas és hozzáférhető tanulási lehetőségek biztosítása érdekében; valamint
- II. hozzájárulhatnak a Bizottságnak a »Digitális iránytű 2030-ig« tervében meghatározott célok eléréséhez, amely terv azt hivatott elérni, hogy 2030-ra Európa digitálisan képzett lakossággal és magasan képzett digitális szakemberekkel rendelkezzen. A mikrotanúsítványok szerepet játszhatnak az európai zöld megállapodásnak, azaz Európa növekedési stratégiájának megvalósításában is, amelynek célja az európai gazdaság és társadalom átalakítása és fenntarthatóbb pályára állítása.”⁸

A mikrotanúsítvány fogalmát az ajánlás az alábbiak szerint fogalmazza meg: „kis tanulási egységek elvégzését követően a tanuló által megszerzett tanulási eredményeket igazoló dokumentum. E tanulási eredmények értékelése átlátható és világosan meghatározott kritériumok mentén fog történni. A mikrotanúsítványok megszerzéséhez vezető tanulási eredmények célja, hogy a tanulókat olyan speciális ismeretekkel, készségekkel és kompetenciákkal ruházzák fel, amelyek megfelelnek a társadalmi, a személyes, a kulturális vagy a munkaerőpiaci igényeknek. A mikrotanúsítványok a tanuló tulajdonát képezik, megoszthatók és hordozhatók. Lehetnek önállóak vagy nagyobb tanúsítványokká vonhatók össze. A

⁸ A Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanulást és a foglalkoztathatóságot célzó mikrotanúsítványokra vonatkozó európai megközelítésről (Luxembourg, 2022. június 16.) ([https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022H0627\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022H0627(02)))

mikrotanúsítványokat az adott ágazatban vagy tevékenységi területen elfogadott szabványokon alapuló minőségbiztosítás támasztja alá.”⁹ A definíció lényegi elemei az alábbiakban foglalhatók össze:

- a) A mikrotanúsítvány „kis tanulási egységek”-re vonatkozik, ami összhangban van az ajánlásnak azzal a gondolatával, hogy a cél nem a hagyományos képzések és képesítések kiváltása, hanem azok kiegészítése, kicsi, összefüggő, célirányos képzésekkel. A tanulási egység pontos méretére vonatkozóan ennél konkrétabb iránymutatás nincs, tehát majd a gyakorlat fogja ezt pontosan kialakítani. Ez lehet például egy vagy több tantárgy – már létező és tantárgyi tagozódású képzésekből – a lényeg az „egység”-jelleg, vagyis, hogy a megszerzett tudás önmagában is értelmezhető és összefüggő egységet képezzen.
- b) A mikrotanúsítvány „megszerzett tanulási eredményeket igazol”, vagyis a megszerzettség lényeges eleme a definíciónak, így nem elegendő a pusztán részvétel egy adott képzésen vagy oktatáson, fontos szempont az eredményesség, a kompetencia megszerzésének ellenőrzése is.
- c) A mikrotanúsítvány igazoló „dokumentum”, vagyis olyan formában manifesztálódik, ami alkalmas a megszerzett tudás tanúsítására. Ez lehet papíralapú vagy elektronikus dokumentum is, de az igazolásra való alkalmasság feltételezi azt, hogy a követelményeit valamilyen jogszabály vagy széles körben elfogadott és alkalmazott szabályozás rögzítse, és megállapítható legyen, hogy pontosan mit igazol.
- d) A tanulási eredmények átláthatóan és világosan meghatározott kritériumok mentén történő értékelhetősége ugyancsak lényeges követelmény, mivel ez biztosítja a tanulók számára az előrelátható és világos követelményeket, és teszi lehetővé ezáltal is a kibocsátott tanúsítványok megítélését, összemérhetőségét, beszámíthatóságát.
- e) A definíció tágran határozza meg az alapul szolgáló képzés tartalmát és célját egyaránt, mivel az irányulhat bármilyen kompetencia megszerzésére, aminek a hasznosulása is lehet személyes, kulturális, társadalmi vagy munkaerőpiaci (ez utóbbi révén tehát gazdasági) érdekeket szolgáló.
- f) Lényeges elem a mikrotanúsítvány tulajdonjellege, hordozhatósága (ez egyébként következik az előzőekben említett dokumentumjellegből), ami egyrésztől kifejezi, hogy a tanúsított tudás önmagában is hasznosítható, másrésztől beszámítható és átvihető.
- g) A mikrotanúsítvány megosztható, ami az ajánlás kontextusában nem a darabokra bonthatóságot, hanem az információként való megoszthatóságát, közölhetőségét, illetve átadhatóságát és befogadhatóságát fejezi ki.
- h) Ugyancsak fontos, hogy a mikrotanúsítványok az önálló hasznosíthatóság mellett nagyobb tanúsítványokká vonhatók össze, amivel kapcsolatban lényegi különbség van a beszámíthatóság és az összevonhatóság között, hiszen utóbbi azt feltételezi, hogy egy nagyobb képzési egység eleve

⁹ A Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanulást és a foglalkoztathatóságot célzó mikrotanúsítványokra vonatkozó európai megközelítésről (Luxembourg, 2022. június 16.) ([https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022H0627\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022H0627(02)))

definiálható olyan formában, hogy a tartalma több kisebb mikrotanúsítványból épül fel, amik külön beszámítási eljárás nélkül is összevonhatók a nagyobb tanúsítvánnyá.

- i) A fentiekből is látható, hogy mennyire fontos a mikrotanúsítványt nyújtó képzések olyan minőségbiztosítása, ami előzetesen rögzített és széles körben – ágazatban vagy tevékenységi körben – elfogadott szabványokra épül, mivel ez garantálja, hogy a mikrotanúsítvány alkalmas legyen a céljának betöltésére, ne értéktelenedjen el, és átlátható maradjon a képzési rendszer.

Implementáció a magyar jogrendszerbe

A magyar jogrendszerbe – bár az előzményei már megfigyelhetők voltak például a közigazgatási továbbképzések területén (Budai 2022) – az egyes felsőoktatással, szakképzéssel és felnőttképzéssel összefüggő törvények módosításáról szóló 2022. évi LIX. törvény vezette be 2023.09.01. hatállyal a mikrotanúsítvány tényleges fogalmát. Ezt a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény /továbbiakban: Nftv./ értelmező rendelkezési közé illesztette be, utóbbi törvény 108. §-ának kiegészítésével, annak 28a. pontjába az alábbiak szerint: „mikrotanúsítvány: tárgyleírást és kreditértéket is tartalmazó olyan igazolás, amely a felsőoktatási intézmény valamely kurzusának, moduljának elvégzése révén megszerzett tanulási eredményt igazoló közokirat”.

Kérdés, hogy ez a meghatározás – ami ezzel a szöveggel 2023. december 20-áig volt hatályban – mennyiben van összhangban az ajánlásban foglaltakkal. Az Nftv. is kisebb tanulási egységek („kurzus” és „modul”) teljesítését követeli meg, ellenőrzött módon, a tárgyleírás és kreditérték rögzítésének formális előírásával biztosítja hordozhatóságot, beszámíthatóságot, és a közokirati forma deklarációjával azt, hogy a mikrotanúsítvány a végzett tulajdonát képező közhiteles igazolásként szolgálhasson. A minőségbiztosítás és az átlátható kritériumok mentén való értékelhetőség kapcsán az Nftv. nem ad szabályozást. Bár a felsőoktatási intézmények egyes képzéstípusai vonatkozásában működik minőségbiztosítási rendszer, ez kisebb képzési (tantárgyi vagy modul) szinten nem jelenik meg, komplett nagy képzések esetében – még ahol a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (a továbbiakban: MAB) értékelése szükséges – sem minden esetben kerül erre sor (pl. MAB nem támogatása ellenére miniszteri engedéllyel történő képzésindítás), egyes képzéstípusok esetében pedig eleve nincs vagy nem kötelező programszintű minőségértékelés (pl. szakirányú továbbképzés, részismereti képzés) beszerzése. Az Nftv. hallgatása a mikroképzések minőségbiztosításáról felvetheti annak kérdését, hogy a minőségbiztosítást az intézmény akkreditáció keretében a felsőoktatási intézmény minőségbiztosítási rendszerének megfelelőségéből eredezteti a képzési szint helyett vagy az Fkt. ilyen szabályai (14. §) jönnek-e a képbe. Ilyen téren tehát a jogalkotói szándék és az elhatárolás nem egyértelmű.

Összességében tehát megállapítható, hogy az Nftv. fogalma részben felel csak meg az ajánlásban foglaltaknak: míg a kisebb tanulási egységek körét sikerült meghatározni, továbbá az ismeretek ellenőrzése és a tanulási eredmény megszerzése része a definíciónak, ezek igazolása és a hordozhatóság (a tulajdon) is biztosított a közokirati jelleg kimondásával, a beszámítást pedig az általános (49. §) és speciális (42. §) kredit- (kompetencia-) elismerési szabályok teszik lehetővé, addig az összevonhatóság elemei teljesen, a minőségbiztosítási elemek pedig program-, illetve képzésszinten hiányoznak.

Ugyanebben a módosító jogszabályban, de az Nftv. szerinti fogalommeghatározás hatályba lépését megelőzően már 2023.01.01. hatállyal, a felnőttképzésről szóló 2013. évi LXXVII. törvényt /továbbiakban: Fkt./ is módosították, amelynek 13/C. §-ában került rögzítésre, hogy

- a) a felsőoktatási intézmények az Nftv. szerinti feltételekkel állíthatnak ki mikrotanúsítványt, az Fkt. lényegileg megismétli az Nftv. fogalommeghatározását, ugyanakkor tartalmazza a „tantárgy” fogalmat, melynek a fogalmi elhatárolása a kurzustól kérdéses,
- b) a szakképzésről szóló törvény szerinti szakképző intézmények a szakképzésről szóló törvény szerinti szakmai oktatás keretében megszerzett ismeretekről, készségekről a szakképzésről szóló törvényben meghatározott módon, tartalommal és feltételek alapján szintén kiállíthatnak mikrotanúsítványt,
- c) a mikrotanúsítvány közokirat, amit az Fkt. és Nftv. párhuzamosan egyformán kimond,
- d) a mikrotanúsítvány elnevezéssel megegyező a „kredit igazolás” és a „microcredentials” kifejezés,
- e) a mikrotanúsítványt a kiállítójának a saját tanulmányi rendszerében elektronikusan kell kiállítani, tárolni, és a Felnőttképzési Adatszolgáltatási Rendszerbe elektronikusan feltölteni,
- f) a mikrotanúsítványt a kiállítója által elektronikus aláírással és minősített szolgáltató által időbélyegzővel kell ellátni.

Ez a párhuzamos szabályozás több érdekes kérdést is felvet. Egyrészt a felsőoktatási intézmények és a felnőttképzési intézmények mellett a szakképző intézményeket is feljogosítja a mikrotanúsítványok kiállítására. Ez a kiterjesztés a mikrotanúsítvány bevezetésének céljához teljes mértékben illeszkedik, hiszen egy újabb – megfelelően szabályozott – képzési típusra terjeszti ki a lehetőséget. Ugyanakkor a szabályozás nem tűnik befejezettnek, mivel sem a szakképzésről szóló 2019. évi LXXX. törvény /továbbiakban: Szkt./, sem a szakképzésről szóló törvény végrehajtásáról szóló 12/2020. (II.7.) Korm. rendelet nem tartalmazza még a mikrotanúsítvány fogalmát, kibocsátási feltételeit, módját vagy egyéb szabályozást ebben a kérdésben. Ez azért is lényeges hiányosság, mert míg a mikrotanúsítvány fogalmát az Nftv. – fentebb láthatóan az Fkt. 13/C. § (1) bekezdésében korábban hatályba lépett megfogalmazását nagyjából követve, azt később kiegészítve – a felsőoktatási intézmények által kibocsátott mikrotanúsítványok vonatkozásában rögzíti, addig az Szkt. ezt nem tette meg, pedig az Fkt. a szakképzés számára is adott alapot a 13/C. § (2) bekezdésében. Így jelen pillanatban a szakképzés tekintetében kérdéses az Fkt. által megadott elvi lehetőség gyakorlati alkalmazhatósága a mikrotanúsítvány kibocsátása tekintetében, a szükséges törvényi rendelkezések hiányában. Másrészt az Fkt. 13/C. § (3) bekezdése a felsőoktatás és a szakképzés mikrotanúsítványai tekintetében általános érvénnyel rögzíti, hogy a mikrotanúsítvány közokirat, amit a felsőoktatás tekintetében az Nftv. definíciója is rögzít. Ez tehát már nem csak a felsőoktatásban kibocsátott, hanem a szakképzésben kiállítandó mikrotanúsítványokra is vonatkozik. Az is kérdéses, hogy miért érezte szükségesnek a jogalkotó ugyanekkor az Nftv. fogalommeghatározásában is külön megismételni ezt a rendelkezést, illetve miért illesztette tartalmilag az Fkt.-ba és az Nftv.-be is közel ugyanazt a fogalommeghatározást, miközben az Szkt.-ban

fogalommeghatározásra (még) nem került sor. Harmadrészt pedig jelentősége lehet annak, hogy az Fkt. 13/C. §-a felnőttképzés, a felsőoktatás és a szakképzés „földalatti vasútjainak Deák tereként” működik: ez az a jogszabályhely, amely a magyar jogrendszerbe időben elsőként vezette be a mikrotanúsítvány intézményét, ráadásul – kilépve saját „metróvonalából” – a másik kettőre nézve is alapvető szabályozási kereteket, lehetőségeket fektetett le. A „közös állomáspon” érdekessége, hogy maga a 13/C. § az Fkt. 7. alcíme alatt található, amelynek neve „A felnőttképzési jogviszony”. Kérdés, hogy mennyire tudatos a jogalkotó döntése a jogszabályhely rendszertani elhelyezésével, hiszen míg a szakképzésben eddig is létezett az oktatási alaptevékenység nem iskolarendszerű, hanem felnőttképzési formája, addig a felsőoktatásból ez eddig hiányzott, és a 2023 őszén hatályba lépett Nftv.-módosítás is csak a felsőoktatás saját – hallgatói vagy vendéghallgatói jogviszonyt jelentő – iskolarendszerű oktatási formáihoz (részismereti képzés, vendéghallgatók) kapcsolta a mikrotanúsítványt. Ezzel pedig fennáll annak a szándéknak a gyanúja, hogy a mikrotanúsítványt eredményező felsőoktatási képzések adott felsőoktatási jogviszonytípusa egyúttal felnőttképzési jogviszonyként is értelmezendő legyen.

Ezzel párhuzamosan az Fkt. ki is terjeszti a mikrotanúsítvány fogalmát a „kredit igazolás” és a „microcredentials” kifejezésekre. Utóbbi lényegében a nemzetközileg elfogadott angol megnevezése a mikrotanúsítványnak, ugyanakkor a „kredit igazolás” szinonimaként történő használatánál érdemes egy kicsit elidőzni, és kitekinteni a felsőoktatási szabályokra. Az Nftv. a „kredit igazolás” fogalmát ebben a formában nem használta, de 42. § (2) bekezdésében fogalmazta meg a részismereti képzés szabályai között, hogy „Az intézmény a tanulmányi teljesítményről a tanulmányi rendszeréből a tárgyleírást (tematika) is tartalmazó igazolást köteles kiállítani. Az elvégzett kurzus, modul teljesítése felsőfokú tanulmányokba a kreditátvitel szabályai szerint beszámítható.” A 2022. évi LIX. törvény épp ide iktatta be azt a módosítást, amivel az „igazolás” szót „mikrotanúsítvány”-ra cserélte. Ezen, és a fogalommeghatározáson kívül a mikrotanúsítványt még egy helyen szűrte be a jogalkotó az Nftv.-be a módosító törvénnyel: a 42. § (1a) bekezdés beiktatásával, ami rögzíti, hogy a felsőoktatási intézmény a vendéghallgatói jogviszony keretében teljesített tanulmányi teljesítményről a tanulmányi rendszeréből a tárgyleírást (tematika) is tartalmazó mikrotanúsítványt állít ki és azt elektronikusan a tanulmányi rendszeren keresztül átadja azon felsőoktatási intézmény tanulmányi rendszerének, amellyel a vendéghallgató hallgatói jogviszonyban áll, illetve az 51. § (7) bekezdés beiktatásával, ami azt rögzíti, hogy az oklevelek mellett a kiadott mikrotanúsítványokról is közhiteles adatot kell szolgáltatni, nyilvántartást kell vezetni, illetve kérelemre hiteles vagy hiteles elektronikus másolatot kell adni. Ez alapján tehát látható, hogy a jogalkotó eredetileg két helyen írta elő mikrotanúsítvány kiállításának a követelményét az Nftv.-ben, a vendéghallgatói jogviszony keretében teljesített, illetve a részismereti képzésre irányuló hallgatói jogviszony keretében teljesített tanulmányi teljesítmények vonatkozásában. Nem szabályozta azonban ekkor teljesen egyértelműen a kérdést, hogy az „egyszerű” hallgatói jogviszonyban álló személyek számára állítható-e ki mikrotanúsítvány, bizonyos kurzusok vagy modulok teljesítéséről, amit az általános definíció nem zár ki. A választ erre a kérdésre részben az Fkt. hivatkozott rendelkezése adta meg, ami a mikrotanúsítvánnyal azonos megítélés alá helyezi a „kredit igazolást”, amit fogalomként a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 87/2015. (IV.9.) Korm. rendelet 43. §-a határoz meg – bár kis mértékben eltérő helyesírással „kreditigazolás”-ként – az alábbiak szerint: „A kreditigazolás a felsőoktatási intézmény által kiadott és

hitelesített papír alapú irat, amely tartalmazza a hallgató által teljesített tantárgy (tantervi követelmény) tematikájának olyan leírását, amely lehetővé teszi az Nftv. 49. § (5) bekezdése szerinti döntéshozatal érdekében annak a vizsgálatát és értékelését, hogy a hallgató által megszerzett és igazolt tudás és más kompetenciák mennyiben felelnek meg a helyettesített tantárgy (tantervi követelmény) meghatározott kompetenciáinak. A kreditigazolást a hallgató kérésére kell kiadni. A kérelmében a hallgatónak meg kell jelölnie, hogy mely követelmények teljesítésének igazolását kéri. A kreditigazolást a kiállításkor egyedi sorszámmal kell ellátni és az adatait a felsőoktatási intézmény TR-ében nyilván kell tartani.” Ilyen formában, ha az Fkt. szerint a kreditigazolás is mikrotanúsítvánnyal esik egy tekintet alá, és a kreditigazolást a hallgató kérelmére lényegében bármely követelmény teljesítéséről ki kell adni, akkor egyértelmű, hogy a hallgatók számára is adható mikrotanúsítvány, ugyanakkor nem szerencsés, hogy az elnevezési különbségeken túl a két dokumentum fogalmi szinten is különbözik. Például a kreditigazolást papír alapon kell kiadni, míg a mikrotanúsítványt kifejezetten kötelező megfelelően hitelesített elektronikus iratként is. A jogforrási hierarchia alapján természetesen a magasabb szintű törvényi szabályozás érvényesül, de célszerűbb volna a szabályozási rendszert kodifikációs úton összhangba hozni, és egységesíteni. Arról nem beszélve, hogy a kreditigazolás egy felsőoktatási formanyomtatvány-típus, így arra vonatkozóan szabályozást a tárgyi hatály folytán a felsőoktatásról szóló törvényben lenne szerencsés szabályozni, nem a felnőttképzésről szóló törvényben.

Az Fkt. szabályozásában lényeges elemként jelenik meg a központi nyilvántartás szabályozása is, amivel egyértelműen deklarálja a jogalkotó, hogy a kibocsátott mikrotanúsítványok a Felnőttképzési Adatszolgáltatási rendszerben kerülnek – az érintett intézmény saját tanulmányi rendszerén túl – rögzítésre, és nem az egyéb ágazati nyilvántartásokban, például a Felsőoktatási Információs Rendszerben. Ez az elhatárolás gyakorlati szempontból igen fontos, mivel egyrészt megelőzi a párhuzamos nyilvántartások kialakulását, másrészt arra a kérdésre is választ ad, hogy szándékozik-e a jogalkotó a mikrotanúsítványt adó felsőoktatási képzések indításához – más ilyen képzésekhez hasonlóan – előzetes indítási engedélyezési és nyilvántartásba vételi kötelezettséget társítani: a szabályozás szerint nem, bár ezt utóbb a 2023-as év végi törvénymódosítások elbizonytalanítják majd. Harmadrészt ez tovább erősíti annak fentebb említett gyanúját, miszerint szándék van arra, hogy a felsőoktatási jogviszonytípusok felnőttképzési jogviszonnyá konvertálhatók legyenek.

Érdekes kérdés, hogy amennyiben a fentiek szerint a kreditigazolást a törvény a mikrotanúsítvánnyal egy tekintet alá helyezi, és illet a hallgató kérésére bármely tantárgy teljesítéséről ki kell állítani, úgy ez kezelhető mennyiségű adatszolgáltatást fog-e eredményezni, illetve nem lazítja-e fel nagyon a mikrotanúsítvány definíciójának azt az elemét, hogy az egy önállóan is értelmezhető, összefüggő tudás, ismeret- vagy kompetenciaegység megszerzését igazolja, aminek természetesen akár egyetlen tantárgy is megfelelhet, de nem szükségszerűen. A nyilvántartás kialakítását, illetve a mikrotanúsítványok rendszerének bevezetésében és működtetésében való közreműködést egyébként a digitális oktatás-innovációs és képzési központ létrehozásáról és feladatairól, továbbá a Digitális Jólét Program végrehajtásával összefüggő egyes feladatokról, valamint a Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökségről szóló 268/2010. (XII. 3.) Korm. rendelet módosításáról szóló 127/2017. (VI. 8.) Korm. rendelet módosításáról szóló 341/2023. (VII. 25.) Korm. rendelet 2. § (1) bekezdés 14. pontja az IKK Innovatív Képzéstámogató Központ Zrt. közfeladataként határozta meg.

A 2022. évi LIX. törvény által bevezetett Fkt. módosításoknál csak az érdekesebb, amit nem vezetett be, hogy a felnőttképzés keretében is lehessen mikrotanúsítványt kibocsátani. Erről ugyanis ez a módosítás nem rendelkezett. Ezt a hiányosságot a szakképzésben lezajlott átalakítás utólagos hatásvizsgálatából adódó törvénymódosításokról szóló 2023. évi XXXIII. törvény pótolta, 2023.07.01. hatállyal, az Fkt. 13/C. § (2a)-(2b) bekezdésének beiktatásával, illetve az egyetemek és a kutatóintézetek, valamint a gazdaság összekapcsoltságának erősítéséhez szükséges egyes törvények, továbbá egyes felnőttképzési és kulturális tárgyú törvények módosításáról szóló 2023. évi LXXXV. törvény, 2023.12.15. hatállyal, az Fkt. 2/A. § (1) c) pontjának beiktatásával.

A 2/A. § (2) bekezdés c) pont deklarálja, hogy a felnőttképző a szolgáltatási tevékenység megkezdésének és folytatásának általános szabályairól szóló 2009. évi LXXVI. törvény szerinti engedély alapján folytathat mikrotanúsítványt adó képzést – kivéve ugyanezen paragrafus (3) bekezdése alapján, amennyiben szakképző vagy felsőoktatási intézmény. Tekintettel arra, hogy az engedélyköteles felnőttképzésekre a bejelentéshez kötött felnőttképzéseknél szigorúbb szabályok vonatkoznak – többek között a dokumentáltság és a minőségbiztosítás területén – ez a rendelkezés ésszerűen szolgálja a mikrotanúsítvány fentebb taglalt követelményeinek való megfelelést. Még ennek a rendelkezésnek a beiktatását megelőzően került rögzítésre a 13/C. § (2a)-(2b) bekezdésében foglaltak szerint, hogy „A felnőttképző a felnőttképzésért felelős miniszter rendeletében meghatározott tartalommal és feltételek alapján mikrotanúsítványt állíthat ki, a FAR-rendszeren keresztül, a szakképzésről szóló törvény szerinti szakmai képzés keretében elsajátított tanulási eredmény igazolására, amennyiben a mikrotanúsítvány kiadásának alapjául szolgáló képzési tartalom oktatására a szakképzésről szóló törvény szerinti szakképzési tankönyv felhasználásával kerül sor oly módon, hogy a felnőttképző a szakképzési tankönyv teljes ismeretanyagának megfelelő elsajátításáról dokumentáltan meggyőződik. [...] A (2a) bekezdés szerinti mikrotanúsítványt a felnőttképző a FAR-rendszerben állítja ki és elektronikus formában tárolja oly módon, hogy a mikrotanúsítványt a FAR-rendszer üzemeltetője elektronikus aláírással és olyan szolgáltató által kiadott időbélyegzővel látja el, amely e szolgáltatást minősített szolgáltatóként nyújtja. A mikrotanúsítványt a felnőttképző a képzésben részt vevő személy részére a FAR-rendszeren keresztül elektronikus úton továbbítja.” Ebben a szakaszban már miniszteri rendeleti szintre történik kiutalás a tartalom és feltételek meghatározása tekintetében. Ugyancsak érdekes kérdés, hogy az Fkt. 13/C. § (2a) bekezdésének azon fordulata alapján, miszerint „a felnőttképző által kiállításra kerülő mikrotanúsítványra a (3) és (4) bekezdés rendelkezéseit nem lehet alkalmazni”, az következik, hogy a felnőttképző által kiállított mikrotanúsítványra nem vonatkozik, hogy az az Fkt. (3) bekezdése alapján közokirat volna.

A felnőttképzés mellett a 2023. évi LXXXV. törvény a felsőoktatás vonatkozásában is több pontosítást és újítást vezetett be. Egyrészt az Nftv. 42. § (2a) bekezdés beiktatásával lehetővé tette, hogy a részismereti képzést a felsőoktatási intézmény saját hallgatói számára is megnyissa, újabb képzési jogviszonyként. Így a felsőoktatásban hallgató, a tanulmányaival párhuzamosan önköltséges részismereti képzés keretében is szerezhet mikrotanúsítványt. Ugyanakkor az Nftv. 49. § (10) bekezdés beiktatása azt is lehetővé tette, hogy a felsőoktatási intézmény a hallgató által elért tanulási eredményről, a hallgató kérésére, általában – tehát külön részismereti képzésben történő részvétel nélkül is – mikrotanúsítványt állítson ki, sőt ugyanezt előírta a módosító törvény által létrehozott ún. előzetes hallgatói jogviszonyban folytatott képzés eredményes

teljesítésére is. Ezen szabályok megalkotásával lényegében egyrészt szükségtelenné vált az Fkt. azon szabályozása, ami egyenlőségjelet tesz a mikrotanúsítvány és a kreditigazolás közé, ami viszont még inkább felveti a kreditigazolás jövőjének rendezése – megszüntetés vagy a saját funkció kialakítása – iránti igényt. Másrészt így az Fkt. 13/C. §-ának 7. alcímében való elhelyezése és a FAR-ba történő adatküldést előíró szabályok a vendéghallgatókon és a részismereti képzésre járó hallgatókon kívül immár valamennyi képzés hallgatóját és az előzetes hallgatói jogviszonyba kerülőket is erős összefüggésbe hozzák a felnőttképzési jogviszonnyal. Az Nftv. 110. § (1) bekezdésének újonnan beiktatott 31. pontja pedig felhatalmazást adott a Kormánynak, hogy rendelettel szabályozza a mikrotanúsítvány kötelező tartalmi elemeit, ami azonban a 87/2015. (IV.9.) Korm. rendeletbe egyelőre nem került be. A 108. § 28a. pontjának kiegészítésével megjelent a részismereti képzés és a „mikroképzés” fogalma. A „kisebb tanulási egységek” kapcsán tehát az Nftv. immár négy különböző kifejezést sorol fel, érdemes ezeket áttekinteni. A mikrotanúsítvány Európa Tanácsi ajánlás szerinti fogalmának a négyből talán leginkább a „mikroképzés” kifejezés felel meg. Bár e kifejezésnek további jelentését az Nftv. nem definiálja, és más helyen nem is fordul elő a törvényben, ez tekinthető a leginkább általánosnak olyannyira, hogy a másik három fogalom használata e mellett talán nem is volna indokolt. A másik három kifejezés mindegyike ugyanis nem tud nem mikroképzés lenni. Ezek egyike a „modul”, amely – az Nftv.-be illesztett külön definíció (108. § 28b. pont) révén – meghatározott tantárgyak vagy tanegységek összességét jelenti, azaz több (tan)tárgy összetartozó csoportját, melyek együttesen vezetnek el a kívánt tanulási eredményhez. Ennél kisebb mikroképzés is lehetséges, ez lenne az egyetlen (tan)tárgy (tanegység), mely ugyanakkor nem szerepel a felsorolásban, csak az Fkt. 13/C. § (1) bekezdésében. Szerepel azonban a „kurzus” kifejezés, melyet a jogalkotó talán ennek szinonimájaként kívánt használni, ugyanakkor ez nem pontos, mivel a kurzus inkább egy (tan)tárgy megszervezési formáját, módját (normál kurzus, vizsgakurzus stb.) jelenti az Nftv. 108. § 24a. pontja alapján, ami egy adott (tan)tárgy esetében többféle lehet, mégis, a tantárgy teljesítése szempontjából maga a kurzus lényegtelen. Mind a kurzus, mind a modul újonnan bevezetett törvényi fogalma említi a „tanegység” kifejezést, melynek korábban is létezett, az Nftv. 108. § 39. pontjában szereplő definíciója e fogalmak bevezetésével egyidejűleg esett át módosításon. A tanegység jelentése ennek következtében a tantárgyra redukálódott le, ami így a kurzus definícióját nem kezdi ki (ott a kettő szinonimaként értelmezhető), de a modul fogalma úgy utal e kettőre, mintha különbözők volnának. Az utolsó kifejezés, a „részismereti képzés” bekerülése a felsorolásba kevésbé érthető, mivel annak tartalma ugyanúgy vagy egyetlen (tan)tárgy vagy modul. A részismereti képzés egy sajátos képzéstípus a felsőoktatás képzéstípusai (alapképzés, mesterképzés stb.) között, melynek erősítésére a módosítás folytán az Nftv.-ben számos helyen (elsősorban a 2., 3., 9., 14., 15., 17. és 42. §-okban) sor került. Ennek fényében – tekintettel az Nftv. 67. § (3) bekezdés c) pontjára is – már kevésbé lehetünk magabiztosak abban, hogy a mikrotanúsítványt adó felsőoktatási képzések indításához a jövőben nem lesz szükség előzetes indítási engedélyezésre és nyilvántartásba vételre. Mikrotanúsítványhoz vezető tantárgy vagy tantárgycsoport (modul) azonban ugyanúgy létezhet egyéb felsőoktatási képzéseken (pl. alap- vagy mesterképzésen) is, mint a részismereti képzésen, csak emiatt tehát a részismereti képzés szerepeltetése a felsorolásban nem tűnik indokoltnak. De amiatt sem, mert az Nftv. egyéb képzési esetekben – például vendéghallgatók [42. § (1a) bekezdés], előzetes hallgatói jogviszonyban állók [80/A. § (3) bekezdés] – is előírja

mikrotanúsítvány kiállítását, annak definíciójánál mégsem sorolja fel ezeket a képzési eseteket.

Összefoglalás

Összességében megállapítható, hogy mikrotanúsítvány fogalmának és jogintézményének implementációja több lépésben elindult ugyan, de még messze nem ért véget. A jó szabályozási környezet kialakítása elengedhetetlen a rendszer előnyeinek kiaknázásához, és az esetleges buktatók elkerüléséhez. Ennek érdekében célszerűnek látszik az általános fogalom és a közös szabályok egy jogszabályban történő rögzítése, és csak az ágazati specialitások hivatkozása a megfelelő egyéb jogszabályokból. Hiányzik még az Szkt, illetve általában a végrehajtási rendeletek megfelelő kiegészítése, illetve fogalmi egységesítése például a mikroképzés definiálásával, illetve a kreditigazolás vonatkozásában. Szintén fontos fejlesztési terület lehet még a mikrotanúsítványok beszámításának és önálló hasznosításának a szabályozása, mert az Fkt., az Nftv. és az Szkt. is lehetőséget biztosít általában a korábban szerzett tudás beszámítására, de ez nem teljesen azonos az ajánlásban megfogalmazott azon követelménnyel, hogy az egyébként önállóan is hasznosítható mikrotanúsítványok nagyobb képzésekké legyenek összevonhatók, mivel utóbbi nem valamilyen kreditelismerési vagy beszámítási eljárást feltételez, hanem inkább egy jogilag rögzített és nyilvántartási szinten megfelelően kezelt lehetőséget.

Irodalom

Budai Balázs (2022): A mikrotanúsítványok szerepe és helye a tudásmegosztás és e-learning koncepciójában. *Új Magyar Közigazgatás*, 15(3), 65-72. o.

Hegedűs Attila (szerk.) (2008): *A Bolognai folyamat*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK.

Kiss László (2014): A magyarországi Bologna-folyamat és a felsőoktatási intézmények képzési struktúrája: Egyetemek és főiskolák a Bologna-rendszerben. *Felsőoktatási Műhely: Az Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht, Országos Felsőoktatási Információs Központ kiadványa*, 2, 83-98. o.

Kozma Tamás – Rébay Magdolna (szerk.) (2008): *A bolognai folyamat Közép-Európában* Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet (FKI), Új Mandátum Könyvkiadó.

Lakatos Péter Levente – Bodnár Tekla (2021): MICROBOL – átfogó projekt a mikrotanúsítványok közös európai keretrendszere érdekében, *Magyar Akkreditációs Szemle*, 3, 1314. o.

Riez Andrea (2002): Felsőfokú szociális képzések az Európai Unióban. In: Gergő Zsuzsanna (szerk.) *Az innováció régiója: Kihívások és esélyek*, Veszprém, Magyarország: Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék, 56-62. o.

Szlamka Erzsébet (szerk.) (2023a): *Lehetőségek a mikrotanúsítványok hazai alkalmazására. Szakértői koncepció*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Szlamka Erzsébet (2023b): Új trendek a tanúsításban: a mikrotanúsítványok. Új *Munkaügyi Szemle*, 4(1). 62-76. o. <https://doi.org/10.58269/UMSZ.2023.1.5>

Nyilatkozatok, ajánlások

A Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanulást és a foglalkoztathatóságot célzó mikro-tanúsítványokra vonatkozó európai megközelítésről (Luxembourg, 2022. június 16.) ([https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022H0627\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022H0627(02)))

Az európai felsőoktatási térség Európa oktatási minisztereinek közös nyilatkozata (Bologna, 1999. június 19.) (<http://www.nefmi.gov.hu/felsooktatas/tudastar/bolognai-nyilatkozat>)

Az európai felsőoktatási térség Európa oktatási minisztereinek kommunikéje (Prága, 2001. május 19.) (<http://www.nefmi.gov.hu/felsooktatas/tudastar/pragai-nyilatkozat>)

Az európai felsőoktatási térség – A célok elérése – Kommuniké Európa elsőoktatásért felelős minisztereinek konferenciájára (Bergen, 2005. május 19-20.) http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/bergeni_kommunike.pdf

Az európai felsőoktatási térség felé: válasz a globalizált világ kihívásaira (London, 2007.) http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/bolo_london_hu_070601.pdf

MICROBOL Working Group on Quality Assurance Output document and recommendations June 2021 (https://microcredentials.eu/wp-content/uploads/sites/20/2021/07/Output_document_QA.pdf)

INITIAL STEPS TOWARDS THE IMPLEMENTATION OF THE MICROCREDENTIAL WITHIN THE LEGAL FRAMEWORK OF THE HUNGARIAN EDUCATION SYSTEM BY 2024

ZSOLT FEKETE, GÁBOR HAJDU, TIBOR TÓTH

The aim of this study is to show how the microcredential as a concept and the related complex regulatory system have been integrated into the Hungarian legal environment. The initial steps will be presented, as well as the areas that have not yet been covered and what the possible directions for development are still open.

Keywords: microcredential, education system; training development; adult education, higher education

PROFESSZIONÁLIS RENDELKEZÉSRE ÁLLÁS A MEGELŐZÉSBEN¹

CZAKÓ KÁLMÁN

Absztrakt

A cikk a prevenció szakma létrehozásáról szól. A képzési rendszer fejlesztésének igénye adódik annak a kérdésnek a megválaszolásából, hogy a jelen szakokon végzetek tudása elegendő-e a gyakorlatban megjelenő egyéni és társadalmi érdekeknek megfelelő tevékenység végzéséhez? Az észrevehető különbséghez új tartalom innovációja szükséges. A képzés 5.0-ás formájának kialakulásában (Bigirimana 2021) az egyetem korábbi funkcióinak bővítése fontos mind az innovációk befogadását, mind pedig a vállalkozásokra való felkészítést illetően. Különösen fontos ez az új képzési tartalmak és az új kompetenciák kialakítása szempontjából. Innovációnk a professzionális preventor szakma, valamint a fenntartható preventív tevékenységet garantáló, real-time módon működő intézmény létrehozására irányul.

Kulcsszavak: innováció, koncepció, képzés, integráció, fenntartható prevenció

Változástér

Minden változik

Az ember a valóság része, környezetével közvetlen kapcsolatban áll. Kultúránkban ismereteink és tapasztalataink egészéből kialakul világlátásunk, tudásunk, kapcsolatrendszerünk. A világegyetem távlatait látjuk, és tudatában vagyunk annak, hogy nincs mindenben tévedést kizáró tudásunk a teljes valóságról. Helyzetünket, állapotunkat jobbító törekvésünk egész életünkben velünk van. **Törekvésünk** a kedvezőbb állapot, a biztonságosabb helyzet, **a teljesebb emberi élet elérésére**. Szükségleteink, adottságaink, igényünk, érdekeink, céljaink mentén folyamatos küzdelem az osztályrészünk. Egyrészt mindig történik valami, aminek részei vagyunk, másrészt mindig tehetünk valamit lehetőségeink határain belül. Legtágabb megfogalmazásban: az elérhető és elkerülhető belátása alkotja céljaink kijelölésének és döntéseinknek (Czakó 2024, 16. o.) a személyes alapját. Egymáshoz rendelt életet élünk. A megfogant, születő, növekedő és fejlődő **ember életpályája** a tapasztalatok, a tudás megszerzésének és felhasználásának, a kapcsolatok létrehozásának lehetőségét tartalmazza. Hogy mik vagyunk, mivé leszünk életünk során, azt nemcsak a körülmények, a másoktól eredő hatások, hanem döntéseinkkel mi magunk is meghatározzuk.

¹ Innovációs témánk itt közölt összegző leírása a Humán Innovációs Szemle számaiban megjelent korábbi cikkeimmel szerves egységet képez, azok tartalmazzák a további részletezést az elvek, a negentropikus út, az integrációs szintek, a hálózatok, a szolgáltatások és a kockázatkezelés témákban. Az innovatív tartalom implementációjának leírására később kerül sor.

Entropikus és negentropikus változások

A valóságban, a teljes rendszerben a személyes szükséglettől a közösségi sodródásig terjed az emberi tapasztalatszerzés horizontja, melyben a rend vagy a káosz felé irányulnak a folyamatok. Célunk a közjő, az optimális egyéni és közösségi életminőség, az ember kapcsolatainak épsége, amelynek megvalósulása a rend irányában létrejövő szinergikus működés, a funkciók integrációja. A **döntés** az a konverziós pont, amely az entropikus szétesésben és a negentropikus építő folyamatokban a személyes változások szempontjából központi jelentőségű. Meghatározó, hogy a Lét egészére figyelve a belátásra épülő döntésben szabhatunk irányt tetteinknek. A döntés konverziós pontjában alapozzuk meg a remény jogosultságát legvégső céljaink elérését illetően. Egyszerűbb döntéshelyzetekben a bevonódás mértékének dilemmái, a cselekvési út megválasztása, alternatívák vállalása, kapcsolatok választhatósága okoz fejtörést. Határhelyzetekben az ésszerűtlen kockázatok vakmerő vállalása és a kikerülhetetlenül szükséges kockázatok bátor vállalása között kell döntenet. A döntés pontja analóg a geometriából ismert inverziós ponttal, ahol a haladás iránytangense átfordul. Ennek még a legkisebb eltérés esetén is van jelentősége. A helyes irányhoz és célhoz közelítés asszertív eszméje ilyen folyamatok támogatásában látja az apró lépésekben létrehozható változtatást.

Személyek vagyunk, egymást kiegészítjük

Az ember észleli, érzékeli, felfogja, értelmezi azt, ami történik, ami hat rá. Érzékenységünknek, sérülékenységünknek, védekező, egyensúlyt visszaállító képességünknek mértéke van. **Felkészültségünk** mértékét képességünk és tudásunk határozza meg leginkább lehetőségeink határain belül. Képességeink fejlesztése és a tudás megszerzése személyes törekvésünk eredménye javarészt. Amire figyelünk, azt tudatosítjuk. Az élet minden területén lehetünk **tudatos cselekvők**. A cselekvés lehetőségei még nem értékhez kötöttek. Az azonban már értékítéletünktől, értékválasztásunktól függ, hogy hogyan nyilvánulunk meg, miért küzdünk, mit akarunk, milyen szükségletek és igények érdekében dolgozunk, minek megszerzésére, minek támogatására törekszünk, kivel vagyunk szolidárisak. Odafigyelésünk vagy elutasításaink mögött hozzáállás és állásfoglalás van. Életünktől, jelenlétünktől nem választható el a tennivalókban való érintettségünk, a lehetőségek közötti választás kikerülhetetlen ténye, a döntés szükségessége.

Amire **egyedül** nem vagyunk képesek, azt lehet, hogy **másokkal együtt** megtehetjük. Kiegészítjük egymást képességek, tudás, eredményes hatásgyakorlás szempontjából. Az emberiség történetében valamikor a vaskorban a mai értelemben vett, vasat megmunkáló kovács szerszámkészítő, ötvös is volt egy személyben. Néhány évszázada még a mai értelemben vett fodrász vette magának a bátorságot, hogy fodrász, fogorvos, sebész szerepben cselekedjen. A cselekvő, korábbi határait meghaladó ember önként vállalt merészségből vagy neki tulajdonított, elvárt illetékességből új módon avatkozik a folyamatokba. A himlő védőoltásra kiindulópont volt Jenner megfigyelése, a penicillin alkalmazására Fleming reflexív felismerése. A kezdeti gyakorlati differenciálódások után az új beavatkozási forma sajátosságai érvényre jutnak. *A felismert új tartalom nem a korábbi keretben, hanem azt meghaladó új kezdeményezésekben találja meg saját fejlődése új módszereit, eszközeit, formáit.* A valóság egészét a részek felől, az egyes részeket a valóság egésze felől vizsgálva az egyes eseményekre vonatkozó tudásunkat a két irányból való közelítés találkozási

pontjaként kezelhetjük. Mind az egészre vonatkozó, mind a részekre vonatkozó elméletek, elvek adott helyzetben egymásra vonatkoztathatóak. Kitűnik, hogy azok egymással harmóniában vagy diszharmóniában vannak-e. Kiderül, hogy megszerzett tudásunkkal még nem készültünk fel teljesen új tennivalóinkra.

Egymásraultalságunkban kölcsönösség rejlik. A **kölcsönösség tudatosítása** mindenkiben kialakulhat. Számtalan alapítvány, csoport, kft, egyesület, vállalkozás jön létre, amelyeknek saját szakmai mondanivalójuk van. A tennivalók nem is ritkán meghaladják egy-egy segítő személynek, csoportnak a lehetőségeit. Legjobb esetben további szakemberek bevonására kerül sor, illetve másokhoz irányítják a kliensként kezelt embert. Mára kialakult az a helyzet, hogy akik irányt és célt nem látnak a segítő, tanácsadók, hivatalok, intézmények stb. rengetegében, magukra maradnak, vagy ide-oda irányított kliensekké válhatnak és minden részlet kapcsán vég nélküli láncban további hozzáértő támogató, segítő személyt keresnek. A kívánt állapot eléréséhez nem elegendő a kölcsönösségből kiindulni. Komolyan kell venni a végzettségből fakadó **kompetenciák** határait és a különböző kompetenciák egymáshoz **illeszkedésének** közös pontjait. A kompetenciaillesztés önálló szakmai feladat a társadalom egészében, mert nem néhány esetről van szó, hanem az objektivált tartalmak, dolgok, ügyek kapcsán nagyon sok területre nyílik ablak. Szükség van folyamatosan az új, más kompetenciákkal való együttműködésre.

Minden eset más, minden helyzet különböző. Konkrét esetekben kell helyt állni. A megszerzett tudással, az odaforduló figyelemmel nem esélytelen a cél elérése. A mindenkori jelen állapotban *nem tehetjük meg, hogy csak akkor cselekszünk, ha már minden kérdést meg tudunk válaszolni* A tudomány egyre több eredményt elérve egyre több kérdés megválaszolására kényszerül. Nincs saját fejlődése végpontjánál. Aki felkészülten cselekszik még nem egy tökéletes tudás alkalmazója, hanem úton van, szemben áll az ismeretlennel. Előfordulhat, hogy olyanok is támogató és segítő szerepet vállalnak, akik nincsenek kellő felkészültség birtokában, de elég „bátrak” ahhoz, hogy valami nevében önmagukat jelentsék a tevékenység elvégzésére. A preventív hatásgyakorlás egész területén szükség van a szakmai tartalom folyamatos *felülvizsgálatára* a mérnöki, orvosi, jogászai tevékenység minőségének intézményes kontrolljához hasonlóan.

Paradigmák és innováció

Paradigmák a 21. században

Az életkorhoz kötött **fejlődésméletek** sokasága az egész emberi életciklusra kiterjed. Egyes megállapítások kifejezetten egy életszakaszra, mások több életszakaszra vonatkoznak. A megismerés és a viselkedés változására vonatkozóan összességében azt állítják, hogy a genetikának, a tanulásnak, a közösségnek, a társadalomnak formáló ereje van.

Életszakaszok és tartalmak kutatása

A **gyermekfejlődés** szerint a gyermek viselkedésének fejlődésében vagy a közösség, a társadalom, vagy a genetika a legerősebb meghatározó tényező. A társadalom változtatja meg rossz irányban az ember viselkedését Rousseau² szerint. A viselkedés

² ROUSSEAU, Jean-Jacques, 1712–1778

öröklődésének elmélete (Lombroso³, Galton⁴) a biológiai tényezők nagyon jelentős szerepére mutatott rá. A modern genetika szerepét az ismeretek fejlődésével kapcsolatban az „új pszichológiai elméletekkel” foglalkozó Campbell⁵ hangsúlyozza.

A „*mennyiségi és a minőségi kiindulópontok a megismerési folyamat kezdőpontjai*”, melyek fontosak gondolkodásunk megalapozásához és a következtetésekhez. A megismerés fejlődésének tanulmányozásában Kant⁶ ismeretelméletére támaszkodott Piaget⁷. Elmélete szerint (Piaget 1954) a gyermek felépíti magában a valóságot. A gyermek gondolkodásában megjelenő hibák és a felnőttek gondolkodásában megjelenő hibák különbözőségének magyarázatát kereste, a megismerés folyamatát vizsgálta, az ismereteknek az egyén fejlődésével párhuzamos kifejlődését, bővülésének szakaszait tanulmányozta; a megismerés természetét kutatta. Kohlberg és Gilligan vitája a „*serdülőkori önismeret kifejlődését*” illetően: (Kohlberg 1976) a meglévő nézetkülönbségeket hozta a felszínre (Tókos 2005); Kohlberg az erkölcsi ítéletalkotás fejlődésének *morállal* kapcsolt elméletét írta le (Vincze 2020). Gilligan a „*férfiak és a nők pszichológiai fejlődésének különböző*” útját fejtegette. (Gilligan 2016) Kegan önmagunk (Self) kibontakozását, fejlődését a csecsemőkortól kezdve kíséri figyelemmel. (Kegan 1982) A fejlődést az „*életkori szakaszok szerin*” tárgyalja egészen a **felnett**korig; megállapítja, hogy a „*dolgoknak értelmet adó törekvés*” kezdettől fogva sajátunk, miközben mindig megkülönböztetjük önmagunkat és másokat. Gondolatkísérletként teszi fel a kérdést: Ha a kortárs kultúra egy iskola lenne, amelynek tananyaga a modern élet által teljesített összes feladat és elvárás, akkor bárki leérettségizne? Kegan rámutat arra (Kegan 1994), *hogy az összetett igények és a szellemi képességeink között nagy az eltérés*. Magánéletünk és közéletünk pszichológiáját tárgyalja. Loevinger elmélete (Loevinger 1976) szerint „*az ego érése és fejlődése*” életszakaszokon keresztül a „*belső én és a külső környezet közötti dinamikus interakció*” eredményeként valósul meg. Loevinger elmélete hozzájárul az egofejlődés körvonalazásához, amely túlmutat a vonáspszichológia széttagoltságán, és „*a személyiséget értelmes egészként*” tekinti. Perry rendszere (Perry 1970) azon az elemző munkán alapul, melyben a kognitív és etikai fejlődést egyetemi hallgatóknál vizsgálták. Azt javasolja, hogy a főiskolai hallgatók (de mások is) „*utazzanak*” át „*az intellektuális és erkölcsi fejlődés négy fő szakaszán: a dualizmustól a sokféleségig, a relativizmusig és az elkötelezettségig*”. Munkásságában ez a négy szakasz 9 "pozícióra" van felosztva. Bradbury és Reason szerkesztésében több kiadást ért meg az *akciókutatás* karakterisztikáit és változatait sok szerző cikkével ismertető kiadvány (Bradbury-Reason 2013). Célja, hogy *mások eredményeit terjessze* és megismertesse az ígéretes akciókutatások eredményeit. A hatást felerősítő *team munka* előtérbe kerülése innen ered. Torbert munkássága középpontjában *kutatócsoport létrehozása* (Torbert 1976) áll valamely cél/álm (Torbert 1987) megvalósítására. Javaslatokat fogalmazott meg a „*szociológia transzformációjára*”, „*a mennyiségi és a minőségi és akciókutatás integrálására*”. Kritizálta a csoportkutatást egy „*új elmélet/gyakorlat kialakítása*” érdekében. "Listening into the Dark" (Torbert 2013) című esszéjében „*teszteli az együttműködésen alapuló fejlesztő akciókutatás érvényességét és hatékonyságát*” az én, a társadalom és a „*tudományos kutatás átalakításának*” leírására és ösztönzésére.

³ LOMBROSO, Cesare, 1836-1909

⁴ GALTON, Francis, 1822-1911

⁵ CAMPBELL, L. Robert, 1953 -

⁶ KANT, Immanuel, 1762-1804

⁷ PIAGET, Jean, 1896 - 1980

Torbert a „*társadalomtudományi paradigmák analóg koncepcióját, elméletét*” (Torbert 2021) helyezte a paradigmák mellé. Wilber megfogalmazásában az „integrál pszichológia” egy térképet kínál mintaként **az egész emberhez** (Wilber 2000). Ebben tapasztalati utakat biztosít az egészség felfedezéséhez a posztmodern pszichológia pereméről származó módokon és kiegészítő megközelítést biztosít az egész ember gyógyításához, miközben megőrzi a pszichológia négy korábbi forrásából (behaviorista, pszichoanalitikus, humanista/egzisztenciális és transzperszonális) származó hasznos tartalmat.

Az **időskor** kutatása és az intergenerációs kapcsolatokban betöltött szerepe a modern szociológiai kutatások önálló témájává vált; beszélünk a konvoj elméletről (Antonucci et al 2013), az ezüstgazdaságról (Csoba-Ladancsik 2020).

Társadalomtudományi paradigmák

1. **Behaviorizmus** – asszertív törekvés az operáns kondicionálás révén történő egyoldalú *irányításra*. Ingerek és válaszok elkülönítése *főként laboratóriumi módszerek* alkalmazásából adódó eredményekre építve. Skinner és Taylor meghatározó munkássága példaértékű a viselkedés kutatásában.
2. A **Gestalt pszichológia, szociológia, antropológia** értékelő és érzelmi törekvés egy másik személy vagy kultúra hiedelmei, értékei és rituáléi általános *mintázatának megértésére*. *Nem törekszik intervencióra*, hanem személyes, entográfiai megfigyelésekre támaszkodva *esettanulmányokat* készít. Az integratív eszméket, normákat és éneket lényeges elemként feltételezi. Oliver Sacks tipikus Gestalt pszichológus, William Foote Whyte gestalt szociológus, Alfred Schütz szubjektív fenomenológus.
3. Az **Empirikus pozitívizmus** (EP = Empirical Positivism) kritikus. *Intellektuális törekvés a prediktív bizonyosságra* a deduktívan logikus, az univerzálisan általánosítható és az empirikusan kijelenthetővel kapcsolatban. Véletlenszerű mintavételű, kísérleti *statisztikailag elemzett hipotézisvizsgálati* tanulmányokat, valamint az intelligencia számítógépes modellezését előnyben részesíti. Kvantitatív bizonyosságra épít. Herbert Simon empirikus demonstrációi a korlátozott racionalitás fogalmát példázzák.
4. A **Többszörös eklektika** (MME) Multi-Method Eclecticism) gyakorlati törekvés az érvényesség, a megértés, az alkalmazhatóság és az elmagyarázott eltérés arányának megváltoztatására. Javasolja a háromszögelést a mennyiségi és a minőségi módszerek között. Steven Pinke pszichológus és Jean Bartunek menedzsmentkutató a multi-method eklektika jellegzetes művelői.
5. A **posztmodern kritikai értelmezés** (PCI = Postmodern Critical Interpretivism) számba veszi a radikális szubjektivitás és perspektivitás töredékességét minden nyelvi felfogás és koncepció szempontjából. Előnyben részesíti a korai paradigmákban előtérbe került objektumok implicit, magától értetődő hátterének *„dekonstruálását, a kutató gyakorlatot és kritikus szempontokat”*. Példaként említhetjük a szervezetpszichológiában (Restás 2019) Pfeffer – Van Maanen vitáját Pfeffer álláspontja (Glick et al 2007) és Van Maanen retorikai interpretívizmusa között. Inspirációk (Kádi et al 2019) egész sora tartalmazza a

kiindulópontok valamilyen hasznosíthatóságát. „Nagyobb konszenzust és erőteljesebb paradigmákat” keresnek a szervezetkutatásban (Glick et al 2007).

6. **Akció tudományi gyakorlat.** (ASC = Action Science Praxis) A valóságban érvényes információk generálására, a nagyobb interperszonális és szervezeti kapacitás létrehozására irányul. Eszköz: az akciókutatás és tanulmányok felhasználásával „önmagunk és mások interakcióinak elemzésére törekszük”. „A kívánt eredmények elérésére az időbeli szituációkat, a bizalomépítést, az elmélet és gyakorlat eltéréseivel való szembekerülést dolgozza fel” – írja Torbert. Mintaként idézi Clay Alderfer (2011), Chris Argyris (1970, 1980, 1985) és Irvin Yalom (1970, 1980) munkásságát.
7. **Együttműködő ökológiai kutatás.** (CEI = Cooperative Ecological Inquiry) A témában elkötelezett, „valós idejű vizsgálóközösségek létrehozására irányul”. Szubjektivitás és nézőpontokra hivatkozás helyett szembe kell nézni azzal, amit a jövőről gondolhatunk; látni kell a stratégiák és az elért eredmények ellentmondásait. Szerepet kap az önkéntes tevékenység. Egyéni és közösségi változás szükséges. Bradbury, Reason munkássága és Scharmer (Scharmer 2021) U-elmélete (2011), továbbá a Presencing Institute működése – a kollektív intelligencia kutatása – továbbá a változáskezdeményezés témája álljon itt mint korai példa. „...A proaktív vezetés, és az ágazatok közötti »proaktív politikai tudatosság« természetesen része az innovációnak. Tehát ez számos különböző módon fog történni, de főként a kisebb országokban láthatjuk majd először az innovátorok színrelépését”⁸.
8. **Együttműködésen alapuló akciókutatás** (CDAI = Collaborative Developmental Action Inquiry) Torbert utal arra, hogy felismerhetjük „a korábbi paradigmák és a velük analóg egyéni és szervezeti cselekvési logikák” összetett, kaotikus összefonódásait. A kívánt eredmény érdekében fenn kell tartani „a paradigmák közötti interakciót a beszélgetés, a munka, a meditáció és játék, a kölcsönösen átformáló tudatosság, az erő és szeretet által generált időszerű cselekvésre törekvésben.” (Torbert 2021). Újfajta globális folyamatorientált pszichológia létrehozását sürgeti Liu, Sik-Hung, Gastardo-Conaco és Womg, amely mentén a gazdag országok tudósai és a fejlődő országok akadémikusai együtt tudnak dolgozni (Liu et al 2008).

A **társadalomtudomány**, pl. a behaviorizmus, az empirikus pozitivizmus paradigmáinak alkalmazásakor a társadalmat megfigyelhető és tárgyilagosan mérhető, oksági viszonylataiban jórészt feltárható valóságnak tekinti. A Gestalt paradigma és a posztmodern kritikai interpretáció paradigmái a személy, a kultúra révén szubjektív és interszjektív módon *megismerhető* valóságnak tekintik, ahol szándékok és normák irányítják a viselkedést. A **tudományfilozófia** ezekbe a megközelítésekbe beleszövi a „tudásérdek”, a „gyakorlati érdek” és az „emancipációs érdek” megkülönböztetését (Habermas 1981) mintegy meta-paradigmaként, ami átjárja a cselekvés ésszerűsítését és a funkciók kritikáját.

⁸ interjú: <https://epale.ec.europa.eu/hu/blog/epale-interju-otto-scharmer-egy-rendszer-megvaltoztatashoz-batornak-kell-lenned-ahhoz-hogy> [2024.03.24.]

A posztmodern értelmezés „nyelv-fordulóján” talán túljutott a „cselekvés-fordulat” (Reason és Torbert, 2001), melyet az akciókutatás tudománya, az **Együtműködő Ökológiai Kutatás** és az **Együtműködési Fejlesztési Akciókutatás** példáz. Valós idejű kutatóközösségek működtetése a cél. Ezt látjuk megvalósulni témaközpontú intézmények és kutatócsoportok létrehozásában. Torbert 4 jellemzőt⁹ és azok változatait veszi alapul, mely szerint (3x3x3x3=) 81különböző típusú cselekvési lekérdezési módot hoz létre. Elemzések szerint a szervezetek a CDAI módszerrel jobb eredményt értek el, mint akciólogikus vezetésükkel, mert a CDAI többet magyaráz meg a jelenségek empirikus varianciájára vonatkozóan, mint az EP.

A CDAI koncepció felhasználása

A professzionális preventor (Czakó 2022c) szituációk, folyamatok, személyek, kontextusok, időtartamok figyelembevételével dolgozik a személyes individuális és közösségi térben. Annyi bizonyos, hogy **a preventor valós idejű tevékenysége** a CDAI figyelemre méltó koncepciójával kibővíthet és hatékonyabbá válhat esetünkben a **források, tudás, képzés, gyakorlat, elemzés** részegységekkel és azok együttes munkájának garanciájával. A létrehozandó professzionális preventor képzettsége alapján képes adott pillanatban rendelkezésre állni. A preventor tevékenységének létrehozása a professziók területén új. Helyet kér magának az új cél elérését szolgáló professzió, mert a célt a társadalomban a meglévő aktorok nem tudják elérni az eddig kialakult tevékenységi struktúrákban, és mert a közös tudásanyagból más elsajátított tudásra van szükség, hogy a professziók új együtműködése létrejöhessen. Építeni kell a végzettek már meglévő tudására, az azokkal teljesíthető funkciókra, de az új képzettséggel együtt az egymást kiegészítő szinergikus működés érdekében valamennyit egységes jogi keretbe illesztett szabályozásnak kell megalapozni.

A preventív változtatás

A preventor hatásgyakorlásának területei

A preventor kritériumoknak megfelelően valamely szerepben tevékeny, a cél elérésére irányuló döntéseket tanácsol a hatásrendszerben. Szolgáltatásait igénybe lehet venni egyéni és közösségi állapothoz vagy szituációhoz illeszkedően. Célmegvalósító cselekvésben pl. koordinátor, *akcióközösség* létrehozásában pl. animátor, *praxismodellek* létrehozására pl. promotor, a kialakuló csoportok *kapcsolatainak* pl. facilitátora, *kompetenciák kombinációinak* pl. menedzsere, pl. mediátor a szükséges *kompetenciamintázatok* kialakítása érdekében, pl. koordinátor *új kompetenciák befogadását és régiak kiválását* illetően. A populáció egészében adott *állapot stabilizálása*, valamely *irányban történő eltolása*, vagy valamely jellemző mentén való *tagolása* érdekében fejt ki *megmaradást vagy megszüntetést* eredményező hatást a közösségben. A hirtelen kialakuló és *megmaradó hatásokat* számításba veszi, a káoszt eredményező *sodródással szemben* a rend felé vezető *integrációs folyamatokat* előmozdítja.

⁹ 1. a személyes hang, 2. a gyakorlat, 3. a visszajelzés és az 4. idő

Preventív kritériumok

1. táblázat: A preventív hatásgyakorlás kritériumai

1. kritérium: KOMMUNIKATIVITÁS	Preventív kommunikációs maximák betartása, a kommunikációs stílus helyes megválasztása, a szakmai és szakmaközi kommunikáció módjának elfogadása.
2. kritérium: KÖLCSÖNÖSSÉG	Kapcsolat kölcsönös kezdeményezéssel, pl. segítség kérése – segítség, gondoskodó ellátás elfogadása. Az egyoldalúság gátló hatásának tudatosítása, a kölcsönösség minden formájának elfogadása.
3. kritérium: KÉSEDELEMNÉLKÜLISÉG	A real-time tevékenység prioritással kezelése, a térben és időben felmerülő kockázatok tudatosítása.
4. kritérium: HITELES TUDÁS	A kompetencia érvényességének biztosítása, a hiányos tudás kockázatának csökkentése. A PREVENTOR az a szakember, aki a megelőzés terén tapasztalat és előrelátás alapján képes képzettségének megfelelően döntést hozni és a jó cél érdekében hatékonyan cselekedni. Akik a döntés helyzetébe kerülnek, támogatást kaphatnak a preventortól.
5. kritérium: RENDELKEZÉSRE ÁLLÁS	A tevékenység fenntarthatóságának garanciája, szükség esetére készlet mobilizálása, előrelátás szerint felkészültség a nem várt hatások kivédésére.

Forrás: Saját szerkesztés

A preventor működése

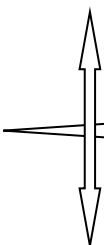
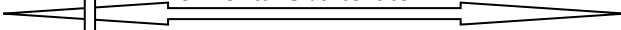
A preventor a tennivalók végzésében kritériumoknak (minimum 5 féle) tesz eleget, megválasztja a szükséges tevékenységet (alapvetően 7 féle¹⁰) és abban a szerepben (nagyon sokféle¹¹) jár el, amelyik adott állapotban, adott szituációban az eredményes működéshez illeszkedik.

¹⁰ 1. feladat végzése, 2. probléma megoldása, 3. kérdés megválaszolása, 4. kérés teljesítése, 5. új információ adása, 6. új tapasztalathoz juttatás, 7. új élmény biztosítása

¹¹ Példák: promotor, iniciátor, facilitátor, animátor, coach, tanácsadó, koordinátor, konnektor, konzultáns, mediátor, orientátor, tutor, duktó, menedzser, timer, szupervizor, revizor...

Preventív kapcsolatok és praxis- modulok elhelyezése

2. táblázat: A preventív-modul (minta/templát) az integrációs szinten és praxisok szempontjából

Integrációs szintek: (Level=L) L ¹ - L ²⁶	Irány	Egy szociológiai praxisra irányultan	Több szociológiai praxisra irányultan	Minden szociológiai praxisra irányultan
	vertikális változatok 	modul-vert.1. L ¹ ↓ L ²⁶	modul-vert.2. L ¹ ↓ L ²⁶	modul-vert. Σ. L ¹ ↓ L ²⁶
		horizontális változatok 		
		modul-hor.1. L ¹ ↔ L ²⁶	modul-hor.2. L ¹ ↔ L ²⁶	modul-hor. Σ. L ¹ ↔ L ²⁶

Forrás: Saját szerkesztés

Néhány horizontális példa:

- Modul-hor.1.: L¹ tárgyi szinten – Személyazonosító applikáció. Preventor-ID¹²
- Modul-hor.1.: L¹ tárgyi szinten – szemsérüléstől védő szemüveg.¹³
- Modul-hor.1.: L² személy szinten: személyes életvezetés¹⁴ céllal preventorként önmegjelölő változatok: coach, pszichológus, pedagógus – felnőttek képzése is
- Modul-hor.1.: L² személyi szinten: Test-Lélek-Szellem program¹⁵
- Modul-hor.1.: L⁵ intézményi szinten: A pedagógiai szakszolgálatok prevenciósi tevékenysége¹⁶
- Modul-hor.2.: L² személy szinten: személyes életvezetés és könyvelési segítés preventorként önmegjelölő céllal
- Modul-hor.2.: L³ család szinten: párkapcsolati prevenció¹⁷, önismereti tréning

¹² <https://apps.apple.com/de/app/preventor-id/id1635596963> [2024.03.10.]

¹³ <https://www.infield->

[safety.com/augenschutz/schutzbrillen/vollschutzbrillen/preventor/?attribute_pa_bezeichnung=preventor-grau-tuerkis-pc-hc-af-as-uv](https://www.infield-safety.com/augenschutz/schutzbrillen/vollschutzbrillen/preventor/?attribute_pa_bezeichnung=preventor-grau-tuerkis-pc-hc-af-as-uv) szemüveg [2024.03.10.]

¹⁴ <https://vmi.life/eletvezetesi-preventor> [2024.03.10.]

¹⁵ <https://kunigundakozpont.hu/preventor> [2024.03.10.]

¹⁶ <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10036248> [2024.03.10.]

¹⁷ <https://vmi.life/jelentkezes-parkapcsolati-preventor> [2024.03.10.]

- Modul-hor.2.: L⁴ csoport szinten: Kereskedelem és Szolgáltatás Kft¹⁸
- Modul-hor.3.: L² személy szinten. Folyamatos bővítéssel teljes körű segítség professzionális preventorként

Néhány vertikális példa:

- Modul-vert.1.: L¹, L³ Gyermek és ifjúsági preventor¹⁹, önismereti tréning
- Modul-vert. 1.: L¹, L⁵, L¹⁵pénzügy: CLM – kliens életciklus menedzsment²⁰ egyéneknek, intézményeknek, kormányzatnak.
- Modul-vert.1.: L² személyes szinten gyermekvédelemben, a gyermekotthonban preventorként önmegjelölő változatok: étkeztető, gondnok, tanácsadó, szociális gondoskodó, karitatív segítő
- Modul-vert.1.: L² folyamatos bővítéssel teljes körű segítség professzionális preventorként
- Modul-vert.1.: L⁴-L¹⁵ Céginformációk²¹. Nyomtatásfigyelés, cégkivonat, cégmáslolat, hirdetemény, mérleg, elemzés, kapcsolati ábra, tiszttségviselő
- Modul-vert.1.: L⁵-L¹⁵ h: kockázatmenedzsment²²
- Modul-vert.2.: L² személyes szinten gyermekvédelemben preventorként gyermekotthonban, életpálya szervezésben, tanulási intézményben, munkahelykeresésben, lakhatásban, kórházi ellátás, gyermekcsoportok szervezése, speciális csoportok, országos összejövetelek, más intézményekben való tevékenység.
- Modul-vert.2.: L¹-L¹⁵ Munkavédelem és tűzvédelem²³, krízisintervenció, traumák feldolgozása személytől az ország szintjéig
- Modul-vert.3.: L¹-L¹⁵ Professzionális preventor – fejlesztő, integrátor

A magasabb szint felől a jogalkotó és a politikai döntéshozó teszi lehetővé az integráltabb modul létrejöttét, az alacsonyabb szint felől elsősorban a horizontális jogszerű folyamatok választása járul hozzá az integrálódás folyamatához.

Az integráció - a preventor integráló tevékenysége

Mindenhol emberek vannak, akik felkészültségükkel, döntéshozatalukkal az emberi események alakítói. Mindegyik típusú hatásgyakorlás figyelemmel kell hogy legyen más meglévő folyamatokra. Nehezíti az eredmény elérését, hogy az egy időben lejátszódó folyamatokat nem ismerjük egyforma mélységig. Az egyes folyamatok

¹⁸ <https://webshop.opten.hu/preventor.-hu-kft-c1309103576.html> [2024.03.10.]

¹⁹ <https://spauza.hu/balasko-hajnalka-onismereti-trener> [2024.03.10.]

²⁰ https://preventor-com.translate.google/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hu&_x_tr_hl=hu&_x_tr_pto=sc [2024.03.10.]

²¹ <https://ceginfo.hu/ceg-adatlap/preventor-kft-0109660062.html> [2024.03.10.]

²² <https://mersz.hu/blaho-czako-poor-nemzetkozi-menedzsment> [2024.03.10.]

²³ <http://www.preventer.hu> [2024.03.10.]

sebessége is különböző, sőt lefolyásuk időtartama is különböző: egyesek rövid idő alatt lejátszódnak, mások pedig hosszú ideig kitartanak, adott időtartamban más, új folyamatok veszik kezdetüket.

Kapcsolatok alapja lehet a nagyon hasonló vagy azonos szükséglet, ösztön, vágy, érzelem, igény, attitűd, érdek, motiváció, érték, cél, döntés, akció, a népesség közös kombinatív, helyváltoztató, felülkerekedő, hirtelen bekövetkező vagy sodródó változási folyamata. A kisebb-nagyobb közösségek, egészen a globális társadalomig a kialakuló kapcsolatok sokféle tartalmú és kiterjedésű elrendeződését, mintázatát hozzák létre. Leggyakrabban a kapcsolatok hálózatba (Czakó 2020) rendeződésére szoktunk gondolni. Hétköznapijainkban, beszélgetéseinkben érdekhálózatokról, motivált személyek hálózatáról, értékek alapján szerveződő hálózatról, döntések hálózatáról, akciók hálózatáról esik szó. Nagyobb társadalmi jelenségek közül sok szó esik a migrációs hálózatokról, a felülkerekedő praxishálózatokról.

Vállalatok és nemzetgazdaságok versenyének időszakát éljük. Források, termelési folyamatok, raktárkészletek versenyében veszünk részt. Az eseményeket több integrációs szinten kezeli a jogi szabályozás. A folyamatok új logisztikájával egy-egy csoport részleges elkülönítés során modullá szerveződik és gazdaságosabb előállítással, kevesebb folyamatközi veszteséggel, optimálisabb időn belül, a személyes igényekhez jobban közelítve versenyelőnyre tesz szert. Az ipar területén ez a törekvés gyors, ígéretes előnyt hoz létre az egyes termelő folyamatok egységbe szervezésével. A tevékenység típusokon belüli folyamatközpontú (P_r-c), személyközpontú (P_e-c), kontextusközpontú (C-c), időközpontú (τ-c) modulok létrejötte minden esetben társadalmi előnyhöz vezet, és távlatában ezek kombinációi, illetve valamennyi együttese hozza létre a legteljesebb eredményt.

Egyes integrációs szinteken azonnali eredményt hozhat létre a professzionális preventor a szociológiai praxisokban. Példaként a praxisközösség személyeinek szerveződését, a gyógyítási folyamat esetenedzselését (családi orvos), a sürgősségi- eü. szakellátási tennivalókat (értesítéstől a kezelésig), a szociális ellátást, munkaügyet, lakhatást szolgáló teendőkből kialakuló cselekvési lánc rövidítését, időbeli csökkentését jelentő lehetséges formációkat említhetjük, amelyek a „gondoskodó állam” hatékonyságát növelik. Ipari példát is említhetünk. Az építőipar komplex termékét a részfolyamatok, termelőhelyek, a munkaerő, a hulladékmentesebb eljárás, az egyéni megrendelői igényekhez alkalmazkodás, a gazdaságosabb működtetés stb. szempontjából lehet egy-egy építési modulba szervezni. A mezőgazdaságot és élelmiszeripart, a munkaerő-gazdálkodást, a szociális ellátást, az egészségügyi ellátást összekapcsoló folyamat révén az agrártermék előállítás, a feldolgozás, a szállítás, a raktározás, a megrendelői igények egységes keretbe illesztésével lehet egy modulba szervezni. Valójában nem új a lehetőség, de a megvalósulások ritkák, egyes integrációs szinteken pedig egyáltalán nem jött létre még a lehetséges, előnyös modul.

A kapcsolatokra képes személyek, a preventív centrumokat működtető közösségek hatására a társadalom integráltsági foka megváltozik, növekedni kezd, közelebb kerül az emberi méltóságnak megfelelő állapotban való működéshez.

A professzionális preventor által nyújtott szolgáltatások

A szolgáltatás a jog által körülírt területen a tartalmak ismerete (**képzés**) és a gyakorlati tapasztalatok (**elemzés, forrás, tudástár**) alapján, különös figyelemmel a stratégiák, menedzsmentek, taktikák, praktikák felismerésére és alkalmazására

(gyakorlat) a szociológiai praxispolitikai célkitűzések elérése érdekében valósul meg.

A preventor munkájának meghatározott kezdete, időtartama és lezárása egyértelmű tevékenységre vonatkozik. A tervezett szolgáltatások az alábbiak:

1. Az eseményterületre/eseményre vonatkozó kompetencia-mintázatainak, személyek akcióközösségének és praxisközösségeknek az összeállítása.

- Egyéni és közösségi stratégiák összehangolásában a közös cél elérése érdekében döntésekhez javaslatot tesz.
- Versengő érdekek win-win szituációba segítésében részt vesz.
- Az érdekek és az értékek figyelembevételét előmozdítja.
- A praxismátrixok és célmegvalósító gráfok egységes keretben való kezelésére javaslatot tesz adott folyamattal kapcsolatban.
- Kapcsolatok építését előmozdítja a közös célok érdekében.
- Közös érdekek mentén erősíti a közös törekvést a prioritizált területeken.
- Generációkon átívelő célok megvalósításába a követő generáció bevonását segíti.
- Generációk együttműködésének, tapasztalatok átadásának folyamatát segíti.
- Közös tevékenységben személyek találkozását előkészíti.
- Nem lehet véletlenül hagyni az eseményeket, ebben a döntéshozókat támogatja, mert a személyek közötti bizalom és a szükséges tudás egy időben fontos.

2. Az eredményt jelentő szolgáltatás, valamely termék létrehozására szolgáló praxis-modul fokozatos kialakítása az ideáltípusok, a gyakorlati tipikus események és az alternatívák figyelembevételével, a célra irányuló tevékenységek szinergikus működésének támogatásár.

- A fellelhető célok kiválasztásában tanácsadó.
- A céltevékenység érdekében az információk és a gyakorlatok integrált kezelését előmozdítja.
- A bevonódás mértékének kialakításában döntés-előkészítő.
- Együttműködik a közszolgáltatásokhoz való hozzáférésben.
- Súlyozza a közösség kulturális életében választható eseményeket.
- Az előállító technológiák szerepének prioritizálásában tanácsod ad a döntéshozóknak.
- A közös érdekek minél szélesebb körben és minél több tartalom mentén való feltárásában részt vesz.

- Az értékek létrehozatalához a döntések előkészítésében részt vesz.
3. A gazdaságosan kezelhető kontextusok figyelembevételére felhívja a figyelmet.
- A kívánt cél eléréséhez szolgáló pragma, azaz módszerek, eszközök és formák tudatos fejlesztésére javaslatot tesz, mert mindent nem lehet egyszerre a legmagasabb fokon fejleszteni.
 - Az integráció kisebb komplexitású szintjeiben kialakuló szerveződésekre ráirányítja a figyelmet.
 - A szint saját érdekeire építi a magasabb szint kialakítandó érdekeit.
 - A kaotikus állapot csökkentésére törekedve, az elérendő cél értékét, jó mivoltát és hasznát feltárja és a döntéshozatalhoz javaslatot készít.
4. Az eredmény létrehozásához szükséges időkeret kialakítására javaslatot tesz.
- Időgazdálkodást támogat.

Munkája során a kezdő állapotot leírja, a megvalósítás során jelentkező véletlenszerű események megjelenéséből levonható tanulságokat összegzi, végül pedig a záró állapotot dokumentálja.

A preventor munkájának hatása

Jog által szabályozott keretek között a preventor tevékenységet folytat valamilyen szerepben az alkalmazó érdekeihez igazodva, valamely cél elérésére, meghatározott időtartamban; a preventor diplomájának fokozata (asszisztens, mester, professzionális) jelzi felkészültségét. A humánerőforrás bányászata, kitermelése, fejlesztése a kereskedelemben gyakran használt mérlegelés szempontjából nagy hasznot képes hozni, energiát, időt nyer a társadalom folyamatai számára. A preventor szakma és intézmény létrehozása, működtetése a társadalom erőnlétének, védekezőképességének, rezilienciájának egyik garanciája. Az érintett felelős vezetők saját területükön, az egész országban biztosíthatják a preventív tudatos tevékenységet szűkebb és tágabb környezetükben. Csak a populációs méretekben megvalósított hatásgyakorlás vezet az egész társadalom kedvező változásához.

A preventorképzés

Az **új oktatói identitást** fel kell építeni a prevenció területén. A létrehozás folyamata elején azok a kompetenciák állnak, amelyeket a jelenlegi képzési rendszerben lehet megszerezni. Arra épül a professzionális preventor képzésének folyamatában az új tartalmak posztgraduális elsajátítása. A kialakuló oktatói identitást az általános és a valamely területre specializált tartalom birtoklása jelenti. (Czakó 2022b)

A **képzésbe belépők** a felsősoktatásból jönnek. Meglévő diplomájuk anyagához többleteként tanulják meg a preventor tevékenységhez szükséges ismereteket és gyakorlatokat. A részterületek preventoraiként működők tevékenységét tovább kell fejleszteni, fel kell emelni a professzionális szakma szintjére a hatásrendszeri képzés révén.

A **képzés** megvalósítása két módon történhet. Az első mód: kapcsolódás a formális képzésekhez jelenléti és online részvétellel diszciplináris formában, meghirdetett műhelyfoglalkozásokon. A második mód az online-képzés kreditgyűjtés

EU-ban megjelölt eljárásával, a mikrokreditek gyűjtésével, mely az időkeret és a témafeldolgozás tág lehetőségét kínálja. A PPKE BTK dékáni ajánlásának megfelelően ez rövid előkészületet követően válhat valóra. Párhuzamosan a lehetőségek létrehozásának jogi munkálatait kell elvégezni.

A felkészülő útja a képzésbe, onnan a gyakorlatba vezet, és ha kell, a munkaerő-gazdálkodás igényeihez igazodó továbbképzés vagy átképzés rendszerébe. A célorientált tevékenységre való felkészülés rendszerint olyan specializációhoz juttatja a munkavállalót, amelynek tudástartalmát bővíteni tudja, de alkalmazhatóságának körét már nem. Az alkalmazás bővítése már újabb területen megjelenő tevékenységet jelent. A munkaadó tudja a **munkavállaló kompetenciáját** más területen és/vagy más kompetenciákkal kapcsolatosan hasznosítani. A kompetenciák folyamatos illesztése szükséges, mert az új tennivalók folyamatosan megjelennek. A képzés felé támasztott igényt leginkább a munkahelyek, az érdekvédelem, a kamarák visszajelzésükben fogalmazhatják meg. Másrészt a fenntartható preventív tevékenységet garantáló preventor intézmény a jelentkező igényeket és érdekeket folyamatosan figyelve hozza létre a professzionális preventorok **képzésének tartalmát**. Egyedi esetek, közösségi folyamatok tranzakciói valósulnak meg eredményesen abban az integrációs folyamatban, melyben a célorientált képzés során a felelősök döntése és a résztvevők egyetértése létrejön. Minden tanulmány és szakdolgozat hozzáférhető lesz elektronikusan.

A képzés szakaszai

I. szakasz: Preventor alapképzés

A képzés során tudatosan fejlesztett **képességekkel** a preventor asszisztens megelőző tevékenységben való részvételét teszik lehetővé bármely helyen. A preventor asszisztens a mesterpreventor asszisztenseként dolgozhat. Tanulmányait a mesterpreventor képzésben folytathatja. Az alapképzés diszciplínaként akkreditálva javaslatunk szerint a 'Preventív felelősség és tudatosság' címmel mindenki számára elérendő mind az ismeretek, mind a magatartás szempontjából akkor is, ha a továbbiakban nem vesz részt a mesterképzésben.

3. táblázat: A preventor alapképzés modulja, témái, tudásanyaga

Ssz.	A képzési modul neve	A képzés témái	A képzés tudásanyaga
1.	Proaktivitás	Szocializációs folyamatok	1. egyedi szint, 2. közösségi szint, 3. kulturális szint, 4. transzcendens vonatkozások
2.	Kompetenciák	1. Sokféleség kezelésének képessége	1. információk, 2. tudástartalom típusai, 3. logikától a jelenségek kezeléséig, a helyes gondolkodás
3.		2. Perceptív képesség	1. az információk ideáltípusai, 2. értelmezés, 3. ítélet és érték, 4. attitűd, 5. a döntésben szerepet játszó komponensek, 6. tanulási típusok, 7. segítség, 8. jogosultságok, a jog normatív kerete
4.		3. Kommunikatív képesség	1. üzenetkapcsolat, 2. digitális kommunikáció, 3. team-munka, 4. stílusok

5.		4. Aktivitási képesség	1. döntés-cél, 2. aktivitások típusai, 3. az aktivitások tartalma, 4. az aktivitás iránya, 5. kölcsönhatások, 6. hatékonyság
6.		5. Narratív képesség	1. életciklus, 2. kultúra, 3. helyzetleírás, 4. kifejezési formák, 5. esettanulmány

Forrás: Saját szerkesztés

II. szakasz: Mesterpreventor képzés

A mesterpreventor általános, azaz **minden szintre** érvényes tudását a mesterpreventor képzés során szerzi meg a képzésben részt vevő. A preventor bevonódása (több fokozatban) valamely szinten, vagy több szinten lehetséges. A hatásgyakorlás típusa lehet P (prevenció), K (korrekció), R (rehabilitáció), vagy ezek kombinációi. A mesterpreventor hasznosíthatja tudását ott, ahol önállóan foglalkoztatják, vagy dolgozhat a professzionális preventor mellett. Tanulmányait a professzionális képzésben folytathatja.

4. táblázat: A mesterpreventor képzés moduljai, témái és tartalma

Ssz.	A képzési modul neve	A képzés témái	A képzés tudásanyaga
7.	Hatásrendszer	Hatásrendszer I.: praxisok	1. a szociológiai praxisok, 2. mátrixok
8.		Hatásrendszer II.: beavatkozás	1. a beavatkozás jellege, 2. ideje, 3. jellemzői, 4. kívánt eredménye, 5. a preventív modul mint felhasználható termék
9.		Hatásrendszer III.: gyakorlat	1. a tanulási típusok megválasztása, 2. alkalmazása, 3. segítség, 4. mentés
10.		Hatásrendszer IV.: nagyságrendek, praxissajátosságok	1. nagyságrendek és integrációs szintek, 2. a preventor általános tudása és praxisspecifikus kapcsolatai, 3. praxiscsoportok, praxisközösségek
11.	Eseményszférák	Változtatási folyamatok	1. folyamatok azonos és különböző integrációs szintek között, 2. folyamatok azonos és különböző eseményszférák között
12.	Minősítések	Értékelés, a helyzet megítélése	1. minősítések szempontjai, 2. a konverzió jelentősége, 3. a valóságról alkotott felfogás

Forrás: Saját szerkesztés

III. és IV. szakasz: Professzionális preventorképzés

A professzionális preventor önálló praxist folytathat, vagy valamely szinten megbízással dolgozik. A preventor speciális, valamely szintre, a szintek folyamatainak integrálására vonatkozó tudása a professzionális preventor képzésének tárgya. A

professzionális preventor valamely szintre (L¹- L²⁶) vagy egy, illetve több eseménycsoportra **specializálódik**.

III. szakaszban: A változtatás megvalósítása, faktorok

5. táblázat: A professzionális preventorképzés III. szakaszának moduljai és tudásanyaga

Ssz.	A képzési modul neve	A képzés tudásanyaga
13.	módszerek egy vagy több eseménycsoportban	digitális módszerek – algoritmusok, szoftverek, programok, appok, tanulási módszerek
14.	folyamatok egy vagy több eseménycsoportban	okság, kapcsolatok, egymásra vonatkoztatások, irányok
15.	személyek egy vagy több eseménycsoportban	szerepvállalások az eseménycsoportok szerint
16.	kontextusok egy vagy több eseménycsoportban	eseményszférák és kontextusok
17.	időgazdálkodás egy vagy több eseménycsoportban	időigény, rendelkezésre álló időtartam, folyamatsebesség folyamatok egymás mellett, hatások egyidőben és az elhúzó hatások
18.	változások egy vagy több eseménycsoportban	egy szinten történő szerveződések kapcsolatai és más szintek felé való kiágazásai

Forrás: Saját szerkesztés

IV. szakaszban: jártasság megszerzése, a körültekintő integrált beavatkozás

6. táblázat: A professzionális preventorképzés IV. szakaszának moduljai és tudásanyaga

Ssz.	A képzési modul neve	A képzés tudásanyaga
19.	több esemény közös és sajátos tartalma (1.) az integrációban	személyek tevékenysége, folyamatokban betöltött szerepe az eseményben; elvek, szabályok, eljárások; döntések
20.	több esemény közös és sajátos tartalma (2.) az integrációban	kontextusok és időtartamok az eseményekben; elvek, szabályok, eljárások; döntések
21.	saját specializált tartalom leírása a többi eseménycsoport számára (3.) az integrációban	integrációs tevékenység a személyek és a folyamatok figyelembevételével; elvek, szabályok, eljárások; döntések
22.	saját eseménycsoport kapcsolása bármely más eseménycsoporthoz (4.) az integrációban	integrációs tevékenység a kontextusok és az időtartamok figyelembevételével; elvek, szabályok, eljárások; döntések
23.	saját eseménycsoport más eseménycsoportéhoz kapcsolásának minimális tartalma (5.) az integrációban	valamely változtatási folyamat integrálása egy másik változtatási folyamattal; elvek, szabályok, eljárások; döntések
24.	azonosítatlan eseménycsoport kezelésére javasolt szempontok (6.) az integráció szempontjából	ismeretlen események kezelésének szempontjai; elvek, szabályok, eljárások; döntések

Forrás: Saját szerkesztés

A képzés egésze:

7. táblázat: A teljes professzionális preventorképzés moduljai és tudásanyaga

24 képzési modul	Preventor asszisztens (6). mesterpreventor (6) professzionális preventor (12)	Képességek, a hatásrendszer, faktorok, specializáció, integráció közös és sajátos tudástartalommal
------------------	---	--

Forrás: Saját szerkesztés

A preventor intézmény

A preventor intézet 5 részegységének funkciói

Először az ország szintjén működő **preventor intézmény** létrehozásával tudunk megindulni a prediktív és proaktív tevékenységgel. Csak intézményi működés képes megőrizni a kutatási önállóságot, a diplomák hiteles tartalmának biztosítását a másokat kiszorító, kezdeményezéseket felülíró virtuális lehetőségek közegében.

8. táblázat: A fenntartható preventív hatásgyakorlást garantáló funkcionális egységek

Sorszám	Elkülönített funkcionális részegységek	A funkcionális részegységeken belül csempek adják meg az online kapcsolattartás és tájékozódás lehetőségét	Tartalom
1.	FORRÁS	<i>Forrás</i>	Forrásoktól (1.) a Tudáshoz (2.) Az információkat kezelő FORRÁS-részegység az események és az objektívált valóság mennyiségi és minőségi jellemzők szerinti kezelője. Foglalkozik a fenntartható rendszer elemző részegységéből és a külső rendszerekből megkapott információkkal és adatokkal. A gyakorlati működés számára külön jelöléssel kezeli az információ típusok szerint elkülöníthető elemeket. Nyílt és zárt forráskódú anyagot tárol, szelektál, feldolgoz és eredményeit a Tudástár számára továbbadja. A TUDÁS-részegység azokkal a tartalmakkal dolgozik, amelyek hitelesek, érvényesek és feldolgozás után a céloknak megfelelően rendezhetőek, illetve alkalmazhatóak a tudásátadás folyamatában. Az adatok és forrás-információk eléréséhez ún. <i>forrás-csempe</i> (1.→2.) áll a felhasználók rendelkezésére.
2.	TUDÁSTÁR	<i>Tudástár</i>	Tudástól (2.) a Képzésig (3.) A tagolt tudásanyag nyílt, rugalmas rendszert alkot, ami az elemek szelektálását, új tartalmak felvételét

			<p>lehetővé teszi. A TUDÁS-részegység a képzési célnak megfelelően folyamatosan rendezhető és fejleszhető. A professzionalitás kialakítására irányul, ezért a változtatás folyamatának faktorai és időtényezője, valamint a változtatási folyamat eredményei szerint tartalmazza a tudásanyagot.</p> <p>A tudásanyag KÉPZÉS általi hasznosítása a képzők bevonását igényli, ami a korszerűség követelményét is tartalmazza. Az Egyetem, mint HR forrásintézmény adja azt a hátteret, amely szerint a fenntartható működés megvalósítható hosszabb időtávlatban is a releváns szükségletek, érdekek, célok elérésére. A tevékenység intézményi háttere a garanciája az innováció hasznosulásának, a társadalmi hatékonyságnak. A tudástartalom használatához ún. <i>tudástár-csempe</i> (2.→3.) áll a felhasználók rendelkezésére.</p>
3.	KÉPZÉS	<i>Konzultáció</i>	<p>Képzésből (3.) a Gyakorlatba (4.)</p> <p>A KÉPZÉS első szakaszában az asszisztensek tudásanyagát kell elsajátítani. Megszerzésének online és nappali formáját a felsőoktatáshoz, például a tanárképzéshez észszerű csatlakoztatni. A mesterképzés végén valamely fenntartható funkcióhoz csatolt mesterpreventor diplomát kap a végzős, aki ezt követően a tényleges gyakorlati munkára az úgynevezett hatásrendszeri képzés során nyeri el a preventor professzió gyakorlásának engedélyét adott időtartamra, amelyet kreditpontok elnyerésével folyamatosan megújíthat.</p> <p>A változtatási folyamat megvalósítása érdekében a felkészítés teljes anyaga tartalmazza a változtatási folyamat információinak kezelésére, a folyamat tartalmára, irányára, tárgyára, a preventor betöltött szerepére és a tevékenység elemzésére vonatkozó elméleti és gyakorlati tudást. A megszerzett tudás a GYAKORLAT számára önálló praxisban, valamilyen közösségi szerveződésben vagy intézményi tevékenységben hasznosítható. A képzés során ún. <i>konzultáció-csempe</i> (3.→4.) áll a hallgatók rendelkezésére.</p>
4.	GYAKORLAT	<i>Gyakorlat</i>	<p>Gyakorlatból (4.) az Elemzésbe (5.)</p> <p>Helyeket szoktunk megjelölni valamely professzió hasznosítása, működése, a GYAKORLAT számára. A helyek valamilyen tevékenységre adnak lehetőséget vagy</p>

			<p>fizikai térben egy-több ponton meghatározva, vagy a virtuális térben telepítve.</p> <p>A feladatok, problémák, kérdések, kérések, új információk, új tapasztalatok, új élmények helyein a létrejövő situációk az integrációs tér bármely eleme között kialakulnak. Időben lejátszódó tranzakciók sora alkotja a változtatás folyamatát. A szociológiai praxisok (pl. képzés, egészségügy, sport) személyhez kapcsolt folyamataiban a preventor illetékességének megfelelően hatásgyakorló személy. Tevékenysége módszerhez, eszközhöz, alkalmazott formákhoz kapcsolódik. A kívánt cél elérésének folyamata ELEMZÉS tárgya. A gyakorlat során ún. <i>gyakorlat-csempe</i> (4.→5.) áll a gyakorlati munkát végzők rendelkezésére.</p>
5.	ELEMZÉS	<i>Elemzés</i>	<p>Elemzésből (5.) a Forráshoz (1.)</p> <p>Az ELEMZÉS magát a változtatás folyamatát elsősorban reflexív módon dolgozza fel, az érvényes tapasztalatokat ítéletek formájában megfogalmazza. Az egyes tranzakciók célszerűségét, a változtatási folyamat eredményeként kialakult mintázatot elvek, szabályok és eljárások szempontjából elemzi. A tünetek (tulajdonságok, időbeli megjelenések), az okok (uni-, multikauzalitás) és a célok (uni-, multifinalitás) szempontjából kiszűrhető tényfelismeréseket tudatosítja a követő gyakorlati eset-, folyamat kezeléséhez.</p> <p>Az elemzés a tüneti, kazuisztikai példákat, a mal-formációkat, deformációkat, a defektológiába sorolt és a kinetológiai átrendeződés tényeit kataszterekben tartja számon. A megállapítások, ítéletek tartalmát információként továbbítja a FORRÁS-részegységhez. Az elemzéshez ún.: <i>elemzés-csempe</i> (5.→1.) áll az elemzők rendelkezésére.</p>

Forrás: Saját szerkesztés

A rendelkezésre állás fontossága az egyéni és közösségi integráló hatásgyakorlásban

Az új szakmai tartalom tehát teret kér magának, helyét keresi. Mert a társadalmi szükséglet, igény, érdek kezelésében felkészült preventorok munkájára van szükség, a felkészítés helyének, jelesül a felsőoktatásnak, be kell fogadnia a szakmai tartalmat és a működés funkcióit. A megszerzendő tudás valójában szakmai tulajdon, melyet be lehet építeni az egyetemi szférába (Bigirimana 2021) az 5.0-ás képzés létrehozására.

Vagyis az egyetem képez, kutat, a közösségi szolgálatra felkészít, innovál, vállalkozásokat indít. A preventív munkára való felkészítéssel, a képzőhely akkor marad az érvényes tudás átadóhelye, ha annak forrását, a tudásbázist szüntelen gondozza, a gyakorlatban szerzett tapasztalatot feldolgozza és a tanulságokat elemzi, azokból tanul. Ez teszi lehetővé, hogy a képzéssel megszerzett diploma érvényessége és hiteles tartalma megmarad, ami fejleszthető gyakorlatot eredményez, új kezdeményezéseknek, pl. új startup vállalkozásoknak jó kiindulópontja eseményterületenként.

A felsőoktatás során elsajátított tudást²⁴ a szakmájukhoz közel álló munkában legtöbbször a pedagógusképzésen (45,7%), a jogon (42,5%) és az orvos- és egészség tudományon (39%) végzetek használják munkahelyükön. A többi szakma esetében ez még kisebb. Ha ezek az adatok még hitelesek gyorsan változó korunkban, akkor ez arra utal, hogy a társadalmi igények nincsenek megfelelő mértékben összhangban a képzések korábbi struktúráival és követelményeivel, illetve arra mutatnak rá, hogy új igényekhez a képzésben új tudásnak is helyet kell kapnia, hogy akit valamire képeznek, az abban teljesítsen és abban fejlődjön. Tudatosítani kell a megismerésre és a viselkedésre vonatkozó **változási és változtatási folyamatokat**, hiszen rohamosan jelennek meg új technológiák, amelyek az egyén és a közösség fejlődését jelentős mértékben befolyásolják. A folyamatos átképzések, munkahely-változtatások a szakmai tudás felhasználásának változó útjaira utalnak. A továbbképzések és az új tevékenységhez tartozó új tudás átadásának új lehetőségei fontosabbá váltak. A tevékenység minőségének és hatékonyságának fejlesztése természetesen a technológiák, az új eszközök használatával nagyon is összefügg, de nem változtatja meg a célok elérését, amelyekre törekszünk. A szakmai mérések, minősítések rámutatnak a szakmákra vonatkozó tudást, a tennivalókat illetően döntést hozókat támogató, tudatosan fejlesztő professzióra, a preventor professzióra.

Rendelkezésre állásról akkor gondoskodtunk, ha a preventív tevékenységben nincs kapkodás, a megfelelő kompetenciákkal rendelkező személyek bekapcsolhatóak a változtatás folyamatába a GYAKORLAT valamennyi szintjén. Ez azt a helyzetet jelenti, amelyben van modell értékű modul az ELEMZÉSEK végén a hatásgyakorláshoz, vannak kiinduló adataink a FORRÁS részegységben, van teljes eseményre vonatkozó hozzáférhető TUDÁSunk és van felkészültségünk a KÉPZÉS után valamely eseménycsoport kezelésére.

Irodalom, források

Antonucci, Toni C. – Ajrouch, Kristine J. – Birditt, Kira S. (2013): The convoy model. Explaining social relations from multidisciplinary perspective. *Gerontologist*. 54(1), 82-92. o. <https://doi.org/10.1093/geront/gnt118>.

Bigirimana, Stanislas (2021): Embedding Intellectual Property in University Education. Strides toward Education 5.0. *Academia Letters*. Academia Letters, Article 3035. <https://doi.org/10.20935/AL3035>

Birher Nándor (2013): A struktúráktól a közösségig. *Humán Innovációs Szemle*. 4(1-2), 76-84. o.

²⁴https://eduline.hu/palyakezdes/20240308_felsooktatás_es_a_munkaero_piac_kozti_atmenet_DPR_egye_temistak_munkavallalasa [2024.03.10.]

Birher Nándor (2023): A túlélés háborújától az apokalipszisig: a normák feloldása a narratívákban, Humán Innovációs Szemle. 14(1), 29-38. o. <https://doi.org/10.61177/HISZ.2023.14.1.2>

Bradbury, Hilary – Reason, Peter (2013): *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: SAGE Publications Ltd.

Csoba Judit – Ladancsik Tibor (2020): Az Ezüst Generáció a munkaerőpiacon: A 65+ generáció munkavállalása és időgazdálkodása. *Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle*. 10(2.), 53–81. o. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.53>

Czakó Kálmán (2013): Hálózattól a közösségig: Gondolatok Birher Nándor „A struktúráktól a közösségig” című tanulmányához. *Humán Innovációs Szemle*. Humán Innovációs Szemle. 4(1-2), 84-94. o.

Czakó Kálmán (2014): A közösségalkotó ember kapcsolatai és kötöttsége: Gondolatok Dr. Birher Nándor: Osztálytársadalom versus hálózati társadalom - egy modell ötlete című tanulmányának margójára. *Humán Innovációs Szemle*. 5(1-2), 86-91. o.

Czakó Kálmán (2020): Hálózatok véletlenszerű és célorientált megváltoztatása. In: Forrai Judit – Pók Andrea (szerk.), *Hálózatok a tudományok, a technika és az orvoslás körében*. Budapest: Magyar Természettudományi Társulat. 243-269. o.

Czakó Kálmán (2022a): A megelőző tevékenység személytől függő kockázatkezelése. *Humán Innovációs Szemle*. 13(2), 33-43. o.

Czakó Kálmán (2022b): A preventor oktatói identitás. *Humán Innovációs Szemle*. 13(1), 49-54. o.

Czakó Kálmán (2022c): Paradigmák és modellek a neveléstudományi megelőzésben. In: Forrai Judit (szerk.), *Paradigmaváltás a tudományok, a technika és az orvoslás körében. A Magyar Természettudományi Társulat tudománytörténeti kötetei (5)*. Budapest: Magyar Természettudományi Társulat. 163-180. o. ISBN 978-615-80623-2-9.

Czakó Kálmán (2022d): Preventor funkciók. In: Czakó Kálmán (szerk.), *Csillagfényben: 6. köt.: A neveléstudományi megelőzés: Preventor: A preventor funkció kapcsolata a neveléstudománnyal*. Nyíregyháza: Örökségünk Könyvkiadó. 182-231. o.

Czakó Kálmán (2024): Tevékenység taxonómia. In: Czakó Kálmán (szerk.) *Teremtés*. Budapest: PPKE Teremtésvédelmi Kutatóintézet. Nyíregyháza: Palaház Kft.

Gilligan, Carol (2016): *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Glick, William H. – Miller, Chet C. – Cardinal, Laura B. (2007): Making a Life in the Field of Organization Science. *Journal of Organizational Behavior*. 28(7), 817-835. o. <https://doi.org/10.1002/job.455>

Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt: Suhrkamp. (magyarul: Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.)

Kádi Anna – Kiss Orhidea Edith – Dúll Andrea (2019): *Inspirációk: Válogatott tanulmányok Faragó Klára születésnapja tiszteletére*. Budapest: ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar.

Kegan, Robert (1982): *The Evolving Self*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Kegan, Robert (1994): *In Over Our Heads: The Mental Demands of Modern Life*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Kohlberg, Lawrence (1976): *Collected Papers on Moral Development and Moral Education*. Cambridge: Moral Education Research Foundation, Harvard University Graduate School of Education.

Liu, James H. – Ng, Sik-Hung – Ma, Gastardo-Conaco, Cecilia – Wong, Dennis S.W. (2008): Action Research: A Missing Component is the Emergence of Social and Cross-Cultural Psychology as a Fully Inter-Connected Global Enterprise. *Social and Personality Psychology Compass*. 2(3), 1162-1181. o. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2008.00100.x>

Loevinger, Jean (1976): *Ego Development: Conceptions and Theories*. San Francisco: Jossey Bass.

Perry, William (1970): *Forms of Intellectual and Ethical Development in the College Years: A Scheme*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Piaget, Jean (1954): *The Construction of Reality in the Child*, New York: Basic Books.

Reason, Peter – Torbert, William R. (2001): Toward a transformational social science: A further look at the scientific merits of action research. *Concepts and Transformation*. 6(1), 1-37. o.

Restás Péter (2019): *A tudományos narratív pszichológia módszerének alkalmazása szervezetpszichológiai jelenségek vizsgálatában*. Phd értekezés. PTE Pszichológiai Doktori Iskola.
https://btk.pte.hu/sites/btk.pte.hu/files/pszichologia_intezet/dokumentumok/dokumentumok/doktori%20iskola%20dokumentumok/h%c3%a1zi%20v%c3%a9d%c3%a9s-%20disszert%c3%a1ci%c3%b3k/hv-restas_peter.pdf [2023.03.24.]

Scharmer, Otto (2021): *Presencing-U-elmélet: Vezetés-Tervezés a jövőből*. <https://solintezet.hu/mindful-vezetes/mindful-facilitation/terteremto-modszerok/presencing-u-elvelet-vezetes-tervezes-a-jovobol/> [2024.03.24.]

Tókos Katalin (2005): A serdülőkori önismeret az elméleti és empirikus kutatások tükrében - pedagógiai megközelítésben. *Új Pedagógiai Szemle*. 55(10), 42-60. o.

Torbert, William (1976): *Creating a Community of Inquiry: Conflict, collaboration, transformation*. London: Wiley Interscience.

Torbert, William (1987): *Managing the Corporate Dream*. Homewood IL.: Dow Jones-Irwin

Torbert, William (2013): Listening into the Dark: An Essay Testing the Validity and Efficacy of Collaborative Developmental Action Inquiry for Describing and Encouraging Transformations of Self, Society, and Scientific Inquiry. *Integral Review: A Transdisciplinary & Transcultural Journal for New Thought, Research, & Praxis*. 9(2). 264-299. o.

Torbert, William (2021): New Social Science Paradigms for the 21st Century. *Academia Letters*, Article 112. - <https://doi.org/10.20935/AL112>. [2023.03.12.]

Vincze Györgyi (2020): Az erkölcsi ítéletalkotás fejlődése és fejlesztési lehetőségei intézményes keretek között. *Gyermeknevelés: Online Tudományos Folyóirat* 8(3), 72-92. o. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2020.3.72.92>

Wilber, Kenneth Earl (2000): *Integral Psychology*. Boston: Shambhala.

Online források

<https://apps.apple.com/de/app/preventor-id/id1635596963> [2024.03.10.]

<https://ceginfo.hu/ceg-adatlap/preventor-kft-0109660062.html> [2024.03.10.]

https://eduline.hu/palyakezdes/20240308_felsooktatas_es_a_munkaero_piac_kozti_atmenet_DPR_egyetemistak_munkavallalasa [2024.03.10.]

<https://epale.ec.europa.eu/hu/blog/epale-interju-otto-scharmer-egy-rendszer-megvaltoztatashoz-batornak-kell-lened-ahhoz-hogy> [2024.03.24.]

https://www.infield-safety.com/augenschutz/schutzbrillen/vollschutzbrillen/preventor/?attribute_pa_bezeichnung=preventor-grau-tuerkis-pc-hc-af-as-uv szemüveg [2024.03.10.]

<https://kunigundakozpont.hu/preventor> [2024.03.10.]

<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10036248> [2024.03.10.]

<https://mersz.hu/blaho-czako-poor-nemzetkozi-menedzsment> [2024.03.10.]

https://preventor-com.translate.google/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hu&_x_tr_hl=hu&_x_tr_pto=sc [2024.03.10.]

<https://spauza.hu/balasko-hajnalka-onismereti-trener> [2024.03.10.]

<https://vmi.life/eletvezetesi-preventor> [2024.03.10.]

<https://vmi.life/jelentkezes-parkapcsolati-preventor> [2024.03.10.]

<https://webshop.opten.hu/preventor.-hu-kft-c1309103576.html> [2024.03.10.]

<http://www.preventer.hu> [2024.03.10.]

AVAILABILITY OF EXPERTS IN PREVENTION

KÁLMÁN CZAKÓ

The article is about the creation of the profession of prevention. The need for the development of the training system arises from the question whether the knowledge of the graduates of the current courses is sufficient to carry out activities in accordance with existing individual and social interests? Real progress in this requires the innovation of new content. For the development of Education 5.0 (Bigirimana 2021), it is important to broaden the previous functions of the university both in terms of the reception of innovations and preparation for businesses, startups. This is particularly important for the development of new training content and new competencies. The purpose of our innovation is to create the profession of prevention and a real-time institution guaranteeing sustainable preventive activity.

Keywords: innovation, concept, training, integration, sustainable prevention

INTERKULTURÁLIS SZERVEZETI KIHÍVÁSOK KEZELÉSE

MOLNÁR DÁNIEL¹

Absztrakt

A rendszerváltozás óta folyamatosan nő a Magyarországon működő, multikulturálisnak tekinthető szervezetek száma. A multikulturalitás többféle módon megjelenhet: léteznek külföldi tulajdonban lévő, részben külföldi menedzsment által működtetett magyarországi vállalkozások, magyar leányvállalatok, külföldi vendégmunkásokat foglalkoztató vállalkozások, illetve olyan szervezetek is, amelyek bár magyar tulajdonban vannak, magyarországi székhellyel rendelkeznek, és magyar munkavállalókat foglalkoztatnak, jelentős részben külföldön végzik értékteremtő tevékenységüket. A tanulmány alapvetése az a feltevés, hogy a multikulturális szervezetek irányítása Magyarországon sajátos vezetői kihívásokat jelent a menedzsment tagjai számára, ami részben az interkulturalitás technikai jellegű nehézségeivel, részben a magyar munkakultúra globalizálódó munkaerőpiac közötti feszültségekkel magyarázható.

A tanulmányban áttekintjük a releváns szakirodalmi megállapításokat a nemzeti és a szervezeti kultúra témakörében, illetve bemutatjuk annak az empirikus kutatásnak az eredményeit, amelynek alapját nyolc, Magyarországon működő, multikulturális szervezet vezető beosztású munkatársával készített interjú alkotja.

A tematikus tartalomelemzés eredményeként megállapítható, hogy a Magyarországon működő multikulturális szervezeteket kevésbé jellemzik az interkulturális konfliktusok, mint ahogyan az a közéleti diskurzus alapján vélelmezhető. Ebben jelentős szerepet játszik a szervezetek belső kommunikációs megoldásainak célirányos és komplex fejlesztése, és az olyan szervezeti kultúrának a tudatos alakítása, amelyik nyitott és befogadó közeget teremt a különböző kulturális háttérű munkavállalók számára.

Kulcsszavak: munkakultúra, szervezeti kultúra, interkulturális menedzsment

A szervezeti kultúra jelentősége

A szervezeti kultúra fontosságára elsősorban a japán nagyvállalatok 1970-es évekbeli sikerei irányították rá a figyelmet, és keltették fel az érdeklődést a szervezetikultúra-kutatások iránt. A vezetéstudománnyal foglalkozó kutatók úgy látták, hogy a sikerek (az állandó és egyre gyorsabb ütemű környezeti változásokhoz való eredményes alkalmazkodás, a rohamos fejlődés, valamint a nemzetközi piacokon való térhódítás) magyarázatában mind az ország történelmi múltjának, mind a gazdaságba is beépült kulturális értékeknek jelentős szerepe van. Amerikai vállalatvezetők sorra próbálták a japán szervezeti működésmódot átültetni saját szervezetikre, sikertelenül, ami még inkább fokozta a kulturális tényezők iránti érdeklődést (Bíró és Serfőző, 2033), és valóságos definíciós kavalkádot generált. A legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint a „a szervezeti kultúra a szervezet tagjai által elfogadott,

¹ Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg

közösen értelmezett előfeltevések, értékek, meggyőződések, hiedelmek rendszere. Ezeket a szervezet tagjai érvényesnek fogadják el, követik, s az új tagoknak is átadják, mint a problémák megoldásának mintáit, és mint kívánatos gondolkodás- és magatartásmódot” (Bakacsi 1996, 226. o.). Schein (2004, 17. o.) a szervezeti kultúrát dinamikusnak tekinti, annak formálódását, a szervezeti tagok által vallott alapvető feltevések kialakulását a közös történelemhez, közösen megélt eseményekhez köti. Úgy fogalmaz, hogy a szervezeti kultúra nem más, mint „azon alapvető feltevések mintái, amelyet a szervezet külső alkalmazkodás és belső integráció problémái megoldása során tanult meg, és amelyek jól beváltak ahhoz, hogy elfogadják azokat, az új tagoknak is megtanítsák, mint a problémákkal kapcsolatos észlelés, gondolkodás és érzések helyes módját.”. A szervezeti kultúra a vezetés egyik alrendszerévé is értelmezhető, és mint a vezetői kontrol egyik eszköze, értékalkotó folyamatként is felfogható (Málovics 2004). Olyan összetett része a szervezetnek, amelybe beletartoznak a kialakult normák, szervezeti szabályok, a szervezet működését meghatározó domináns értékek, az emberi kapcsolatokban megfigyelhető magatartási szabályok, a vezetők viselkedését meghatározó filozófia, illetve a szavak nélkül közvetített hangulat és klíma is (Héder-Rima-Dajnokai 2020). A szervezeti kultúra, a csoport által osztott értékek szerepe a szervezet sikerében vitathatatlan. Peters és Waterman (1986) megállapította, hogy jelentősége dominánsabb, mint a szervezet más jellemzői, például a gazdasági vagy technikai jellemzők. Az erős szervezet erős identitást jelent, amely biztonságérzetet ad a munkavállalóknak, és arra ösztönzi őket, hogy elkötelezzék magukat a szervezeti identitás mellett (Saad-Abbas 2018).

A szervezeti kultúrának, a csoport által közösen vallott értékeknek a szervezet sikerességében játszott szerepe vitathatatlan, Peters és Waterman (1986) eredményei szerint jelentőségük dominánsabb, mint a szervezet egyéb, például gazdasági vagy műszaki sajátosságaié. Az erős szervezeti erős identitást jelent, amely biztonságérzetet ad a munkavállalóknak, és arra ösztönzi őket, hogy elkötelezettek legyenek a szervezeti identitás mellett (Saad-Abbas 2018).

A szervezeti kultúrának több típusa létezik. Trompenaars (1993) négy szervezeti kultúrát különböztet meg: 1) az inkubátor (incubator) típusú szervezeti kultúrára az egyenlőség és az egyének teljesítményorientáltsága a jellemző; 2) az irányított rakéta (Guided Missile) típusú szervezeti kultúrában a személyorientációt felváltja a feladatorientáció, tehát a feladatok megfelelő elvégzésének a személyes boldogulásnál meghatározóbb szerep jut, viszont az egyenlőség ennél a típusnál is mérvadó; 3) az Eiffel-torony (Eiffel Tower) típusú szervezeti kultúrában már hierarchia mutatkozik, a leosztott szerepek fontosak, és a feladatok megfelelő elvégzése mérvadó; 4) a család (Family) típusú szervezeti kultúrában pedig a személyes kapcsolatok és a hatalom együttesen játszanak meghatározó szerepet, a szervezeti hierarchia ugyanakkor itt is megfigyelhető.

Az előző kultúrátípusok mellett Handy (1993) tipologizálásáról szükséges még néhány szót ejteni, aki a szervezeti struktúrát, illetve a feladat- és emberközpontúságot figyelembe véve négyféle szervezeti kultúrát különböztetett meg: 1) a hatalom (power) típusú kultúrában a hatalom egy kézben összpontosul, és jellemző a teljesítményen alapuló értékelési rendszer, valamint a vezetőhöz való kötődés; 2) a szerep (role) típusú kultúrában a hatalom egyenlőtlenül oszlik meg, és célorientált struktúra, illetve formális szabályok és folyamatok jellemzők; 3) a feladat (task) típusú kultúrában a hatalom forrása a feladatok ellátáshoz szükséges szakértelem, illetve kompetencia, és az ilyen típusú szervezeti kultúrát olyan értékek jellemzik, mint az autonómia, a kompetencia, a teljesítmény és a rugalmasság; végül

4) a személyiség (person) típusú kultúra azon meglátásra épül, hogy a szervezet pusztán tagjai miatt létezik, ebből adódóan emberközpontú, támogatja az egyéni célok elérését, és az ilyen típusú szervezetekre a hatalom egyenlő megoszlása jellemzi. Ezek a kultúrátípusok általában keverednek, egy bizonyos típusú szervezeti kultúra vegytisztán nem igazán fordul elő.

A szervezeti kultúra a McKinsey-féle 7S modellben

Robert H. Waterman Jr., Thomas J. Peters és Julien R. Phillips a McKinsey tanácsadó cég munkatársaiként dolgoztak. (Innen származik a modell későbbi neve.) Azt kutatták, hogy mitől sikeresek a különböző amerikai vállalatok. Vizsgálataik során arra a következtetésre jutottak, hogy minden sikeresnek ítélt vállalatnak van egy egyedi, erőteljes kultúrája, amit eredményesen internalizáltak az ott dolgozó munkatársak.

A 7S modell neve a hét tényező angol nevének kezdőbetűiből származik. A szerzők a tényezőket két csoportra osztották: az úgynevezett kemény tényezőkre (stratégia, struktúra, rendszerek) és a puha tényezőkre (stílus, kollektíva, készségek és értékek).

A kemény tényezők azok, amelyek fejlesztésére és irányítására léteznek számszerűsíthető módszerek, modellek és vezetési eszközök. Ezek megfelelő szintű megléte elengedhetetlen a vállalat számára. Inkább a piaci versenyben való részvétel előfeltételeként értelmezhetők, de önmagukban nem jelentenek valódi versenyelőnyt. Nem a szervezet kultúrájának központi elemei, bár elválaszthatatlanok attól.

Stratégia: a szervezeti célok és az ezek elérésének eszközei és módjai. Waterman és munkatársai felismerték, hogy a stratégia és a kultúra között szoros kapcsolat és kölcsönös függés van. Nem lehet olyan célt vagy stratégiát elérni, amely nincs összhangban a szervezet kultúrájával. A stratégia elkészítésekor a felsővezetésnek a szervezeti kultúrát adottként kell kezelnie, illetve olyan tényezőként, amely befolyásolhatja a tervek megvalósítását.

Struktúra: Egy szervezet struktúrája sokat elárul a szervezet kultúrájáról. Nincs olyan bürokratikus, sok hierarchikus szintre tagolt vállalat, amelynek kultúrája a nyitottság és rugalmasság jeleit mutatná, és ahol az innovatív munkatársak mindannyian megvalósíthatnák törekvéseiket. Másrészt egy merev struktúrát nem lehet ráerőltetni egy olyan kultúrára, amelynek elvei és értékei nem kompatibilisek azzal.

Rendszerek: A szervezet valamennyi működési rendszere, mint például az ERP, a termelésirányítás, az adminisztráció, a kommunikáció és a könyvelés, szoros kapcsolatban áll a kultúrával. Kiválasztásuk és bevezetésük során figyelembe kell venni a meglévő kultúrát, mert az jelentős mértékben akadályozhatja, illetve támogathatja hatékony és eredményes a működésüket.

A puha tényezők (készségek, kollektíva, stílus és értékek) szerepe kiemelkedő a szervezet kultúrájának kialakításában. Lényegében ezek különböztethetik meg a vállalatot a versenytársaktól. E négy tényező kombinációja teheti igazán egyedivé a kultúrát, és biztosíthat versenyelőnyt. A puha tényezők nem írhatók le modellekkel, és másolásuk sem egyszerű.

Képességek: A név a szervezet erejére utal, arra a képességre, amely az alapértékekből következik, és mint ilyen megkülönbözteti a versenytársaktól. Így ismerik a vállalatot a piacon.

Kollektíva: ez a dimenzió az alkalmazottak kompetenciáira, készségeire, képzettségére és tudására utal, amelyek segítik őket a döntési helyzetekben és a problémák megoldásában. A kollektíva értékét legalább ennyire meghatározza az az elkötelezettség és lelkesedés, amellyel a munkájukat végzik, ez azonban adminisztratív úton nem mutatható ki. E két összetevő szerencsés kombinációja esetén a szervezet maximálisan ki tudja használni emberi erőforrásait.

Stílus: A stílus nagyrészt a felsővezetés vezetési stílusára utal, de hatása az egész szervezetben érezhető, és minden szinten megmutatkozik a cselekvésben. Befolyásolja a döntéshozatal és a kommunikáció módja, a munkavállalók felhatalmazása és a hatáskörök elosztása is. Ebben a dimenzióban mérhető, hogy az alkalmazottak mennyire hisznek és bíznak vezetőikben, ami minden szervezeti kultúra fontos eleme.

Közös értékek: nem véletlen, hogy vizuálisan ábrázolva a modellt, ez a tényező áll a középpontban. Mind a hat másik tényező szorosan kapcsolódik hozzá, és jelentős mértékben ez befolyásolja őket. Nincs olyan szervezeti folyamat vagy piaci tevékenység, amelyet ne befolyásolna az uralkodó értékrend. (Waterman et al 1980)

A szervezeti kultúra megnyilvánulása

A szervezetek közötti különbségek sokféleképpen nyilvánulnak meg, és ezeket a megnyilvánulásokat Hofstede, Hofstede és Minkov (2010) szerint jól megragadják a következő fogalmak: szimbólumok, hősök, rituálék és értékek. A szerzők ezeket "hagymamodeljükben" héjakként ábrázolták, utalva arra, hogy a szervezeti kultúrának vannak kívülről látható elemei, és a hagyma réteges héjához hasonlóan a kultúrának is vannak kívülről láthatatlan elemei.

(1) A szimbólumok a hagyma külső, legfelületesebb részén helyezkednek el. Ebbe a kategóriába tartoznak a szlogenek, gesztusok, szavak, szimbólumok, tárgyak, valamint a ruházat, a frizura és a státuszszimbólumok. Ezek a szimbólumok sajátos jelentést hordoznak, amely csak azok számára világos, akik osztoznak a közös szervezeti kultúrában. A szimbólumok változhatnak, a régiéket eltűnhetnek, és újakkal helyettesíthetők, miközben mások lemásolhatják egy adott kulturális csoport szimbólumait.

(2) A hősök olyan élő vagy halott, valós vagy képzeletbeli személyek, akik olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyeket egy kultúrában nagyra értékelnek, és ezért példaképeknek tekintik őket. A hősök a hagyma belső rétegeiben, a felszín alatt találhatóak.

(3) A rituálék olyan kollektív tevékenységek, amelyeket, bár technikailag feleslegesnek tartanak egy adott cél eléréséhez, egy kultúrán belül nélkülözhetetlennek tartanak. Ilyenek például a látszólag racionális okokból szervezett üzleti és politikai találkozók, amelyek gyakran elsősorban rituális célokat szolgálnak, például a csoportkohézió erősítését vagy a vezetők érvényesülését. Bár a rituálék a kívülállók számára is láthatók, számukra azok kulturális jelentése láthatatlan.

(4) Geert Hofstede modelljében a kultúra középpontjában az értékek állnak. Az értékek olyan általános tendenciák, amelyek bizonyos állapotokat előnyben részesítenek másokkal szemben. Egy szervezet alkalmazottai ezen értékek alapján alakítják ki nézeteiket, eldöntve például, hogy mi a helyes vagy helytelen, mi a veszélyes vagy nem biztonságos, mi a természetes vagy természetellenes stb. Az értékek a fő meghatározói annak, hogy egy szervezet hogyan fog működni (Hofstede et al 2010).

A Goldmann-féle modell szerint a szervezeti kultúra egy jéghegyhez hasonlítható, amelynek vannak olyan részei, amelyek láthatók, lemásolhatók és más kultúrába lépve is megtanulhatók (ez a jéghegy vízszint feletti része). Ide tartoznak a szervezeti ceremóniák és szertartások, a történetek, sztorik, legendák és mítoszok, a nyelvezet és szakzsargon, valamint a külső megjelenés, öltözködés és szimbólumok. Ugyanakkor a szervezeti kultúra jelentős részét (a jéghegy víz alá merülő kilenczeted részét) olyan mélyen gyökerező értékek képezik, amelyeknek gyakran tudatában sem vagyunk, és amelyek közvetlenül nem vizsgálhatók (Belényesi 2021; Török 2012)

A szervezeti kultúra befolyásolása

Bár az erős szervezeti kultúra nagymértékben befolyásolja a szervezet tagjainak gondolkodását és teljesítményét, hátránya ugyanakkor, hogy kevésbé rugalmas, nehezen reagál a környezeti kihívásokra, így megváltoztatása jellemzően nem egyszerű feladat: számos olyan helyzet, belülről vagy kívülről jövő szükségszerűség vagy igény adódhat, amikor többé-kevésbé meg kell változtatni adott szervezet működését, a szervezeti kultúra alapvető elemei, a szervezeti kultúra tartóoszlopainak számító alapvető feltevések, normák és értékek viszont gátat szabnak ennek a változásnak. Természetesen nem arról van szó, hogy az erős szervezeti kultúra egyet jelent annak megváltoztathatatlanságával, egy jó vezető a szervezeti értékrendet kiindulási pontként felhasználva képes egy fokozatos változtatási program kialakítására. Ennek azonban erős és logikus érveken kell alapulnia. Sathe (1985) az alábbi olyan feltételeket, helyzeteket határozta meg, amelyek a kultúra megváltoztatását idézhetik elő: 1) társadalmi, piaci és technológiai környezet változása; 2) szervezeti küldetés átalakulása; 3) szervezeti növekedés; 4) nemzetköziesedés; 5) családi vállalkozás fejlett vállalkozássá válása új vezetéssel; 6) vagyonnövekedés vagy fúzió, 7) erkölcsi problémák a szervezetben és állandó teljesítmény; illetve a 8) a piaci verseny éléssé válása. Ha ezek közül legalább kettő kritérium teljesül, az egyértelműen a változás szükségességét jelzi, ugyanakkor két további tényező, az idő- (időigény kalkulációja) és költségtényező (pénzügyi vonzatok pontos megtervezése) sem elhanyagolható a döntés során.

Trice és Beyer (1991, 1993; idézi Heidrich 2017) a kultúraváltoztatás három alapvető típusát különbözteti meg: 1) forradalmi és átfogó változás, amely a szervezet egészét hivatott megváltoztatni; 2) részegység vagy szubkultúra megváltoztatása, amely csak a szervezet egy meghatározott részének megváltoztatását jelenti; illetve 3) fokozatos átfogó átalakítás, ami bár a szervezet egészét érinti, kismértékű és lassú átalakulást jelöl.

Schein (1992, 2004) a vállalati kultúra változását a szervezet életkorának függvényében határozta meg, és három szervezeti életpályaszakaszt különböztetett meg. Az alapítás és kezdeti növekedés szakaszában a kultúrát még erősen a vezető személyisége befolyásolja, ebből adódóan a kultúra megváltoztatásának esélye alacsony, itt a túlélésre helyeződik a hangsúly. A középkorú szervezetekben a fő kérdés, hogy az alapító marad vagy távozik-e a szervezetből, és jellemző, hogy hatalmi harcok alakulnak ki a kulturális konzervatívok és a radikális változást akaró személyek között. Ezt a szakaszt erősen meghatározza, hogy a szervezeten belül milyen arányban vannak alapító családtagok. A szervezeti érettség és lehetséges hanyatlás szakaszában merülnek fel az erős kultúrák pozitív és negatív hatásai, és az utóbbiak adott szervezeti kultúra egyes részeinek radikális megváltoztatását eredményezhetik.

A szervezeten belül lezajló változások az alábbi dimenziók alapján mérhetőek:

1) A *kiterjedés* dimenzió azt mutatja, hogy a kultúra változtatás során a szervezeten belüli tevékenységek milyen hányada változik meg, például hány alkalmazottnak kell változtatni viselkedési normáin és szokásain, vagy az alkalmazottnak milyen gyakran kell a korábbiaktól eltérően viselkedniük munkájuk során.

2) Az *eltérés* dimenzió azt méri, hogy mekkora távolság jön létre az egyes alkalmazottak régi és új viselkedés- és szokásmintái között, például az elvárt elveket és értékeket mennyire fogják az alkalmazottak magukénak érezni, vagy a jelenlegi kultúrának vannak-e olyan részei, melyeket teljesen meg kell semmisíteni.

3) Az *újszerűség* dimenzió arra irányul, hogy a kívánt vállalati kultúra, a megkövetelt ideológiák és viselkedések rendszere mennyire egyedülálló, például más csoportnál vagy szervezetenél már alkalmazott kultúráról van-e szó, vagy a szervezeten belül vannak-e olyan csoportok, amelyek e kívánatos kulturális jellemzőkkel bírnak.

4) Végül a *tartósság* dimenzió azt jelzi, hogy mennyi időt vesz igénybe a változás és mennyire állandósulnak a végrehajtott átalakítások (Heidrich 2017).

Egy szervezeten belül jellemzően a vezető az a személy, aki a szervezeti kultúrát érintő döntésekért felelős. A vezető lehet példakép, aki által az adott kultúra naponta igazolást és megerősítést nyer. A vezető határozza meg a jutalmazási rendszert, tartja kézben a döntéshozatalra vonatkozó standardokat, illetve dönt a szervezeti struktúrát és stratégiát érintő kérdésekben, így lehetősége van a szervezet kultúrájának fenntartására. Egy adott szervezeten belül a vezetők jelölnék ki más vezető személyeket, így akaratlanul is saját értékrendjükhez és a már létező kultúrához illeszkedő egyéneket választanak az esetek többségében. Sőt az épületek, irodák elrendezését érintő döntéseikkel is befolyásolni tudják a szervezeti kultúrát, hiszen azok az alkalmazottak kommunikációs és kapcsolatteremtő szokásaira és módszereire is jelentős befolyással bírnak (Heidrich 2017).

A vezetők innovációt támogató szerepe is rendre megjelenik a szakirodalomban, Borgulya és Kovács (2020) úgy fogalmaz, hogy „elsősorban a cégvezetés, a felső és középvezetők feladata, hogy innovációt támogató munkahelyi klímát, kreativitást segítő szervezeti kultúrát teremtsenek és aktív, motivált munkatársakat vonzzanak a vállalathoz, akik készek időt és energiát áldozni újító megoldások megtalálására.” Ennek egyik eszköze a nyílt kommunikáció, tehát egy olyan vállalati kultúra, ahol a szabad és korlátlan információáramlás biztosítva van. Panuwatwanich, Stewart és Mohamed (2008) az innovatív munkahelyi klímát támogató kommunikációs elemek közül a szervezet tagjainak bátorítását és mentorálását, a lelkesítő jövőkép kommunikálását, valamint a döntéshozatali folyamatba beiktatott konzultációt emeli ki. Fontos továbbá a bizalom, ami erősíti az elkötelezettséget, elősegíti a szervezeten belüli együttműködést, és ezek mellett növeli a kommunikáció hatékonyságát is. Ezek azok a tényezők, amelyek egy szervezeten belül a „mi” tudatot erősítik.

Az előzőek mellett a szakirodalomban megjelenik a vállalati teljesítmény folyamatok nyomon követése és értékelése is, ami „nagymértékben megkönnyíti a döntéshozók munkáját, hozzásegíti a vezetőket ahhoz, hogy a folyamatokat figyelemmel kísérhessék és a vállalati céloknak megfelelő, megalapozott döntéseket hozzanak” – fogalmaz Faragó (2022, 132. o.), így hozzájárul a gazdasági sikerességhez és a vállalat értékteremtő folyamataihoz. Fontos továbbá, hogy az adott szervezet olyan különleges és egyedi, rugalmas és változásra nyitott vállalati kultúrát tudjon kialakítani, ami megfelelő munkakörnyezetet biztosít, lehetővé teszi a munkatársak

képességének fejlesztését, hiszen ezáltal egy közös, mindenki által elfogadott és vágyott cél felé haladjon a vállalat. A szervezeti kultúra erősíti a munkáltatói márkát, de ez fordítva is igaz, funkcionális-, gazdasági- és pszichológiai hasznosság biztosításával a brandépítés összességében befolyásolja a vállalati kultúrát (Héder-Rima-Dajnoki 2020).

A sokféleség hátrányainak csökkentése és az előnyök kiaknázása érdekében fejleszteni kell a transzkulturális kompetenciát. Gaál, Szabó és Kovács (2005) szerint ez egy háromlépcsős folyamat révén érhető el:

1. Az első lépés a kulturális különbségek felismerése, ami a saját és a másik kultúra szisztematikusa ismeretét igényli. Ez nem könnyű feladat, hiszen már maga a megismerés folyamata is kulturálisan befolyásolt. Nem szabad elfelejteni, hogy sok esetben egy adott megismerési vagy értékelési folyamat jelentős mértékben függ az egyén saját kultúrájától, és ennek megfelelően nagymértékben változhat.

2. A második lépés az elfogadás, a tudatosítás. Ez annak felismerését jelenti, hogy a különböző kulturális orientációk nem egy helyes és helytelen tengelyen helyezkednek el. Ahelyett, hogy elítélnénk azokat, akik a világ dolgainak eltérő jelentést tulajdonítanak, sokkal fontosabb, hogy tiszteletben tartsuk és elfogadjuk ezeket a különbségeket. Idegen kultúrákban élő embertársaink másképp értelmezik a világot, másképp próbálnak érvényesülni. Egyes különbségek elfogadásában nagy segítség lehet, ha az egyén visszagondol a saját életében előforduló helyzetekre, mert sok esetben a látszólag eltérő viselkedés csak az eltérő helyzetnek köszönhető, és a viselkedés funkciója nem más.

3. A harmadik lépést akkor lehet megtenni, ha az egyén már tisztában van saját mentális modelljével és kulturális beágyazottságával, és elfogadja és megéri, hogy más kultúrák tagjai mások. Ekkor válik lehetővé a megbékélés és a különbségek egyeztetése. Ez nem más, mint a különbségek integrálása. Olyan eljárások sorozata, amelyek lehetővé teszik az ellentétes értékrendszerek hatékony kölcsönhatását.

Minta és módszer

A kutatás célja, hogy empirikus adatok gyűjtése révén beazonosítsa azokat a kihívásokat és az eredményes vezetői megoldásokat, amelyek hozzájárulhatnak a multikulturális szervezetek hatékony és eredményes működéséhez. A kutatás célja, hogy a Magyarországon működő multikulturális szervezetekről aktuális és érvényes információkat gyűjtsön, amelyeket vissza kíván csatornázni a regionális gazdaság fejlesztésének folyamatába.

Az empirikus kutatás során négy kérdésre kerestünk választ:

- Milyen típusú interkulturális kihívásokat jelent a multikulturalitás a szervezetek számára?
- Milyen kemény tényezők befolyásolják a szervezeti kultúrát a multikulturális szervezetekben?
- Milyen puha tényezők befolyásolják a szervezeti kultúrát a multikulturális szervezetekben?
- Melyek az interkulturális menedzsment legjobb gyakorlatai?

A kutatás tervezésekor a Nyugat-magyarországi régióban működő kkv-k vizsgálatát terveztük. Sajnos az adatgyűjtés megkezdése után szembesültünk azzal, hogy a válaszadói célcsoport válaszadási hajlandósága rendkívül alacsony. A hatékony

adatgyűjtés csak személyes kapcsolati hálónk aktív bevonásával volt lehetséges, ami azt jelentette, hogy először a területi, majd a méretbeli kritériumokat kellett finomítanunk.

A mintába különböző szempontok alapján multinacionálisnak tekinthető vállalkozások kerültek, így olyan Magyarországon működő vállalatok,

- amelyekben a külföldi tulajdonosok részben külföldi menedzsmenttel működtetik a vállalkozást;
- vagy amelyek külföldi vendégmunkásokat foglalkoztatnak;
- vagy amelyekben magyar munkavállalók folyamatosan külföldön dolgoznak;
- vagy ahol a fenti jellemzők közül több is fennáll.

Az adatgyűjtés során kvótás mintavételre került sor. Az alapsokaságot felosztottuk néhány, a kutatás szempontjából releváns kategória mentén, létrehoztunk egy többdimenziós mátrixot, amelynek minden cellájához hozzáadtunk legalább egy elemet. (Molnár 2010)

1. táblázat: A kutatás mintájának mátrixa

		tevékenység	
		termelés	szolgáltatás
működési terület	Magyar-ország	1+	1+
	Magyar-ország és más államok	1+	1+

Forrás: saját szerkesztés

A mintában szereplő vállalkozások 2022. évi átlagos éves árbevétele² 9,68 milliárd Ft volt, míg az alkalmazottak létszáma³ átlagosan 335 fő volt 2023 októberében.

A mintában szereplő vállalkozások fő tevékenységi körei az alábbiak:

- Adminisztratív és támogató szolgáltatások;
- Humánerőforrás és juttatások kezelése;
- Gépjárműalkatrész gyártása;
- Munkaerőkölcsönzés és -toborzás;
- Műanyag- és gumitermékek gyártása;
- Ruházat gyártása;
- Szállítmányozás;

² <https://www.opten.hu/index.php>

³ <https://www.ceginformacio.hu/>

- Szoftverfejlesztés.

A válaszadók beosztása:

- Vezérigazgató (2 fő)
- Vállalatvezető (2 fő)
- Humánerőforrás-vezető (1 személy)
- Termelésvezető (1 személy)
- Szolgáltatási vezető (1 személy)
- Fuvarszervező (1 fő)

A jelenlegi munkáltatónál eltöltött átlagos munkaidő: 9,6 év

Az empirikus társadalomkutatási tanulmányokban kiemelt szerepet játszanak a különböző interjútechnikák (Molnár 2010). A félig strukturált interjúk hasonló jellemzőkkel bírnak, mint a strukturált és a strukturálatlan interjúk. A strukturált interjúkhoz hasonlóan vannak előre megfogalmazott kérdések, amelyek meghatározott sorrendben követik egymást. A strukturálatlan interjúkhoz hasonlóan lehetőség van az aktuális diskurzus során felmerült fontos témák folytatására, illetve ez az interjútypus is alaposabb felkészülést igényel interjúkészítőként. Az adatgyűjtés sikeres lebonyolítása magában foglalja az általános témához kapcsolódó beszélgetés kezdeményezését, a releváns témák azonosítását és a mélyebb jelentések felismerését (Lee 1999).

Schein (2004, 207. o.) az egyéni interjúk lefolytatását a szervezeti kultúra kutatásának legitim módjaként azonosítja. Ez a fajta adatgyűjtés nem korlátozza a feltárandó dimenziókat. „Egy interjúban fel lehet tenni olyan átfogó kérdéseket, mint például: »Milyen volt ebben a szervezetben dolgozni?« vagy »Mit vett észre leginkább, ami fontos volt az előrelépéshez?« és így tovább.” Schein problematikusnak tartja az interjúkészítés időigényességét, és azt is megállapítja, hogy nehéz a különböző személyektől származó adatokat koherens képpé összeilleszteni, mert minden személy kissé másképp látja a dolgokat.

Az adatfelvétel 7 esetben személyes találkozás keretében, 1 esetben online módon történt. A legrövidebb interjú időtartama 35 perc volt, a leghosszabbé ennek bő háromszorosa (110 perc).

Eredmények

A McKinsey-féle 7S modellt használjuk az interjúk legfontosabb eredményeinek bemutatására. Ennek alapján, ahogyan azt a korábbiakban említettük, a szervezeti kultúra dimenziói két kategóriára oszthatók. A kemény tényezők a stratégia, a struktúra és a rendszerek, míg a puha tényezők a készségek, a kollektíva, a stílus és a közös értékek.

Stratégia

A multikulturalitás kiterjesztésére és fenntartására irányuló stratégiai tervek széles skálán mozognak, a végletek a külföldi munkavállalók felvételének teljes elutasításától az jelenlétük intenzitásának jelentős növeléséig terjednek. Bár a mintában szereplő vállalkozások esetében többféle stratégia megjelent, a bevándorlási statisztikák egyértelmű trendjei (Gödri–Horváth 2021) alapján

valószínűsíthetjük, hogy a külföldi munkaerő arányának a növelése egyre elterjedtebb humánerőforrás-fejlesztési gyakorlat lesz Magyarországon.

2. táblázat: Multikulturalitás a vállalati stratégiákban

multikulturalitás	az intenzitás csökkentése	<ul style="list-style-type: none"> ▪ „A tulajdonos határozott szándéka, hogy amíg csak lehetséges, külföldiek nélkül kezelje a munkaerőhiányt.” ▪ „Az Európai Unió kívüli keleti terjeszkedés nincs tervben. Nem egy népszerű régió: kevés a pihenőhely, (...) rossz a közbiztonság.”
	a status quo fenntartása	<ul style="list-style-type: none"> ▪ „Nagyjából hasonló arányban szeretnénk megtartani a külföldieket, most már nehéz lenne visszatölteni a magyarokat.” ▪ „A szerbek közül most mindenki kölcsönzött, de szeretnénk felvenni a legjobb 90%-ukat saját állományba. Ez a költségeket is kedvezőbbé tenné, meg a hosszú távú tervezést is segítené.”
	az intenzitás növelése	<ul style="list-style-type: none"> ▪ „Rövid és középtávon úgy gondolják [a tulajdonosok és a menedzsment], hogy a 4-5-szörös bérkülönbség miatt az automatizálhatóbb termékeket Svájcba, az emberigényesebb tevékenységeket pedig Magyarországra hozzák. Az elmúlt években egyre kevesebb új terméket kezdtek el gyártani Svájcban, és egyre több terméket fognak Magyarországon gyártani.” ▪ „Csak így lehet biztosítani az intenzív növekedést. A szabad munkaerő jelentős része képzetlen. A korosztály változása is jelentős hatással van a magyar munkaerőpiacra. Sokkal többen mennek ki, mint ahányan bejönnek. Túl nagy a kiáramlás, emiatt a kölcsönző cégek nem tudják pótolni a magyar munkavállalókat. A magyarokért óriási a verseny, hiszen ők jelentik a stabilitást, mi ugyanúgy toborozzuk őket továbbra is”.

Forrás: saját adatok és szerkesztés

Struktúra

Annak meghatározása, hogy a multikulturalitás milyen mértékben hagy nyomot egy szervezet struktúráján, egyértelműen a vállalat méretére és az integrálandó alkalmazottak számára vezethető vissza. Interjúink során olyan pozíciókat azonosítottunk a HR és a tolmácsolás területén, ahol a más kulturális háttérrel rendelkező munkatársak integrációjának támogatása prioritást élvez.

- „Van egy hölgy a HR-ben, aki a magánügyeiket intézi, a munkaideje 80%-ában foglalkozik az ügyekkel, egyre több a tennivaló, vagy vannak a cégen belül olyan trénerok, akik a vonalakra képzik őket. Vannak tolmácsok is.”
- „Először elmondjuk nekik, hogy mi a feladat. Van egy tolmácsom, aki kárpótolja, és a művezető és a csoportvezető rajta keresztül kommunikál az

emberekkel. Nem szakmunkát végeznek, szóval ha reggel kezdenek, délben már tudják, mit kell csinálniuk. Úgy kell őket kezelni, mintha sok gyereked lenne. Nem tud elmenni a postára, orvoshoz, nem tud kommunikálni. Bármilyen történik, Andrásához [a tolmácshoz] fordulnak. A tolmács mondja meg az ázsiaiaknak, hogy mit kell csinálni.”

- „Nekünk nem kell külön embert alkalmazni, mert még mindig nagy hatással van ránk az anyavállalat munkakultúrája és munkatapasztalatai.”
- „Erre [a magyar kultúrával való megismerkedésre] nincs közvetlen képzés, a meglévő kollégák adják át a szabályokat és elvárásokat.”

A kutatás során az is világossá vált, hogy a szervezet működését befolyásoló strukturális összetevőket nemcsak a szervezeten belül, hanem azon kívül is meg kell vizsgálni. Fontosak például a vállalatcsoporton belüli és kívüli (államok közötti) nemzetközi rendszerek.

- „Az osztrákok esetében sokáig nem jött senki, csak a menedzser jött át. Később, ahogy fejlődött a cég, lett egy osztrák értékesítő, aki Ausztriában dolgozik értékesítőként, aztán az történt, hogy kikötötték, hogy az új belépőknek adott időt a különböző magyar szervezeti egységekben kell eltölteniük”.
- „Alapvetően mindig is probléma volt, hogy a határ mellett voltunk, és Ausztria elszívta a munkaerőt. Először kettős állampolgárságú kárpátaljai magyarokat hoztunk be, de néhány év után nyugatra mentek, vagy Budapesten ragadtak - közelebb volt, és magasabbak voltak a fizetések. Utána kezdtünk igazi ukránokat behozni, de a háború után a férfiakat már nem engedték be. A háború akkor tört ki, amikor 12 emberem otthon volt télen, ketten még átcsúsztak a határon, de a többiek nem jöhettek vissza. Akik átcsúsztak, azóta is itt vannak, nem mehetnek vissza, az egyiknek itt van a felesége és a gyereke. A kárpátaljai magyarokkal kapcsolatok alapján kerültem kapcsolatba, volt egy kapcsolatrendszerem, a helyiek segítettek.”

Rendszerek

A kultúrák közötti együttműködést támogató rendszerek egy része már azelőtt is működött, hogy a vállalkozás multikulturális lett volna. Jó példa erre a munkavállalói magatartási kódex.

- „A vállalatnál van egy munkavállalói szabályzat, amelyet mindenkinek ismernie kell. Ez általános információkat tartalmaz a munka technikai részével, az adminisztratív feladatokkal, az operatív információkkal kapcsolatban, és részletesen le van írva, hogy mi a teendő kár esetén. Viselkedési normák nem szerepelnek sem itt, sem máshol.”
- „A vállalatnak van egy magatartási kódexe, amely igyekszik biztosítani az esélyegyenlőséget a különböző kulturális háttérrel rendelkező emberek számára. A magatartási kódexet a belépés napján az új alkalmazottak rendelkezésére bocsátják, a pdf-fájltra mutató linkkel együtt. Ha valaki megszegi a szabályokat, szóbeli vagy írásbeli figyelmeztetést kap, és ez bekerül az éves értékelésébe, amely a karrierprogramon belüli előmenetel alapja.”

A multikulturális szervezetek sajátos rendszereit jellemzően a nyelvi akadályok leküzdésére tervezték. Az interjúk során felmerült konkrét példák a többnyelvű feliratokra és dokumentumokra, valamint az angol nyelvű megbeszélésekre vonatkoztak.

- *„Mindenhon vannak magyar-angol nyelvű dokumentumok, de vannak olyan részek, ahol szerbül is ki vannak írva”.*
- *„A vezetőség tájékoztatta a dolgozókat, hogy bizonyos megbeszélések, pl. a hétindító megbeszélések angolul lesznek megtartva. Minden dokumentum angol nyelvű, mi fordítottuk le, amire szükség volt, pl. a tűzvédelmi oktatás anyagát. A Slack-csatornák nem lettek átállítva angolra, a külföldi kolléga a Google fordítót használja. Az értékelési rendszert kétnyelvűvé tettük.”*

A külföldi vendégmunkásokat foglalkoztató multikulturális szervezetek számára a toborzás fontos rendszerem. Ennek különböző módjai vannak, hol külföldön, hol Magyarországon történik a kiválasztás.

- *„A filippínók esetében a kiválasztás külföldön történik. Régebben a szerbeknél volt a kiválasztás, de rossz tapasztalat, volt, aki 98%-kal ment át a vizsgán, de kiderült, hogy csaltak, még olvasni sem tudott. Most itt van a kiválasztás.”*

Az egyik válaszadó szerint a külföldi munkavállalók hatékony munkahelyi integrációja három szereplőtől függ:

- *Külföldi munkaerő-közvetítő ügynökségek: "Indonéziában a toborzók bentlakásos iskolákat működtetnek, ahol 1-3 hónapig 8-10 diákkal laknak szobákban. Ott készítik fel őket az európai életre és munkára. Egy egészségügyi intézmény például elküldte nekem a konkrét követelményeiket, például azt, hogy hogyan kell összehajtani egy takarót. Küldenek videóanyagot például arról, hogyan kell felszolgálni. Mindent megtanítanak, amit a partner kér. Megtanítják a kulturális különbségeket: hogy szellőztetni kell, hogy vannak függönyök, hogy be kell csukni az ajtót, hogy mi van a vallással, hogy nincsenek imaszünetek."*
- *Magyarországi munkaerőkölcsönző vállalkozás: "Az előbbit nem minden szakma, nem minden partner biztosítja. Itt a legfontosabb a kommunikáció, minden nemzetiségűnek van tolmácsunk, szívesen fogadják őket a többi kollégával együtt. Mindenkit személyesen elkísérnek a szállásra, elmondják, hol találják meg, amire szükségük van. Jelen vagyunk az életükben, együtt megyünk velük vásárolni. A projektvezetőink aktív szerepet vállalnak ebben, a kisbuszunkkal mindenhová szállítjuk őket, mindent megteszünk értük. Ha buszra szállnak, megmutatjuk nekik, hogyan kell használni. Viber-csoportokat működtetünk."*
- *Munkáltató: "Nagyon kíváncsiak a kultúrájukra, néha előre kérnek információkat. Voltak cégek, akik kvázi esetet adtak nekik, úgy fogadták őket, vagy az első munkanap az ismerkedéssel telt, mindenki tudott mesélni a saját céljairól. Ez jó módja annak, hogy már az elején kialakuljon a kapcsolat. Volt olyan partnerünk, aki kifejezetten kérte az integrációs tréninget, ahová a vezetőit küldte, hogy tudjanak mit kezdeni a kihívásokkal, például mit tegyenek, ha a külföldi sokkal jobban teljesít, mint a magyar, aki próbál játszani."*

Készségek

A puha tényezők közül egyértelműen a legfontosabb a kulturális határokat átlépő kommunikáció képessége, nemcsak a nyelvtudás, hanem a kifejezőkészség és a hozzáállás tekintetében is. Ez különös jelentőséggel bír Magyarországon, ahol az államszocialista múlt hosszan tartó nyomot hagyott a kommunikációs sajátosságokon, ideértve a vitakultúra és a nyílt beszéd hiányát (Miszlivetz–Jensen 2010).

- *„A fuvarszervezők tudják, hogyan kell jól kommunikálni. A sofőröknél ez gyakran hiányzik. Bizonyos esetekben az is hiányzik, hogy odamenjen egy külföldihez, hogy intézkedjen.”*
- *„A kulturális közelséget megkönnyíti az anyanyelvihez hasonló szintű nyelvtudás, ami segíti és hatékonyabbá teszi az együttműködést.”*
- *„A vállalaton belül nincs kommunikációs eszköz. Minden pénteken este 6 és 8 óra között kimegyek, így ha van valami, akkor jelezhetik a problémáikat. Ilyenkor általában arról van szó, hogy hogyan hozzák ide a családtagot, hogyan küldjenek haza pénzt.”*

A készségek nemcsak egyéni szinten, hanem szervezeti szinten is értelmezhetők. A válaszadók körében egyértelmű volt az a vélemény, hogy az interkulturalitás egyértelműen erősségként azonosítható készség.

- *„Korábban a külföldi anyavállalatot egyfajta szanatóriumként emlegették a lassabb, nyugodtabb munkakörülmények miatt. Ez nem jelent tompaságot vagy butaságot, mert még mindig hatékonyak voltak. Ebből sokat tudtunk meríteni.”*
- *„A multikulturalizmus egyértelműen erősség. Vannak mások is, akik itt tanulnak, és talán át tudjuk venni őket.”*
- *„A külföldi anyavállalat részben előnyös, részben hátrányos. Pénzügyi szempontból előnyös, mert a forint folyamatosan gyengül az anyavállalat valutájához képest. Ez jobb béreket tesz lehetővé. Másrészt viszont inkább hátrányos, mert az erősödő valuta megnehezíti a termékek értékesítését. Ez arra kényszerít bennünket, hogy növeljük a hatékonyságot.”*

Kollektíva

Ahol a multikulturalizáció folyamata már elindult, ott a válaszadók jellemzően arra számítanak, hogy a tendencia folytatódni fog, és egyre nagyobb arányban vesznek részt benne - akár külföldön dolgozó, akár külföldi munkavállalókkal együtt.

- *„A magyarországi üzemben dolgozók közül a stratégiai beszerző, a rendelésvezető és két fő projektvezető a külföldi anyavállalatnál dolgozik. A többiek Magyarországon dolgoznak. Korábban senki sem dolgozott külföldön, a tendencia egyértelmű.”*
- *„Heterogén lett a helyzet. Teljesen megváltozott a cég, már nem úgy működünk, mint egy olyan cég, ahol nyári rendezvények, karácsonyi vagy céges partik vannak. A magyarok már nem is igénylik ezt. Nekem személy szerint nagyon hiányzik, de azok a magyarok, akiket fel lehetett volna venni, teljesen megbuktak. Olyanok is külföldön dolgoznak, akiknek korábban esélyük sem*

volt külföldre menni. Már nem dolgoznak magyarok az autógyárban, ahová korábban több ajánlással lehetett bejutni.”

A stábok gyakran az átalakulás fázisában vannak, de a változás iránya egyértelműnek tűnik.

- *„Nincsenek külföldi művezetők - alapvetően azért, mert a nyelvi akadályok miatt nehéz lenne átadni a műszakokat. A magyar művezetők jellemzően nem beszélnek idegen nyelveket.”*

2008-ban Miszlivetz Ferenc vezetésével, Füstös László, Hankiss Elemér, Jody Jensen és Pogátsa Zoltán vezető kutatók részvételével nagymintás kutatás készült a magyar munkakultúráról. (Füstös et al 2008) Érdeemes felidézni az akkori felmérés egyik megállapítását, miszerint a vezetők hajlamosan voltak magukat a globális, illetve külföldi munkakultúrához, míg a beosztottakat a kevésbé fejlettnak tekintett magyar munkakultúrához sorolni. Bár a magyar munkakultúra megítélése a mintánkban szereplő válaszadók körében sem kedvező, egyértelműen előrelépésnek tekinthető, hogy a korábban feltárt hierarchikus anomáliára nem találtunk példát, a vezetők kulturális szempontból is ugyanannak a kollektíva részének tartják magukat, mint beosztottjaikat.

Stílus

A kutatás központi feltételezése, hogy a multikulturális szervezetek sajátos kihívások elé állítják a vezetést.

- *„Kommunikáció a külföldi és a magyar vezetők között arról, hogyan kommunikáljanak bizonyos témákat, döntéseket, például az infláció miatt jelentősnek tűnő béremelést”.*
- *„[Az interkulturális konfliktusok] a mentalitásra vezethetők vissza, az anyavállalat munkatársainak sokkal visszafogottabb a szórakozása. Csodálkoztak, hogy miért szervezünk hosszabb ideig tartó, komplexebb programokat. Másfelől az anyavállalat dolgozói sokkal gyakrabban kapnak kisebb ajándékokat, itthon ezek kevésbé jelentősek.”*

És hogy milyen vezetői kompetenciák és vezetői stílus szükséges a multikulturális szervezetek hatékony vezetéséhez?

- *„Keménységre és határozottságra van szükség, nem lehet rájuk bízni a dolgokat. Ha valaki engedékeny volt, az ukránok gyorsan a nyakára nőttek.”*
- *„Olyan vezetőre van szükség, aki meg akar felelni a vele szemben támasztott elvárásoknak, és képes áldozatokat hozni a normák és elvárások teljesítése érdekében. Pl. fogadja el a tolmácsolást.”*
- *„Rugalmas. Úgy kezeli a helyzetet, ahogy az éppen van.”*
- *„Empatikus, szociálisan érzékeny: elfogadja, hogy ezek az emberek nem azért jönnek ide 5-10 ezer km-ről, hogy bohóckodjanak.”*
- *„Támogatást nyújt a beilleszkedés elősegítésére.”*
- *„Erős a szándéka a csapatépítésre.”*
- *„A multikulturális csapatok vezetéséhez nyitott gondolkodásmódra van szükség.”*

Az interkulturális kompetenciafejlesztés – tréning és coaching – kapcsán Juhász (2021) arra hívja fel a figyelmet, hogy abból a felső- és középvezetők mellett az alacsonyabb szintű vezetők és beosztottak is profitálnak. Az érintett kompetenciák magukban foglalják egymás megértésének és a másik „mássága” elfogadásának, illetve a kulturális különbségekhez való alkalmazkodásnak a képességét, a kultúrák közötti kapcsolatok iránti nyitottságot és befogadást, emellett az olyan tényezőkre is kedvező hatással van, mint az önmagunkhoz való objektív hozzáállás és az önbecsülés.

Közös értékek

Az értékteremtés az egyik legidőigényesebb folyamat a szervezeti kultúra építésében. Megfelelő kialakításához türelemre van szükség a vezetés részéről.

- *„Az elején a magyarok nagyon ellenségesek voltak a külföldiekkel szemben, elveszik a munkánkat, ilyesmi, de aztán kiderült, hogy ők is normális, ahogy ők mondják, „cuki” emberek, és összebarátkoztak egymással.”*

Az interjúalanyok által megosztott tapasztalatok alapján olyan multikulturális vállalkozások képe rajzolódik ki, ahol nem egy nemzeti kultúra válik dominánssá – legyen az az anyaország vagy a fogadó ország –, hanem egy toleráns, befogadó szervezeti kultúra jön létre.

- *„Nagyon különbözőek vagyunk, akik a fizikai állományhoz tartoznak, azok önállóan, önállóan dolgoznak, nem lehet tőlük egységes vállalati kultúrát várni. Vannak elvárt normák, mint például a kulturált megjelenés, a céges ruházat viselése, a kulturált viselkedés.”*
- *„Az a klasszikus német munkakultúra már nincs meg, túl sok a keveredés.”*

A közös értékek tekintetében sokan kiemelték a muszlim kollégák tanulható, „Magyarország-konform” viselkedését, ami megkönnyíti a kollégák közötti együttműködést.

- *„Az ázsiaiaknak időnként birkát kell kapniuk, mert ők nem esznek disznóhúst. Az öltözködésük sem más. Korábban a vécéről is tájékoztatni kellett őket, vödröt vittek magukkal.”*
- *„A muszlim kolléga nem fejezi ki annyira a másságát, pl. nem imádkozik naponta többször, könnyű vele azonosulni.”*
- *„A munkáltatók félnek a túl vallásos muszlimoktól, kevesen vállalják, hogy naponta többször imádkoznak. A „laza” muszlimokkal nincs probléma, ők megoldják, hogy reggel és este imádkozzanak”.*

Jó gyakorlatok az interkulturális szervezeti kihívások kezelésében

Az egyik legfontosabb jó gyakorlat a vezetési gyakorlatokra vonatkozik - ezek összhangban vannak a korábban tárgyalt vezetési stílus és vezetői kompetenciák témakörével.

- *„Türelem, önuralom, a már kialakult és működő bizalom fenntartása, a szakmai tudás kellő mértékű megléte, amelyre a szakemberek tudására kellő bizalommal lehet építeni. Így lehet szimbiózisban dolgozni.”*
- *„A reaktív kommunikáció nem elfogadható.”*

- *„A nyelvhasználat elvárás a vezetőkkel szemben, de nem csak a német, lehet angol is. A menedzserek beiratkoztak egy nyelvtanfolyamra, a cég költségén, munkaidőben tanulhattak, van erre példa a múltban és a jelenben is.”*
- *„Szükség van valakire, aki segít a kommunikációban. Sok türelemre van szükség.”*
- *„Lazább a cégvezetés vezetési stílusa, amelyben mindenki sokkal jobban érzi magát. Nagyon elfogadónak kell lenni, tiszteletben kell tartani a kulturális különbségeket, nyitottnak kell lenni, és tolerálni kell az eltérő véleményeket.”*
- *„Fel kell vállalni mások pénzügyi helyzetét, és pénzügyi kultúráját kell teremteni. El kell tudni magyarázni, hogy a vállalatnál külföldön fizetett magasabb bérek magasabb megélhetési költségekkel járnak együtt.”*

A jó gyakorlatok nem állnak meg a vezetői szinten. Fontos, hogy a külföldi kultúrák iránti nyitottság az egész szervezetet áthassa. Ebből a hozzáállásból indulnak ki a konkrét lépések a mindennapi problémamegoldás és együttműködés megkönnyítésére. Lényeges továbbá, hogy a szervezetben legyen jelen a távolabbról érkező munkatársak iránti empátia, akiknek életében sajátos kihívásokat generál a külföldi munkavégzés, illetve a távolsági ingázás (Horváth 2022).

- *„A felvételi beszélgetés során beszélnek a vállalati kultúráról, majd az első munkanapon, az onboarding során bemutatják a vállalat értékeit. Évente tartanak felfrissítő képzést, ahol a vállalati normákról is szó esik.”*
- *„(...) ezekkel a kollégákkal bármit el lehet érni, ha legalább olyan jól ítélik meg őket, mint a saját kollégáikat, sőt, ha megfelelő, még jobban. Figyelemmel nagyot lehet nyerni. Ez egy nagyon fontos dolog.”*
- *„Kell, hogy legyen egy bizonyos szintű politikai korrektség.”*
- *„Az, hogy osztrák-magyar közös vállalat vagyunk, alapvetően minden cselekedetünkben megjelenik. Az a feladatunk, hogy a magyar sajátosságokat visszatükrözzük. Például a covid alatt minden nap volt tájékoztatás, mert Magyarországon teljesen más a szabályozás, mint Ausztriában. Ugyanez volt napi szintű tájékoztatás - a magyar energetikai folyamatokról. Vagy amikor tavasszal elszabadult az infláció, és lépéseket kellett tenni az emberek megtartására. A hírekből nem tudnak tájékozódni. Amikor leülünk beszélgetni, sokszor magyarázatra szorulnak a dolgok, de én ezt tényekkel tudom alátámasztani. Például a beiskolázási támogatást eleinte nem nagyon támogatták, aztán fogtam a tankönyvekről szóló számlát, és bemutattam az ügyvezetőnek, és ez alapján döntött a támogatás fenntartása mellett”.*

Összegzés

Az empirikus kutatási folyamat megtervezésekor négy kutatási kérdést fogalmaztunk meg. A kérdésekre adott válaszok az alábbiakban kerülnek bemutatásra:

1. *Milyen típusú interkulturális kihívásokat jelent a multikulturalizmus a szervezetek számára?*

A magyarországi multikulturális szervezeti működésről szóló diskurzusból kiindulva feltételeztük, hogy az ilyen szervezetek jelentős intenzitású interkulturális konfliktusokkal szembesülnek, amelyek megelőzése és kezelése jelentős vezetői erőfeszítést igényel. Ezzel szemben a mintában szereplő nyolc vállalatnál azt találtuk,

hogyan a kulturális sokszínűség elsősorban technikai jellegű kihívásokat jelent, és a menedzsment nehézségei nem különböznek jelentősen azoktól, amelyekkel a homogén munkaerővel rendelkező vállalatok vezetői szembesülnek. Ezzel együtt sajátos interkulturális problémákkal is találkozunk. Ide sorolható a magyar és a külföldi munkavállalók foglalkoztatásának eltérő jogi és gazdasági feltételrendszere, a megszokott vállalati légkör fenntarthatatlansága és a bérfeszültségek.

2. Milyen kemény tényezők befolyásolják a szervezeti kultúrát a multikulturális szervezetekben?

A kutatás során kapcsolatba kerültünk olyan vállalatokkal, amelyek a multikulturális jelleg visszaszorításán, fenntartásán vagy éppen fejlesztésén dolgoznak. Ami a döntés alapját illeti, nem tudunk egyértelmű háttérváltozót azonosítani, ez a kérdéskör további célzott kutatást tesz szükségessé. A multikulturalizmusnak a szervezeti struktúrára gyakorolt hatását részben a vállalkozás mérete, részben pedig az integrálandó alkalmazottak száma határozza meg. Nagyobb létszámú esetén valószínűbb, hogy olyan pozíciókat hoznak létre, amelyek jelentős részben vagy kizárólag az integrációval foglalkoznak. A multikulturális szervezetek sajátos rendszerelemei közül ki kell emelni azokat, amelyek segítenek a nyelvi akadályok leküzdésében: ilyenek például a többnyelvű táblák és szabályzatok, a közös nyelven tartott megbeszélések vagy a fordítógépek.

3. Milyen puha tényezők befolyásolják a szervezeti kultúrát a multikulturális szervezetekben?

Ahogy a rendszer szintjén, úgy a kompetenciák szintjén is a multikulturális szervezetekben a nyelvi akadályok elhárítása a legfontosabb. A heterogenizáció folyamatában a domináns kultúra képviselőinek aránya folyamatosan csökken, ami szükségessé teszi a befogadó szervezeti kultúra kialakítását, valamint a vezetők egyértelmű elkötelezettségét. Ezen túlmenően a kutatás válaszadói számos egyéb elvárást is megfogalmaztak a vezetőkkel szemben. Ezek közül kiemelendő a kiváló kommunikációs készség, a határozottság, a nyitottság és a türelem.

4. Melyek a jó gyakorlatok az interkulturális szervezeti kihívások kezelésében?

A jó gyakorlatokkal kapcsolatban elsőként a kiváló kommunikáció fontosságát kell megemlíteni. Ez nemcsak az idegen nyelvi készségek fejlesztését foglalja magában. A határozottság és a proaktivitás fontos a vezetés szintjén, de a kollégák közötti megértést elősegítő gyakorlatokat a rendszer szintjén is fejleszteni kell. Ilyen például a mindenki számára elfogadható közös értékek és normák meghatározása és kommunikálása, valamint a kultúrák közötti közvetítésnek minősíthető feladatok elvégzése.

Felhasznált irodalom

Bakacsi Gy. (1996). Szervezeti magatartás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó

Belényesi E. (2021). Közigazgatási szervezeti kultúra. Budapest: Nemzeti Közzolgálati Egyetem

Borgulya Á. és Kovács É. (2020). A vállalaton belüli innováció-kommunikáció, mint a szervezeti kultúra része – a szakirodalom tükrében. *Marketing & Menedzsment*, 4, pp. 63–75.

Bíró B. és Serfőző M. (2003). Szervezetek és kultúrák. In: Hunyady Gy. és Székely M., (szerk.), *Gazdaságpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó. pp. 481–541.

Faragó F. (2022). Munkavédelmi teljesítménymérés és szervezeti kultúra kvalitatív felmérése közép- és nagyvállalati környezetben. *Biztonságtudományi Szemle*, 4(1), pp. 131–141.

Füstös L., Hankiss E., Jensen J., Mislivetz F. és Pogátsa Z. (2009). A magyar munkakultúra globális környezetben avagy „Ki lehet-e találni” a magyar munkaerő kultúráját? Szombathely: Savaria University Press

Gaál Z., Szabó L. és Kovács Z. (2005). Nemzetközi vállalati stratégiák és a nemzeti-vállalati kultúrák összefüggései. *Vezetéstudomány*, 36(7–8), pp. 2–14.

Gödri I. és Horváth V. (2021). Nemzetközi vándorlás. In: Monostori J., Óri P. és Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet pp. 227-250.

Handy, Ch. B. (1993). *Understanding organizations*. London: Penguin Books

Héder-Rima M. és Dajnoki K. (2020). Kultúrám a márkám – A munkáltatói márkaépítés és a szervezeti kultúra kapcsolata. *Marketing & Menedzsment*, 2, pp. 5–15.

Heidrich B. (2017). *Szervezeti kultúra és interkulturális menedzsment*. Budapest: Human Telex Consulting

Hofstede, G., Hofstede, G. J. és Minkov M. (2010). *Cultures and Organizations*. New York: McGraw-Hill

Horváth V. (2022). Magyarországi transznacionális családok. A Magyarországról Ausztriába irányuló munkavállalási célú migráció és távolsági ingázás, valamint annak családi kapcsolatokra és családtagok életére gyakorolt hatása. Doktori értekezés, Pécs: PTE BTK Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

Juhász G. (2021). A coaching interkulturális szervezeti feltételek között való alkalmazása. *Humán Innovációs Szemle* 12(1), pp. 36-55.

Lee, T. W. (1999). *Qualitative Methods in Organizational Research*. Thousand Oaks: Sage

Málovics É. (2004). Szervezeti kultúra és identitás. In: Czagány L. és Garai L., (szerk.) *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged: JATEPress, pp. 151-167.

Mislivetz F. és Jensen J. (2010). Reinventing Hungarian work culture in a global context. *Society and Economy* 32(2) pp. 229-253.
<https://doi.org/10.1556/socec.32.2010.2.5>

Molnár D. (2010). Empirikus kutatási módszerek a szervezetfejlesztésben. *Humán Innovációs Szemle*, 2010/1-2. pp. 61-71.

Panuwatwanich, K., Stewart, R. A. & Mohamed, S. (2008). The Role of Climate for Innovation in Enhancing Business Performance: The Case of Design Firms. <https://core.ac.uk/download/pdf/143881519.pdf> Letöltve: 2023. November 1.

Peters, T. és Waterman, R. (1986). A siker nyomában. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Trompenaars, F. & Hampden-Turner, C. (1993): Riding the Waves of Culture. Understanding Cultural Diversity in Business. Second Edition. London: Nicholas Brealey Publishing

Saad, G. B. és Abbas, M. (2018). The impact of organizational culture on job performance: a study of Saudi Arabian public sector work culture. *Problems and Perspectives in Management*, 16(3), pp. 207–218. doi:10.21511/ppm.16(3).2018.17

Sathe, V. (1985). Culture and Related Corporate Realities: Text, Cases, & Readings on Organizational Entry, Establishment & Change. Homewood: R.D. Irwin

Schein, E. H. (2004). Organizational Culture and Leadership. Third Edition. San Francisco: Jossey-Bass

Török J. (2012). Kultúrák a szervezeti történetek tükrében. Kultúra összehasonlító kutatás. Doktori értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola

Waterman, R. H., Peters, T. J. & Phillips, J. R. (1980). Structure is not organization, *Business Horizons* 23(3) pp. 14-26. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(80\)90027-0](https://doi.org/10.1016/0007-6813(80)90027-0)

ADDRESSING INTERCULTURAL ORGANISATIONAL CHALLENGES

DÁNIEL MOLNÁR

Since the political transition, the number of organizations operating in Hungary that can be considered multicultural has been continuously increasing. Multiculturalism can manifest itself in several ways: there are foreign-owned Hungarian enterprises, partly operated by foreign management, Hungarian subsidiaries, enterprises employing foreign guest workers, and also organizations which, although owned by Hungarians, have their headquarters in Hungary and employ Hungarian workers, a significant part of which is carried out abroad their value-creating activities. The thesis is based on the assumption that the management of multicultural organizations in Hungary presents specific management challenges for management members, which can be explained partly by the technical difficulties of interculturality and partly by the tensions between the Hungarian work culture and the globalizing labor market.

In the study, we review the relevant literature findings in the field of national and organizational culture, and present the results of the empirical research, which is based on interviews with eight senior employees of multicultural organizations operating in Hungary.

As a result of the thematic content analysis, it can be established that the multicultural organizations operating in Hungary are less characterized by intercultural conflicts than it can be assumed based on the public discourse. The purposeful and complex development of the internal communication solutions of organizations plays a significant role in this, and the conscious shaping of an organizational culture that creates an open and inclusive environment for employees from different cultural backgrounds.

Keywords: work culture, organizational culture, intercultural management

INTERSECTIONALITY IN EDUCATION POLICY DOCUMENTS: COMPARATIVE ANALYSIS OF NINE EUROPEAN COUNTRIES

JEKATYERINA DUNAJEVA¹, HANNA SIAROVA²

Abstract

With educational inequalities intensively studied through empirical and academic research over the last few decades, there is now a growing recognition that an intersectionality perspective is necessary for a better understanding of vulnerabilities. This paper underlines the importance of intersectionality for policy analysis and policy making by using findings from PIONEERED, a project funded by the Horizon 2020 research and innovation program. The paper demonstrates that intersectionality is increasingly recognized in scholarship regarding educational inequalities of the nine³ PIONEERED countries, and slowly taking root among stakeholders in these countries. A review of education policies highlighted that while in all analysed countries the policy perceptions of educational vulnerability have become increasingly complex over time, acknowledging the multitude of disadvantages and vulnerabilities that contribute to education inequalities, nevertheless in most cases, policies do not explicitly incorporate the intersectional framework. Considering the limited inquiry into the topic, this study uniquely addresses the extent to which education policy documents are cognizant of different axes of inequalities and intersectionality in defining vulnerable groups.

Keywords: intersectionality, vulnerability, educational inequality, education policy

Acknowledgment

This article is based on the mapping data collected in the framework of the PIONEERED project, which has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme [grant agreement no. 101004392]. The content provided in this paper reflects the author's views only. Neither the Research Executive Agency (REA) nor the European Commission are responsible for any use that may be made of the information it contains. The authors are grateful for the constructive feedback received at the 2023 XX ISA World Congress of Sociology held in Melbourne, Australia, in June 25 – July 1, 2023. The authors would also like to express their gratitude to all researchers who contributed to the deliverables within the PIONEERED project that have served as the invaluable foundation for this paper.

¹ HUN-REN Centre for Social Sciences; Institute of International Studies and Political Science, BTK-Pazmany Peter Catholic University; Public Policy and Management Institute

² Public Policy and Management Institute

³ Finland, Germany, Hungary, Ireland, Lithuania, Luxembourg, Norway, Spain, and Switzerland.

Introduction

In 2016, during fieldwork in a Hungarian institution that provides conductive education⁴ – a comprehensive method of learning for students with neurological and mobility impairment – teachers and parents reflected on their experiences regarding vulnerable children (Dunajeva 2016). While conducting interviews, the complexities of inequalities and the lived experiences of children have powerfully emerged, illuminating layers of vulnerabilities and interlinkages between those who shape their lives. One parent in particular described the case of her 12-year-old daughter in the following way:

In the country we came from, my daughter was first denied a gynaecological treatment suggesting she “won’t need it.” I was appalled at the doctor who denied reproductive rights to my girl because she was in a wheelchair. It did occur to me whether we would have experienced the same denial had she been a boy... We also experienced multiple problems with education – inaccessible infrastructure, non-equipped classrooms, no mental and pedagogical assistance, and quite frankly, no desire to even have children “with problems” in the classroom. I think the education of girls is seen as unnecessary sometimes, let alone girls in a wheelchair... We are also visibly different from others; sometimes I hear verbal abuse on the street when we used to go out for a walk, as everyone can see we are [a minority]. (Interview with a parent 2016)

This interview illustrates the multiplicity of identities that in combination resulted in negative treatment of a young minority woman with limited abilities, as expressed by her mother.

This interview also demonstrates the complex nature of inequalities, stemming from intersecting identities and different sets of experiences. Focusing on educational inequalities in particular, the ultimate question is how the situation of this 12-year-old girl can be best captured and addressed to mitigate disadvantages. While educational inequalities and their impact have long been at the centre of attention for both academics and policy makers, yet the way educational inequalities are discussed in policy still tends to follow a myopic logic of single-axis inequalities. It is all too common to hear about unequal access to education for women, minority groups, low-income students and other marginalised communities. Habitually, such discourse entirely misses the way intersecting identities influence educational experiences (Bhopal 2020). Only sporadically are there comprehensive discussions of inequalities that consider the intersection of multiple identities and vulnerabilities—a disabled woman who belongs to a discriminated minority group will most definitely have more obstacles to education than women in general in a given society.

The following questions may resonate in particular with researchers of educational inequality who engage in fieldwork: How can evidence of complexities of lived experience better translate to policies and contribute to a more efficient way of addressing inequalities? Are policies sufficiently accounting for the circumstances of

⁴ “Conductive Education is a comprehensive method of learning by which individuals with neurological and mobility impairment learn to specifically and consciously perform actions that children without such impairment learn through normal life experiences” (Simmelweis University, n.d.).

this 12-year-old girl, by providing her with opportunities to mitigate her vulnerabilities? How can we better capture the intricacies of overlapping forms of inequalities, especially in the field of education research and education policy? More importantly, there is a growing consensus regarding the significance of incorporating inequality and diversity into pragmatic and modern policy frameworks, as intersectionality-informed policy making promotes equity and social justice, explicitly recognising the voices of multiply marginalised groups and individuals. To achieve that, some researchers advocate for developing ways to honour the complexities of lived experiences, in order to promote equity in education, where personal experiences are framed by an intersectionality approach (Allweiss 2014, p. 288).

Based on the examples of those selected countries in Europe, this paper sets the goal of evaluating the extent to which intersectional approaches are currently incorporated in scholarship and policy. The paper starts with delineating the theoretical foundations of intersectionality, and moves on to the findings generated from a series of inquiries within the PIONEERED international project regarding policy perspectives on education. More specifically, we synthesize the results of stakeholder consultations and policy reviews, which were conducted by teams of researchers, and conclude that the importance of intersectionality is demonstrable, but not yet explicit in all cases.

Methodology

This paper relies on the national reports (included in the bibliography) produced by research teams within the framework of the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme, under grant agreement No. 101004392 (PIONEERED). The main objective of RIA PIONEERED is to determine research-informed policy measures and identify pioneering policies and practices to mitigate inequalities arising from the access to, and the uptake and completion of, education – both in formal and informal educational settings. To this end, researchers from nine participating countries (Finland, Germany, Hungary, Ireland, Lithuania, Luxembourg, Norway, Spain, Switzerland) have conducted an analysis of those concepts in policy discourse and policy documents relevant for educational inequalities.

This paper also makes use of several deliverables from the PIONEERED project in an effort to synthesize relevant project findings about intersectionality in research and policy documents, related to educational inequalities. In particular, the “State of Research” report (Benz et al 2021), the “Report on Stakeholders’ Knowledge” (Bollig-Jobst 2022) and the “Comparative Analysis Report” (Dunajeva 2022) were particularly instructive for this paper. For each of these reports, teams of researchers from the nine countries generated country-level analyses that served as the foundation of the comparative assessments. The “State of Research” report was aimed at mapping the state of research in all PIONEERED countries regarding educational inequalities (Benz et al 2021). For the report, project partners generated literature reviews for scholarly publications from the last decade.

The “Comparative Analysis Report” contained comparative analysis of the definition of unequal education used over time, the description of vulnerable groups that were targeted by policy interventions, and an examination of inequalities prioritized in policy strategies and interventions (Dunajeva 2022). It was based on the country-level analysis of policy documents identified by research teams. The resulting country reports traced the evolution of educational inequality, in part

evaluating whether intersectional inequalities are recognized in education policies and legislation. Finally, the “Report on Stakeholders’ Knowledge” presented stakeholders’ knowledge about current practices tackling educational inequalities in nine countries (Bollig–Jobst 2022). This report was based on interviews, focus groups and workshops conducted in each country with stakeholders. Stakeholders were defined as “national, regional and local government officers responsible for educational equality and inclusion, policy makers, teacher union experts, educational practitioners, teacher educators, representatives of community-led neighbourhood groups, representatives of parental organisations and representatives of transnational networks tackling educational inequalities” (ibid., 1). These stakeholders should then be viewed as actors who have power to influence policy and directly participate in shaping policy discourse.

Building on these findings, the goal of the paper is to advance our understanding of whether and how an intersectionality approach is applied in the realm of policy, and promote cross-fertilization between academia and policy making. Such knowledge transfers are conducive to better uptake of evidence and introducing needed complexities in policy making (Smith–Joyce 2012).

Theory and Concepts: Intersectionality and Educational Inequality

Definition and Origin of Intersectionality

Intersectionality is defined as a framework that posits the following: individual experience is shaped by interwoven memberships in social categories, and this experience is also reflective of power dynamics in the given society (Crenshaw 1991; Keller et al 2023). In policy research, Kimberle Crenshaw (1989) has first introduced this concept, which was further popularized by the widely read article of Tiffany Manuel (2006). After that, only the initial meaning of intersectionality was abundantly discussed, while the actual application was undertheorized at best, but often missing entirely in policy studies (Garcia 2022). While many scholars encourage the application of an intersectional lens in public policy, yet intersectional approaches to public policy analysis remain scarce.

Some scholars argue that intersectional approaches are especially apt to explain educational inequalities because they are attentive to “simultaneous membership in multiple social categories that are associated with interconnected systems of power, privilege, and oppression” (Keller et al 2023). An intersectional lens therefore suggests that educational inequality is structured along different axes of belonging, such as gender, race or social origin, and specific disadvantages arise where axes of inequality intersect. With that, “an intersectionality approach challenges the separateness of different axes of inequality and emphasizes interrelated disadvantages that arise at the intersections of different forms of educational inequality” (Benz et al 2021, p. 16). This means that there are multiple characteristics, traits, circumstances and conditions that may be linked to educational disadvantage; a combination and interaction between these should be taken into consideration when analysing and mitigating inequalities.

Most importantly, “an intersectional approach challenges the notion of the separateness of social categories by stating that inequalities often result from a (non-linear and non-constant) combination of the disadvantages along multiple axes” (Benz et al 2021, p. 16) – particularly relevant for the earlier introduced example of a girl with limited physical abilities with a minority background. In addition,

intersectionality also refutes essentialist views of identities and suggests that identities are culturally constructed and embedded in relations of power, oppression and privilege (Liasidou 2013).

The intersectionality approach has been slowly taking root in social sciences, and more recently emerged as an “internationally recognized approach to conducting research that takes seriously interlocking issues of gender, race, class, and sexuality” (Hankivsky–Jordan-Zachery 2019, p. 1). Arguably, the pandemic served as a push towards recognising that different forms of inequalities affect groups with a variety of backgrounds, “igniting an intersectional shift in public policy research” (Tedds 2022). To test this assertion, a quick search was performed on the Web of Science database for a combination of “intersectionality” and “public policy” keywords, indeed showing a growing interest towards an intersectional analysis of public policy issues, yet the relevance of intersectionality for public policy remains relatively unexplored, especially in some regions. Our search revealed that the number of studies remains relatively low, and most studies addressed the context of the United States as the region most analysed, followed by Canada. A systematic literature review (covering the period between 2010 and 2017) reached a similar conclusion: there are significant gaps in research coverage, with regions such as Eastern Europe entirely underrepresented and North America significantly overrepresented (Garcia 2022).

The geographical focus on the United States is logical, considering that intersectionality research began with the American Black feminist scholarship: intersectionality was advanced by African American critical race and feminist scholars in their attempt to conceptualize, analyse and overcome various forms of exclusion (Rice et al 2019). Black female scholars wrote that the experience of their community must be understood at the intersection of race, gender and class (Schiller 2000). Scholars have also stressed that intersectionality is a historically contingent concept, and although it is a product of Black feminism, the meaning and application of intersectional framework has indeed changed throughout history (Nash 2011). What this paper points out is that intersectionality travels not only through time, but also through geographies: intersectionality as a framework has been adopted in various regions and contexts from its inception in the United States, informing questions and topics related to inequalities and oppressions in other regions (Robert–Yu 2018).

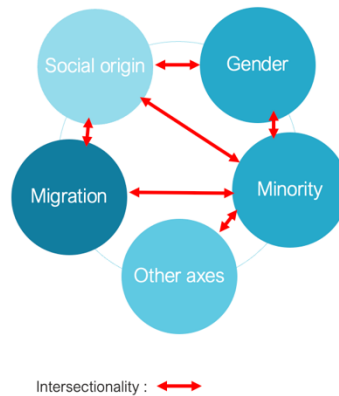
Intersectionality in Understanding Educational Inequalities in Nine Countries

A review of literature – conducted within the framework of the PIONEERED project – with a focus on participating countries identified several important intersections associated with educational inequality (Benz et al 2021). Social origin, gender and migration background have emerged as the most discussed axes of inequality in academic literature across the nine countries, followed by axes related to minority status (cultural and ethnic minorities), health (in particular limited abilities) and geography (especially underserved and underfunded regional differences in countries). These findings match the axes of inequalities raised by other studies examining educational inequalities within an intersectional framework (Keller et al 2023). Collectively, the analysed trends in research among these nine countries indicate that there is a growing appreciation of these complexities, especially regarding multiple identities and the intersections of those experiences. Intersections

associated with educational inequalities within the PIONEERED countries were most commonly discussed among the following axes (visually illustrated in Figure 1 below): social origin and gender; social origin and migration background; gender and migration background; minority status and other axes of inequality (Benz et al 2021, p. 27).

Figure 1. Intersectional lens used in research on educational inequalities

Axes of inequalities and intersectionality

Source: based on (Benz et al 2021)

We illustrate this point with two examples, first through research on the migration background, which was particularly relevant for those PIONEERED countries where the immigrant population is sizable. For example, in Germany research documents differ in the experience of “classic labor migrants” (i.e. Turkish or Italian) and other migrants (i.e., from Eastern Europe or former Soviet countries), where the former group performs worse (Dollmann 2017; Miyamoto et al 2020). In Spain (Álvarez de Sotomayor–Martínez-Cousinou 2016), Luxembourg (Backes–Hadjar 2017; Tavares 2020) and Switzerland (Laganà et al 2014; Schnell–Fibbi 2016) findings similarly suggest that certain migrant groups perform worse in education than others, due to intersecting experiences stemming from their ethnic background, social status in society and other reasons (Benz et al 2021, p. 22). Some research considered the particular experience of returning migrants, which was relevant in the case of Lithuania (Budginaitė–Mašidlauskaitė 2015) and Germany (Kogan, 2011). In many cases the migration background overlapped with lower socio-economic status, generating inequalities that must be seen through an intersectional lens (Glaser 2018, Pit-Ten Cate–Krischler 2018).

Another example where intersectionality was particularly prevalent is research on minority groups, particularly Roma. Academic inquiry from those PIONEERED countries, especially from Hungary, Lithuania and Spain demonstrate the critical importance of intersectionality for understanding the disadvantages Roma face in the education system: their experience is defined by their low socio-economic status, racial discrimination, spatial segregation and gender stereotypes (Kertesi–Kézdi 2012; Csüllög et al 2015; Alfageme-Chao–García-Pastor 2015; Cárdenas-Rodríguez et al 2019; Petrušauskaitė 2014). As a result, Roma lack access

to equal education across all national contexts. In general, there is a growing application of intersectional theory to the oppression and discrimination of Roma across many disciplines and policy areas, calling for intersectional justice (Vincze 2013; D'Agostino 2015).

Intersectional analysis has enjoyed a growing recognition among researchers of gender studies with a focus on Roma women beyond those PIONEERED countries as well, suggesting that the intersectional analysis is an especially appropriate framework to reveal the complex forms of disadvantage that Roma women face in fields such as the education and labour market (Cukrowska-Torzewska 2014; Uzunöz-Yurdakul 2021). Intersectional analysis was likewise commonly used to understand inequalities faced by other minority groups in PIONEERED countries. Groups such as Russian-speakers in Lithuania (Dambrauskas 2020), or the Sami people in Finland and Norway (Andersen-Olsen 2018) were discussed given their multiple forms of marginalisation in society along their cultural, linguistic or other identities.

Overall, the literature review pointed out that intersectionality is not only key for understanding inequalities in the education system, but there is a growing recognition of intersecting inequalities and their effect on educational performance in scholarship. Comparative analysis also highlighted that while academic literature from the analysed countries had begun exploring intersectionality in education research, there were still under-studied areas concerning an intersectional approach in educational inequalities. Given the established importance of intersectionality for understanding inequalities, it is now worth inquiring whether there is a cross-fertilization between the realms of academia and policy, and if policy documents have adopted the concept of intersectionality in their efforts to mitigate educational inequalities. To unpack this puzzle, we provide examples from various countries' policy discourse and documents regarding the relevance of intersectionality in defining vulnerabilities in education.

Discussion: Application of Intersectionality in Policy

Importance of intersectionality in education policy

A recent study conducted by the OECD has uniquely inquired about intersectionality in education, more specifically education policy. The study concluded that while explicit consideration of intersectionality in policy development remains rare, the concept is recognised in some countries, being defined or referred to in official government publications (Varsik-Gorochovskij 2023, p. 69). The study also argues that given the conducted academic research in the area of intersectionality and education, the attentiveness of policy makers to intersectional experiences of a diverse student body can greatly benefit policies and lead to better outcomes. In particular, evidence suggests that by adopting an intersectional lens, interventions become better tailored and more effective in improving educational outcomes and equality.

In academic research, there is sporadic data regarding whether and how countries may be adjusting their education policies to account for intersectionality. Rather, many studies advocate for changes in policy making and practices in education, arguing that incorporating intersectionality (or intersectional thinking), would help policies shed single identity markers and instead promote a view of individual experience as complex and intersectional (Bešić 2020). Evidence indicates

that without an intersectional framework, policies mitigating inequalities are not able to capture the true extent of vulnerabilities. For example, one study argues that an intersectional approach helps reveal inequality that remains invisible if categories (e.g., gender, ethnicity) are considered in isolation (Meili et al 2022). Given the insufficient understanding of the intersectional approach relevant for policies, in this section we rely on two reports from the PIONEERED project (Dunajeva 2022; Bollig-Jobst 2022).

Towards a complex view of the vulnerable groups in education

A review of the most important education policies in the nine PIONEERED countries revealed that educational inequality and vulnerable groups are increasingly seen in a complex way. For example, in Spain, the question of educational inequalities first appeared in educational policy in the early 1970s, initially emphasizing individual learning deficits (Vázquez-Cupeiro et al 2022). In the later decades, “vulnerable” and “socially excluded” groups began to appear in the policy discourse, recognizing the multitude of structural and contextual factors – and their interactions – that contribute to inequalities in educational settings (Vázquez-Cupeiro et al 2022). In Lithuania the evolution of “special needs students” moved from a disability-focused model (the dominant view in all of Eastern Europe at the time) to a broader understanding of special needs that can arise from a variety of factors (Bankauskaite-Dunajeva 2022). In Germany, the numerous economic, social, political and cultural changes that have taken place in the country over the last 50 years have unmistakably contributed to the redefinition of vulnerability as well, with more attentiveness to multiple forms of disadvantage (Kuger-Prein 2021).

An analysis of stakeholder perspectives also indicated that actors who influence education policy are often aware that educational inequalities arise as a consequence of various social, cultural, economic, political factors and other reasons. Their views of vulnerability often assumed an inherent complexity and interplay between axes of inequality. Intersectionality was particularly relevant in the case of Switzerland and Norway. In the former case, intersectionality was widely taken into consideration by stakeholders, especially in the case of the interplay between migrant origin and low socioeconomic status, but also migrant origin, gender, and disability. In the latter country, stakeholders found intersectionality pertinent to explaining the interconnected axes of educational inequality: the combination of the socioeconomic background, country of origin, language, culture, and ethnicity (Bollig-Jobst 2022, pp. 17, 21).

In other cases, intersectionality was a useful lens for discussing the experience of particular groups, and the intersecting forms of vulnerabilities they face when accessing education. Unsurprisingly, in Hungary and to a limited extent in Lithuania, the discussion of Roma students invoked intersectionality among stakeholders. In Luxembourg, the situation of male students from Portugal was seen through an intersectional framework, considering a combination of socio-economic, socio-cultural and linguistic factors leading to educational inequality (Bollig-Jobst 2022). In these cases, intersectional thinking was limited to appreciating the situation of particular groups, most often at the centre of attention for policy makers and whose experience was widely analysed in reports and scholarship (i.e., Roma).

Germany is an indicative case where the understanding of educational inequality among stakeholders has been permeated by intersectional thinking, while policy has not: intersectionality was often used to elucidate the disadvantages faced

by migrants of low socio-economic status, while many stakeholders also acknowledged the interplay between other axes of inequality, such as disabilities, poverty, migration status or ethnic background (Bollig-Jobst 2022, p. 6). Yet, intersectionality was seen as less relevant when discussing practices related to mitigating educational inequalities, indicating the scarce application of this framework in the realm of policy.

In other PIONEERED countries, intersectionality was less relevant for stakeholders. In Finland, while some stakeholders mentioned examples such as the intersecting vulnerabilities due to multicultural background combined with economic disadvantages, more often the discussion of disadvantages revolved around single categorizations (e.g., boys, Sami children) with no explicit recognition of an intersectional perspective (Bollig-Jobst 2022, p. 4). Similarly in Ireland, Spain and Lithuania, where few, if any, stakeholders discussed educational inequalities using the framework of intersectionality, and rather identified individual factors, detached from one another, that contribute to disadvantage and inequality in education (most commonly socioeconomic background, gender, and ethnicity).

It is then clear that based on the stakeholders' perspective, which we earlier framed as indicative of policy discourse, intersectionality is explicitly present only in the case of Switzerland. In other countries, the complex nature of inequalities was acknowledged, but not the intersectional interplay between axes of inequalities. Understanding the relevance of intersectionality in policy discourse is imperative as it shows how policy actors interact with information regarding intersectionality, and may give us a better understanding of what values, principles and objectives will likely become codified into policies (Dayton 2000). Based on this view, we expect relatively limited resonance of intersectionality in policy documents, with the exception of Switzerland.

Intersectionality in policy documents

Earlier sections in this paper have established the relevance of intersectionality for understanding educational inequalities, in part based on literature reviewed from nine PIONEERED countries and beyond. The stakeholders' perspective revealed some permeation of intersectional thinking, while in many countries the intersectional approach has not taken root in policy discourse. In this section, we turn to policy documents to unpack whether and to what extent intersectionality is featured in policy texts of the PIONEERED countries. Below are some examples from countries, suggesting that an intersectional approach is in the incipient stages of being incorporated into policy documents.

During the analysis of policy documents, Switzerland once again emerged as the country where intersectionality carried the most weight. In particular, the 2030 Sustainable Strategy of Switzerland identifies a number of intersectional inequalities relevant for the education system in particular: for instance, youth with a migration background with low socio-economic status is more likely to underperform in school (Erzinger et al 2022). Other policy documents highlighted numerous axes of inequalities and their interplay, such as disabilities, gender, poverty, social disadvantages as well as of migration background (Swiss Federal Council 2021; EDK 2016; Erzinger et al 2022).

Besides Switzerland, intersectionality as such was not mentioned in policy documents of other countries, although the concept was implicitly employed in various formulations of vulnerable groups. This is a clear indication that in the realm

of policies, intersectionality has not yet taken root, based on the analysis of nine PIONEERED countries. This is also supported by other scholars, such as by the collective of authors of the *Palgrave Handbook of Intersectionality in Public Policy* (Hankivsky–Jordan-Zachery 2019) who suggest, in line with our analysis, that

Intersectionality has garnered significant attention in the field of public policy and other disciplines/fields of study. The potential of intersectionality, however, has not been fully realized in policy, largely due to the challenges of operationalization...

Nevertheless, some examples of how intersectionality implicitly informs policy documents merits some attention as well. For instance, in Lithuania, the Education Law singles out students from ethnic minorities who have special educational needs – particularly students with hearing or speech impairments – stipulating that such groups with intersecting needs should have access to learning in their native sign language (Bankauskaite–Dunajeva 2022). There is an indication of intersectionality in the case of Ireland, where educational disadvantages are conceptualized by taking into account the “multiplier effect,” which indicates the proportion of students in a school who face disadvantages, highlighting a compounding nature of disadvantages (Darmody–Smyth 2022). In the contexts of Hungary, Spain, Ireland and Lithuania, the Roma minority (and Travellers) are targeted by multiple policies as vulnerable groups facing intersecting forms of discrimination that puts them at a disadvantage (Bankauskaite–Dunajeva 2022; Vázquez-Cupeiro et al 2022; Darmody–Smyth 2022; Lórinč 2022).

Furthermore, in the cases of Hungary, Lithuania and Germany, it is primarily within the realm of integration or inclusion policy that the role of education is discussed while recognizing some forms of intersectional vulnerabilities. In Lithuania, the Action Plan for Roma Integration into Lithuanian Society for 2015–2020 highlights intersectional discrimination faced by young Roma women and girls (Bankauskaite–Dunajeva 2022). In Germany, the National Action Plan on Integration (NAP Integ) discusses the experience of migrants in a nuanced, complex way, paying attention to first- and second-generation migrants, refugees and asylum seekers, while also reflecting on social changes that affect their experiences in the education system and beyond (Bollig et al. 2022). The Hungarian National Social Inclusion Strategy highlights intersectional viewpoints and in particular the vulnerability of Roma women (Lórinč 2022).

In summary, besides Switzerland, other analysed PIONEERED countries fell short of explicitly incorporating the concept of intersectionality and deliberately ascertaining the axes of inequalities in policy documents. Nevertheless, the analysis highlighted that intersectionality is not an irrelevant concept for policies and policy making, and intersectional framing of vulnerabilities, inequalities and disadvantages is implicit in numerous countries. It is also worth mentioning that intersectionality is gaining momentum in policy making at the level of the European Union. Some scholars argue that intersectionality in EU policies is still in its “embryonic stage” (D’Agostino 2015, p. 95). Yet recent developments indicate a stronger emphasis on intersectionality in EU-level policies. For example, the European Parliament resolution of 4 October, 2023 on the segregation and discrimination of Roma children in education states that “Roma children face intersectional discrimination and obstacles to equal participation in education” (European Parliament 2023).

Conclusions and Implications

Educational inequalities are one of the most persistent challenges, both globally and across Europe. Inequalities remain high, both between social categories and among EU Member States, generating an ever-growing interest in understanding and mitigating those (Blaskó et al 2021). Achieving equitable education is generally the responsibility of educational authorities in EU Member States, and nearly all EU countries have major policy initiatives to endorse equity in education; equity in education is often described using concepts such as “fairness, equal opportunities, equality/inequality, disadvantage, non-discrimination, vulnerable groups, at risk groups and early school leaving” (European Commission/EACEA/Eurydice 2020). Interestingly, findings demonstrate that the education system may reproduce existing social inequalities, rather than mitigating these (Hadjar et al 2018), making a better understanding of education policy particularly critical.

Intersectionality emerged as a framework for understanding the forms of inequalities and discrimination relevant for education and more specifically, education policy. The review of academic literature regarding the nine PIONEERED countries revealed that educational inequalities are unequivocally seen as a complex issue, resulting from multiple forms of deprivation, different needs and conditions of students that affect their ability to perform within the education system, as well as the unequal distribution of educational resources and opportunities. Intersectionality was a relevant and used concept in some of the reviewed studies. Some scholars convincingly argue that scholarship on intersectionality has galvanized a “conceptual shift” in how policy actors understand social categories, including those of vulnerable groups (D’Agostino 2015, p. 95). Hence, we can assume some cross-fertilization between academia and policy, which our paper has also indicated.

In this paper we have also acknowledged intersectionality’s origins in the American Black feminist scholarship, and joined scholars who wish to understand how the concept travels and transforms in the process “transnational knowledge production,” adapted in national policy documents (Robert–Yu 2018; Choo 2012). To that end, we reviewed the stakeholders’ perspective and relevant policy documents. The former analysis showed that in many analysed countries, stakeholders were aware of the intersectional nature of lived experiences, especially in the case of vulnerable groups. Often, however, intersectional thinking did not extend to policy making. That was further supported with the review of policy documents that did not explicitly incorporate intersectionality, with the exception of Switzerland. In other countries we suggested that intersectional experiences were considered implicitly, especially in relation to particular marginalized groups. With that, we concluded that most countries fall short of explicitly incorporating the concept of intersectionality and deliberately ascertaining the axes of inequalities in policy documents. Overall, we consider the role of intersectionality relevant and growing for both, education research and policy discourse.

Our findings imply that policies are indeed changing, as a result of shifting modes of thinking, values and concepts that travel from academic discourse and the field of international policy making. There is a commonly embraced perspective that policy change is a slow and cumbersome process due to path dependence, as formal institutions tend to prioritize durability and stability, with policy makers defending existing structures rather than promoting change (Pierson 2000). Path dependence

theories have been challenged by various theories of policy change, which focus on the role of actors, decision makers, coalitions, ideas and external factors that can influence and achieve significant changes in public policy, including in education policy (Sabatier 1988; Cerna 2013). We also problematize the path dependence approach and suggest that intersectionality, as a relatively novel idea for policy making, is seeping into the policy discourse as demonstrated by such aspects as the definition of educational vulnerabilities or educational inequalities.

In particular, we suggest that policies are changing in part as a result of cross-fertilization between scholarship on intersectionality and policy practice. Accordingly, there is a growing understanding of diversity within the student body and of students' needs, together with a (slowly) emerging awareness of intersectionality among policy actors and policy documents, manifested in the transformation of the meanings of vulnerability and educational inequality in all countries under investigation (Dunajeva 2022). We also recognize that challenges remain to the application of intersectionality-informed policy making (La Barbera et al 2023). Hence, some recent scholarly work has set the goal of facilitating the adaptation of intersectionality in policy making. For example, one study provides analytical and empirical input for "detecting intersecting group-based inequalities to inform policy-making" (Meili et al 2022), and another study strives to demonstrate "the value and 'how-to' of intersectionality-informed policy approaches that aim to advance equity and social justice" (Hankivsky-Jordan-Zachery 2019, p. 1). This paper aimed at providing a modest contribution to this debate by considering the relevance of intersectionality in scholarship, policy discourse and policy documents based on the findings of PIONEERED that involved nine countries.

Bibliography

Álvarez de Sotomayor, A., & Martínez-Cousinou, G. (2016): Capital económico o cultural? El efecto del origen social sobre las desventajas académicas de los hijos de inmigrantes en España [Financial or Cultural Capital? The Effect of Social Origin on Educational Disadvantage of Children of Immigrants in Spain]. *Papers. Revista de Sociologia*, 101(4), 527–554. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/papers.2200>

Alfageme-Chao, A., & García-Pastor, B. (2015): Notas sobre los gitanos y la formación de escuelas gueto en España [Notes on the Gypsies and the formation of ghetto schools in Spain]. *Expressa Extensao*, 20(1), Alfageme-Chao, A. and García-Pastor, B., 2015. Notas sobre los gitanos y la formación de escuelas gueto en España [Notes on the gypsies and the formation of ghetto schools in Spain]. *Expressa Extensao*, 20 (1), 33–42. DOI: <https://doi.org/10.15210/ee.v20i01.5042>

Allweiss, A. (2014): Place, Culture and Gender in Intersectional Bilingual Education Practices in a Chuj Maya Town. In C. Grant, & E. Zwier, *Intersectionality and Urban Education: identities, Policies, Spaces and Power* (pp. 267-292). Charlotte, NC: Information Age Publishing.

Andersen, A.-M., & Olsen, K. (2018): «Det stikker så smertelig, spesielt når man forsøker ...»: Norskspråklighet i samiske kjerneområder [It stings so painfully, especially when one tries: Norwegian language in Sami core areas]. *Norsk pedagogisk tidsskrift*, 102(1), 49–60. DOI: 10.18261/issn.1504-2987-2018-01-06

Backes, S., & Hadjar, A. (2017): Educational trajectories through secondary education in Luxembourg: How does permeability affect educational inequalities? *Schweizerische Zeitschrift für Bildungswissenschaften*, 39(3), 437–460. DOI: <https://doi.org/10.24452/sjer.39.3.5040>

Bankauskaite, R., & Dunajeva, K. (2022): *Country report Lithuania on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education*. Vilnius: PPMI.

Benz, R., Seiler, S., & Erzinger, A. B. (2021): *State of research report – definitions, conceptual approaches, empirical findings*. TRANSFORMATIONS-22-2020: Enhancing access and uptake of education to reverse inequalities: Pioneered.

Bešić, E. (2020): Intersectionality: A pathway towards inclusive education? *Prospects*, 49, pp. 111–122. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09461-6>

Bhopal, K. (2020): Confronting White privilege: the importance of intersectionality in the sociology of education. *British Journal of Sociology of Education*, 41(6), 807–816. DOI: <https://doi.org/10.1080/01425692.2020.1755224>

Blaskó, Z., de Costa, P., & Schnepf, S. (2021): *Learning Loss and Educational Inequalities in Europe: Mapping the Potential Consequences of the COVID-19 Crisis [IZA DP No. 14298]*. Retrieved from <https://www.iza.org/publications/dp/14298/learning-loss-and-educational-inequalities-in-europe-mapping-the-potential-consequences-of-the-covid-19-crisis>

Bollig, S., & Jobst, S. (2022): *Report on stakeholders' knowledge about current practices tackling/reducing educational inequalities in each country*. PIONEERED.

Bollig, S., Joos, M., Bindges, A.-L., Herzer, M., Kliche, H., & Rottwinkel, F. (2022): *Country report Germany on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and update of education*. Trier: Universität Trier.

Budginaitė, I., & Mašidlauskaitė, R. (2015): Ar laukiami diasporos vaikai Lietuvoje? Tėvų ir mokytojų patirtys [Are children of diaspora welcome in Lithuania? Experiences of parents and teachers]. *Politologija*, 78(2), 94–128. DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2015.2.8242>

Cárdenas-Rodríguez, R., Terrón-Caro, T., & Monreal Gimeno, M. (2019): Educación Primaria y alumnas gitanas. Análisis de las barreras sociales en contextos de exclusión [Primary education and romani girl students. Analysis of the social barriers in environments of exclusion]. *Revista de Investigación Educativa*, 37(1), 75–91. DOI: <https://doi.org/10.6018/rie.37.1.326221>

Cerna, L. (2013): *The Nature of Policy Change and Implementation: A Review of Different Theoretical Approaches*. OECD.

Choo, H. (2012): The transnational journey of intersectionality. *Gender and Society*, 26(1), 40–45. DOI: [10.1177/0891243211426724](https://doi.org/10.1177/0891243211426724)

Crenshaw, K. (1989): 1989. "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1, 139–67.

Crenshaw, K. (1991): Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.

Csüllög, K., Lannert, J., & Zempléni, A. (2015): *Számít a pedagógus és az iskola! A felülemelkedő (reziliens) tanulók teljesítményét befolyásoló tényezők az Országos kompetenciamérés adatai alapján [Teachers and school matter. Factors influencing performance of resilient students]*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Cukrowska-Torzewska, E. (2014): Intersectionality of ethnicity and gender: exploring Romani women's performance in education. *Ekonomia. Rynek, Gospodarka, Społeczeństwo*, 36, 51-89.

Dambrauskas, K. (2020): Neoliberalios valdysenos įtaka Lietuvos tautinių mažumų švietimo politikai socialinės politikos kontekste [The influence of neoliberal governance on the education policy of Lithuanian national minorities]. *Lietuvos Socialinė Raida*, 9, 28–45.

Darmody, M., & Smyth, E. (2022): *Country report Ireland on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education*. Dublin: The Economic and Social Research Institute.

Dayton, B. W. (2000): Policy Frames, Policy Making and the Global Climate Change Discourse. In H. Addams, & J. L. Proops, *Social Discourse and Environmental Policy: An Application of Q Methodology* (pp. 71-87). Cheltenham: Edward Elgar.

D'Agostino, S. (2015): Consolidated Criteria for Assessing Intersectionality Operationalization in European Equality Policies: The Case of Roma Women. *Journal of Diversity and Gender Studies*, 2(1-2), 95–110. DOI: <https://doi.org/10.11116/jdivegendstud.2.1-2.0095>

Dollmann, J. (2017): Positive choices for all? SES- and gender-specific premia of immigrants at educational transitions. *Research in Social Stratification and Mobility*, 49, 20–31. DOI: 10.1016/j.rssm.2017.03.001

Dunajeva, J. (2016): A Pető Intézet, a Pető-módszer [the Pető Institute and the Pető-method]. *Új pedagógiai szemle [New Pedagogical Review]*, 66(7-8), 71-76.

Dunajeva, J. (2022): *Comparative analysis report on the evolution of concepts, definitions and prioritisation of vulnerable groups in public policy documents*. PIONEERED.

EDK. (2016): *Declaration on the Principles for the Sustainable Integration of Late Immigrant Youth and Young Adults into the Labour Market and Society in Switzerland*. Retrieved from Plenary Assembly decision: <https://educoc.ch/record/122607?ln=en>

Erzinger, A., Seiler, S., Winkler, A., Benz, R., & Cümen, D. (2022): *Country report Switzerland on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education*. Bern: PIONEERED.

European Commission/EACEA/Eurydice. (2020): *Equity in school education in Europe: Structures, policies and student performance*. Eurydice report.

European Parliament. (2023): *European Parliament resolution of 4 October 2023 on the segregation and discrimination of Roma children in education*. Retrieved from 2023/2840(RSP): https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0342_EN.html

Garcia, T. C. (2022): Incorporating Intersectionality in Public Policy: A Systematic Literature Review. *Humanity & Society*, 46(2), 271-290. DOI: <https://doi.org/10.1177/01605976209885>

Hadjar, A., Fischbach, A., & Backes, S. (2018): *Bildungsungleichheiten im luxemburgischen Sekundarschulsystem aus zeitlicher Perspektive*. Retrieved from Nationaler Bildungsbericht Luxemburg: <https://orbilu.uni.lu/handle/10993/37752>

Hankivsky, O., & Jordan-Zachery, J. (2019): Introduction: Bringing Intersectionality to Public Policy. In O. Hankivsky, & J. Jordan-Zachery, *The Palgrave Handbook of Intersectionality in Public Policy. The Politics of Intersectionality* (pp. 1-28). Palgrave Macmillan, Cham.

Hankivsky, O., & Jordan-Zachery, J. (2019): Introduction: Bringing Intersectionality to Public Policy. In O. Hankivsky, & J. Jordan-Zachery, *The Palgrave Handbook of Intersectionality in Public Policy. The Politics of Intersectionality* (pp. 1-28). Palgrave Macmillan.

Keller, L., Lüdtke, O., Preckel, F., & Brunner, M. (2023): Educational Inequalities at the Intersection of Multiple Social Categories: An Introduction and Systematic Review of the Multilevel Analysis of Individual Heterogeneity and Discriminatory Accuracy (MAIHDA) Approach. *Educ. Psychol. Rev.*, 35(31). DOI: <https://doi.org/10.1007/s10648-023-09733-5>

Kertesi, G., & Kézdi, G. (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól [On the Roma/non-Roma test score gap and the reasons of this gap]. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 5.

Kogan, I. (2011): New Immigrants – Old Disadvantage Patterns? Labour Market Integration of Recent Immigrants into Germany: Labour market integration in Germany. *International Migration*, 49(1), 91–117. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2010.00609.x>

Kuger, S., & Prein, G. (2021): Bildungsmobilität und Migrationshintergrund. *Aufwachsen in Deutschland 2019. Alltagswelten von Kindern, Jugendlichen und Familien*, 34–40.

Lórinicz, B. (2022): *Country report Hungary on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education*. Budapest: Tárki.

La Barbera, M. C., Cassain, L., & Caravantes, P. (2023): The discursive construction of intersectionality in public policy implementation. *Critical Discourse Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1080/17405904.2023.2228937>

Laganà, F., Chevillard, J., & Gauthier, J.-A. (2014): Socio-economic Background and Early Post-compulsory Education Pathways: A Comparison between Natives and Second-generation Immigrants in Switzerland. *European Sociological Review*, 30(1), 18–34. DOI: 10.1093/esr/jct019

Liasidou, A. (2013): Intersectional understandings of disability and implications for a social justice reform agenda in education policy and practice. *Disability & Society*, 28(3), 299–312. DOI: <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.710012>

Manuel, T. (2006): Envisioning the Possibilities for a Good Life: Exploring the Public Policy Implications of Intersectionality Theory. *Journal of Women Politics & Policy*, 28(3-4), 173–203. DOI: https://doi.org/10.1300/J501v28n03_08

Meili, D., Günther, I., & Harttgen, K. (2022): Intersectional Inequality in Education. *37th IARIW General Conference*.

Miyamoto, A., Seuring, J., & Kristen, C. (2020): Immigrant students' achievements in light of their educational aspirations and academic motivation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(7), 1348–1370. DOI: 10.1080/1369183X.2018.1538772

Nash, J. C. (2011): Home Truths on Intersectionality. *Yale J.L. & Feminism*, 445.

Petrušauskaitė, V. (2014): Ankstyvas romų vaikų pasitraukimas iš švietimo sistemos Vilniaus mieste: švietimo lauko analizė [Early school leaving among Roma children in Vilnius city: Analysis of education sector]. *Doctoral dissertation*. Vilnius: Vilnius University.

Pierson, P. (2000): Increasing returns, path dependence and the study of politics. *American Political Science Review*, 92(4), 251–267. DOI: <https://doi.org/10.2307/2586011>

Rice, C., Harrison, E., & Friedman, M. (2019): Doing Justice to Intersectionality in Research. Cultural Studies. *Critical Methodologies*, 19(6), 409–420. DOI: <https://doi.org/10.1177/15327086198297>

Robert, S. A., & Yu, M. (2018): Intersectionality in Transnational Education Policy Research. *Review of Research in Education*, 42, 93–121.

Sabatier, P. (1988): An advocacy coalition framework of policy change and the role of policy learning therein. *Policy Sciences*, 21, 128–168. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00136406>

Schiller, N. (2000): A Short History of Black Feminist Scholars. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 29, 119–25. DOI: <https://doi.org/10.2307/2678863>

Schnell, P., & Fibbi, R. (2016): Getting Ahead: Educational and Occupational Trajectories of the ‘New’ Second- Generation in Switzerland. *Journal of International Migration and Integration*, 17(4), 1085–1107. DOI: 10.1007/s12134-015-0452-y

Semmelweis University (n.d.): About Conductive Education. <https://semmelweis.hu/pak/en/about-conductive-education/#:~:text=Conductive%20Education%20is%20a%20comprehensive,learn%20through%20normal%20life%20experiences.>

Smith, K., & Joyce, K. (2012): Capturing complex realities: understanding efforts to achieve evidence-based policy and practice in public health. *Evidence and Policy*, 81, 57-78. DOI: <https://doi.org/10.1332/174426412X6201371>

Swiss Federal Council. (2021): *2030 Sustainable Development Strategy*. Retrieved from https://www.are.admin.ch/dam/are/de/dokumente/nachhaltige_entwicklung/publikationen/sne2030.pdf.download.pdf/Strategie%20Nachhaltige%20En

Tavares, B. (2020): Compounding forms of inequality: Cape Verdean migrants’ struggles in education and beyond in Luxembourg. *European Journal of Applied Linguistics*, 8(2), 307–332. DOI: <https://doi.org/10.1515/eujal-2020-0007>

Tedds, L. M. (2022): *Igniting an Intersectional Shift in Public Policy Research (and Training): Canadian Public Policy Special Lecture*. Munich: Munich Personal RePEc Archive.

Uzunöz, M., & Yurdakul, A. (2021): Intersectional challenges in the labor market: The case of Roma women. In M. İ. Yenilmez, & G. Ş. Huyugüzel Kişla, *The economics of gender equality in the labour market* (pp. 172-186). New York: Routledge.

Vázquez-Cupeiro, S., Alonso, C., García Arnau, A., & Curran, M. (2022): *Country report Spain on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education*. Madrid: Universidad Complutense Madrid.

Varsik, S., & Gorochovskij, J. (2023): *Intersectionality in education: Rationale and practices to address the needs of students’ intersecting identities*. OECD.

Vincze, E. (2013): Socio-spatial marginality of Roma as a form of intersectional injustice. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Sociologia*, 58(2), 217-242.

PIONEERED Country reports

Finland

Toom, A., Kleemola, K., Hyytinen, H. and Tuononen, T. (in order of contribution) (2022). Country report Finland on Mapping concepts, definitions and prioritization

in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Helsinki: Helsingin Yliopisto.

Germany

Bollig, S., Joos, M., Bindges, A-L., Herzer, M., Kliche, H., Rottwinkel, F., with contribution from Irena Kogan (Universität Mannheim) (2022). Country report Germany on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Trier: Universität Trier.

Hungary

Lórinicz, B. (2022). Country report Hungary on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Budapest: TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt. (TARKI).

Ireland

Darmody, M. and Smyth, E. (2022). Country report Ireland on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Dublin: The Economic and Social Research Institute.

Lithuania

Bankauskaite, R. and Dunajeva, J. (2022). Country report Lithuania on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Vilnius: Public Policy and Management Institute.

Luxembourg

Torabian, J. and Hadjar, A. with contribution from Haas, C. and Powel, J. (2022). Country report Luxembourg on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Esch-sur-Alzette: University of Luxembourg.

Norway

Joakim, J., Jobst, S., Nagy, H.M., Strand, D., Thyssen, G. and Skrobanek, J. [alphabetical order] in collaboration with Kvaale-Conateh L.A. (2022). Country report Norway on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Bergen: Western Norway University of Applied Sciences and University of Bergen.

Spain

Vázquez-Cupeiro, S., Alonso, C., García Arnau, A. and Curran, M. (2022). Country report Spain on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents

with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Madrid: Universidad Complutense Madrid.

Switzerland

Erzinger, A.B., Seiler, S., Winkler, A., Benz, R. and Cümen, D. (2022). Country report Switzerland on Mapping concepts, definitions and prioritization in policy documents with special focus on educational inequality and tactics to enhance access and uptake of education. Bern: Universität Bern (UBERN)

INTERSZEKCIONALITÁS FOGALMA AZ OKTATÁSPOLITIKAI DOKUMENTUMOKBAN: KILENC EURÓPAI ORSZÁG ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

JEKATYERINA DUNAJEVA, HANNA SIAROVA

Az oktatási egyenlőtlenségek az elmúlt évtizedekben jelentős figyelmet kaptak empirikus és tudományos kutatásokban egyaránt, amelyekben rámutattak arra, hogy az interszekcionalitás fogalma nélkülözhetetlen a társadalmi kiszolgáltatottság és hátrányok megértéséhez. Mindezekhez kapcsolódóan ez a tanulmány bemutatja a Horizon 2020 kutatási és innovációs program által finanszírozott PIONEERED projekt eredményeit, melyek hangsúlyozzák az interszekcionalitás fontosságát az oktatáspolitikai elemzésekben, illetve a szakpolitikai döntéshozatalban. Továbbá a tanulmány kiemeli azt is, hogy az interszekcionalitás egyre szélesebb körben ismert fogalommá válik az oktatási egyenlőtlenségek terén végzett tudományos kutatásokban a kilenc PIONEERED projektben résztvevő országban, valamint elkezdett elterjedni az oktatásban érdekelt szereplők körében is. A kutatás során végzett elemzés rámutatott arra is, hogy bár a vizsgált országok mindegyikében az oktatási hátrányokra és egyenlőtlenségekre vonatkozó politikai felfogások idővel egyre összetettebbé váltak, ugyanakkor az interszekcionalitás fogalma az oktatáspolitikai dokumentumokban nem, vagy csak ritkán jelenik meg. Tekintettel a csekély tudásanyagra ebben a témában, ez a tanulmány egyedülálló módon vizsgálja, hogy az oktatáspolitikai dokumentumok milyen mértékben ismerik fel az interszekcionalitás fontosságát a kiszolgáltatott csoportok meghatározása során.

Kulcsszavak: interszekcionalitás, kiszolgáltatottság, oktatási egyenlőtlenség, oktatáspolitikai

A BÁNSÁGI HEGYVIDÉK HÁROMSZÁZ ÉVRE VISSZATEKINTŐ IPARTÖRTÉNETE

EPERJESI ZOLTÁN¹

Absztrakt

Az 1718-as pozsonyi békeszerződést követően a Bánát hegyvidéke igen dinamikus gazdasági fejlődésnek indult, miután a Habsburgok kiűzték a törököket Magyarországról. A 18. század elején az egész Bánát régió rendkívül gyéren lakott és fejletlen terület volt az állandó török betörések miatt. A török kiűzése után a császári udvar a Bánát alföldi síkságain elsősorban délnémet területekről származó parasztokat és kézműveseket telepített, míg a hegyvidéket elsősorban osztrák, cseh és morva bányászok és famunkások népesítették be. A 18. századi betelepítéseknek köszönhetően a Bánát kifejezetten soknemzetiségű régióvá vált, ahol a meghatározó német, román, magyar és szerb nemzetiség mellett cseh, szlovák, horvát és bolgár nemzetiségű telepesek is megtelepedtek. A Bánát-hegység érc- és szénbányái kiváló alapot nyújtottak a nehézipar, a vas- és acélgépipar számára. A magántulajdonban lévő Osztrák-Magyar Vasúttársaság (STEG) létrehozása hatalmas lendületet adott a térség integrált nehéziparának megteremtéséhez és fejlesztéséhez, a "magyar Pittsburgh" létrehozásától a trianoni békeszerződés hatálybalépéséig, amely a Bánát régió három részre osztásához vezetett. Az első világháború után a resicabányai vas- és acélgépipar még sokáig kiemelkedő jelentőségű maradt. A resicabányai nehézipari központnak erős konkurenciát jelentettek a galati és targovistei acélművek, de a régió ipari termelésének igazi visszaesése a szocialista rendszer 1990-es összeomlása után következett be. Az ipari termelés csökkenése természetesen magas munkanélküliséghez vezetett, ami magas kivándorlási arányt eredményezett. A turizmus és a szolgáltatások fejlesztése jelenthetné a megoldást a régió gazdasági fellendülésére, ehhez azonban magas színvonalú infrastruktúra kiépítésére van szükség.

Kulcsszavak: multietnikus és multikulturális heterogenitás, betelepülők, iparosítás, vas- és acélgépipar, mozdony- és hídgyártás.

Bevezetés

Jelen tanulmányomban az első világháborút követően három részre szakadt multietnikus és multikulturális Bánság régió Romániához került dél-keleti részének, a bánsági hegyvidéknek elmúlt háromszáz éves rendkívül gazdag gazdaság- és ipartörténetét vizsgálom. A Bánság kulturális és földrajzi egységet képez a Duna-Tisza közében található Bácska és a történelmi Erdély között (Kókai 2010, 13. o.). Az összesen 28.464 km² területű, délen a Duna, nyugaton a Tisza, északon a Maros, keleten pedig a Temes és Cserna folyók, valamint a Ruszka-havasok által határolt földrajzi és történelmi Bánság régiót Szavolyai Ödön herceg császári csapatai szabadították fel 1716-ban a 164 évig tartó török megszállás alól (Dama 2006, 13. o.).

¹ Wekerle Sándor Üzleti Főiskola tanszékvezető főiskolai tanár

Az oszmán hódítók 18. századi kiűzését követően az addigi folyamatos harcok és rablóportyák miatt jóformán teljesen elnéptelenedett és kietlenné vált az utolsóként felszabadított délvidéki magyar terület. A töröktől visszafoglalt Temeskőzt III. Károly nem csatolta vissza Magyarországhoz, hanem katonai igazgatás alá helyezve közvetlenül a bécsi kormányzatszerveknek rendelte alá. Mercy gróf személyében a katonai és polgári feladatok ellátására kormányzót nevezett ki, és megkezdtek a főként németajkú telepések betelepítését a mezőgazdasági termőterületekben és ásványkincsekben gazdag régióba (Kókai 2010, 51. o.). A bánási hegyvidék esetében feltétlenül ki kell emelni, hogy ide elsősorban a bányászatban és vaskohászatban jártos német, osztrák, cseh, szlovák, olasz munkásemberek érkeztek. Az újonnan érkezett főként német iparosok a rendkívüli kezdeti erőfeszítéseket – főként úthálózatok és mesterséges ipari csatornák létrehozását – követően gazdaságilag dinamikusan fejlődő, európai összehasonlításban is virágzó ipari régióvá, egyfajta „magyar Pittsburgh-é” formálták a területet. A tanulmányban részletekbe menően mutatom be, hogy az elmúlt évszázadok során a hegyvidéki területeken elért kimutató gazdasági eredmények – az ércbányák feltárása, a korszerű vas- és acélipari termelés felvirágoztatása – mára már jószerevével történelemnek, a múlt dicső ipartörténeti emlékeinek számíthatnak, akárcsak a markáns multietnicitás és multikulturalizmus, amelyek a 20. század sorsfordító eseményei, valamint a magas munkanélküliség okozta el- és kivándorlás miatt mára rendkívüli mértékben elhalványultak, búvópatakként még elő-előtörnek, de történelmi távlatokban mért jövőjük nagyon korlátozott. A fennmaradt épített kultúra megőrzése és gondozása, a hagyományok ápolása a helyi döntéshozók, valamint a régióból elszármazott kisebbségek új generációinak odafigyelésén és összefogásán múlik. A kölcsönös tiszteletre és elfogadásra márpedig szükség van. Míg kétszáz-kétszázötven évvel ezelőtt németajkú telepések érkeztek a hegyvidéki Bánásba – akik szorgalmukkal, tudásukkal, kitartásukkal felvirágoztatták a hegyvidéki régiót, és akiket akarattuk ellenére visszasodort az óhazába a viszontagságos huszadik század – addig mára pont ezen hanyatlóban lévő ipari régió meghatározó nemzetének tagjai keresik szerencséjüket és boldogulásukat Németország és Ausztria földjén.

A Bánás mint történelmi kulturális és társadalmi régió bemutatása

A Bánáson mint földrajzi régió eredetileg a Magyar Királyság dél-keleti határán található örgrófságokat értették a 12. és 14. század időszakában. A terület egy bán felügyelte alatt állt, aki a magyar királynak volt alárendelve. A Bánást mint történelmi-földrajzi régiót északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna, keleten pedig a Cserna folyó völgye, valamint a déli Kárpátok dél-nyugati lankái határolják. A svábok körében sokan a Marostól északra eső egyes sváb településeket (Pankota, Szent Anna, Mária-Radna) is a Bánáshoz sorolják, ezzel szemben sokan már Arad város Bánáshoz tartozását is elvetik földrajzi értelemben (Sterbling 2022, 39. o.). A régió nyugati fele 100 méter alatti sík terület, amely kelet felé haladva löszös, termékeny és viszonylag alacsony, 200 méter körüli dombságba megy át. A Bánás nyugati, alföldi része termékeny feketefölddel rendelkezik, amely kiváló termésátlagokat produkál. A német telepések egyik legnagyobb érdeme, hogy Európa egyik legjelentősebb éléskamrájává formálták a török megszállás hatására szinte lakatlanná vált régiót. *A német telepések a Bánás sík vidékét bánási pusztának (Banater Haide), míg a dombvidéki részt bánási sövénynek (Banater Hecke) hívták* (Heller 2020). *A bánási dombság az 1400 méternél is magasabb hegyvonulatokkal rendelkező hegyvidékbe csap át.* A bánási ércheység szén- és érclőhelyekben

gazdag, amelyek a 18. században bányavárosok létrejöttét és fejlődését, valamint a vaskohászat beindítását eredményezték (Boksánbánya, Oravicabánya, Resicabánya, Steierdorf-Anina). A bánásági alföldön és az alacsony dombvidéken virágzik a mezőgazdaság: a kukorica, a napraforgó, a búza, a cukorrépa, a repace, a kender, a dohány, valamint a szőlő termesztése. A hegyvidéki részeken a burgonya és rozstermesztés mellett leginkább a legeltetéses állattartás a jellemző (Eperjesi 2023).

A trianoni békeszerződés megpecsételte az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését, a történelmi Bánáság területe három ország fennhatósága alá került. Magyarország csupán a Bánáság legkisebb részét, a Maros Tiszába ömlésétől délre található területet tarthatta meg (271 km²). A Bánáság fennmaradó részén Szerbia (9.307 km²) és Románia osztozott. A szerb Bánáság meghatározó városai Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec, Pancsova és Fehértemplom. Románia kapta meg a Bánáság nagyobbik, keleti felét, amelynek részét képezi a Bánáság történelmi régióközpontja, Temesvár, valamint a bánásági hegyvidék is (18.715 km²). A romániai Bánáság területén jelenleg három megye osztozik: Arad, Temes, valamint Krassó-Szörény megye (Eperjesi 2023). A történelmi Bánáság az első világháborút követő három részre szakadása után multietnikus lakossággal és változatos kultúrával rendelkező határtérség volt (Sterbling 2016). A történelmi régió multietnikus és multikulturális jellege a második világháború viharai, valamint a jugoszláv és román szocialista rendszerek visszasságai következtében nagyon jelentős mértékben megfakult.

A bánásági hegyvidék területére történő betelepítések

1718-19-ben tették le Dél-Kelet Európa egyik egyedülállóan mondható ipari régiójának az alapkövét. *A mai Románia Krassó-Szörény megyéje által határolt bánásági hegyvidék több városa is 2018-19-ben ünnepelte a németajkú telepések régióbeli letelepedésének, valamint az oszmán uralmat követő időszak ipari létesítményeinek megalapításának háromszáz éves jubileumát.* Európának kevés olyan régiója van, amelyben ilyen rövid idő alatt ilyen komoly teljesítményű ipari övezetet hoztak létre. Az ipari régió az Oravicabánya, Boksánbánya, Resicabánya, Nándorhegy és Karánsebes közti területet foglalja magában, amelynek déli határa az Alduna, keleti határa pedig a Temes és Cserna folyó völgye.

A Habsburgok és az Oszmán Birodalom 1718. évi pozserováci békekötését követően császári közigazgatást építettek ki a Bánáságban, amely megteremtette a lehetőséget a dél-német régiókból érkező német telepések letelepedésének (Henkel 2022). A Bánáság sík, alföldi területein elsősorban német parasztok és kézművesek telepedtek le az általuk alapított új településeken. A Bánáság hegyvidéki régióiban elsősorban a bányászatban és egyéb ipari tevékenységekben járatos, főként Ausztriából, Csehországból, valamint Morvaországból érkezett szakmunkásokat telepítettek le, akik az egyes kis hegyvidéki városokban és falvakban telepedtek le. A bánásági hegyvidékre bevándorolt telepeseket elsősorban a szakmájuk, valamint bajor-osztrák nyelvjárásuk különböztette meg az alföldi síkvidéken megtelepedett sváboktól. A hegyvidéki régióban megtelepedett németajkú telepeseket bánásági hegyvidéki németeknek nevezték el. *A hegyvidéki városokban és falvakban a külföldi telepések megérkezését követően új városrészek és településrészek jöttek létre, amelyek elnevezése visszatükrözte a letelepedett népesség etnikai hovatartozását (pl. Német Csiklova Román Csiklova mellett (Deutsch Tschiklowa, Német Szászka (Deutsch Saska) Román Szászka mellett, Német Galadna (Deutsch Gladna) Román Gladna mellett) (Friedmann 2018, 269. o.).* A hegyvidéki városok, mint például Resicabánya,

Boksánbánya, Oravicabánya és Moldova esetében ugyanígy használták a német telepésekre utaló „német” előtagot (Deutsch Reschitza, Deutsch Orawitza). A bányásági hegyvidéki német települések esetében a német (deutsch) elnevezést sok esetben „montan” hegyvidéki elnevezéssel helyettesítették. *A 18. század második felében és a 19. század során több németajkú település is létrejött a hegyvidéki régióban, mint például Steierdorf és Franzdorf, vagy Königsgrub/Tirol, Wolfsberg, Weidenthal, Altsadowa, illetve Lindenfeld (Stájerlak, Ferencfalva, Királykegye, Szörényordas, Temesfő, Ószadova, Karánberek).* Claudius Florimund Mercy kormányzó a bányásági ipar fellendítése érdekében bányabizottságot hívott életre a bányászat újbóli beindítása céljából (Marjanucz 2016). A bányai igazgatóságnak először Temesváron, majd Oravicabányán volt a központja. Az oravicabányai bányakerület magában foglalta az oravicabányai, a dogmácskai, szászokai, valamint moldovai bányairodákat, ahova új, jól képzett szakembereket hoztak (Gedeon 2020, 119. o.). Az első hegyvidéki telepések, így a legtöbb bányász, kohómunkás, kézműves és kereskedő Tirolból, Felső-Ausztriából, valamint a felvidéki Szepesség (Zips) területéről érkezett. További telepések érkeztek Csehországból, Morvaországról, Magyarországról egyéb területeiről, Bajorországból és Württembergből. A bécsi udvar 1718 júniusában bányászokat és kohómunkásokat küldött a bányásági hegyvidék területére. Johann Schubert bányamester gazdag vasérclelőhelyeket talált a Morovica medencében Boksánbányánál. A különböző ércek bányászata nyújtotta az alapot a boksánbányai kohók kiépítéséhez. Az első kohót 1719-ben adták át, és a „Theresia” nevet viselte. A resicabányai kohók 1771. évi beindításáig Boksánbánya volt a bányásági hegyvidék vasipari központja, amely a lupáki (Kiskrassó) vasércet dolgozta fel (Gräf-Wolf 2021, 9. o.). Oravicabányán rézhámort építettek, ahová Ljubljánából telepítettek szakmunkásokat. Az udvar rendelete alapján 1719. szeptember 6-án tizenhárom tiroli bányász érkezett meg Oravicabányára, akiket a környékbeli bányákban alkalmaztak.

A bécsi Wiener Diarium, a mai Wiener Zeitung napilap elődje 1722. június 22-én arról tudósított, hogy a tiroli Schwaz településről Joseph Angerer vezetése alatt négyszázötven polgár indult el hajóval a Bányászába. Számos kovács és olvasztár is érkezett a régióba Stájerországból, Csehországból és Szászországból (Friedmann 2018). A 18. és 19. század során csaknem folyamatosan kerestek szakembereket a bányásági hegyvidék bányáiba és fémfeldolgozó üzemibe. Az Államkincstár erőfeszítései ellenére a bevételek jócskán elmaradtak az elvárt haszontól. Mindezen felül pedig nagyon jelentős anyagi károkat okozott a törökök 1737-38. évi betörése a hegyvidék iparosítása szempontjából. Tekintettel arra, hogy az új technikai berendezések és a modern ipari eljárások bevezetése nagyon komoly beruházásokat igényelt, a kincstár a bányák privatizációja mellett döntött. Ennek következtében már a 18. század közepén komoly ipari központok jöttek létre. A bányásági hegyvidék első olvasztókemencéjét Német Csiklován építették fel, amely kétszer akkora teljesítményű volt, mint a szomszédos Oravicabánya nagyolvasztója (Gedeon 2020). 1721-ben került sor a rézhámor megépítésére, amelynek vízellátásához egy mesterséges tavat is kiépítettek. Az 1730-as évi török betöréseket követően további két rézhámort, valamint nagyolvasztót is építettek 1746-ban. Knobloch gyógyszerész 1818-ban sörfőzdét alapított, amely aztán később a Fischer család tulajdonába ment át. Az M. G. Fischer és fiai névre hallgató sörfőzde egészen 1938. április 1-ig működött. 1975 és 1996 között a sörgyár újra üzemelt (Baumann 1989). A 19. század elején pénzverdét alapítottak Csiklován, ahol O betűvel (Oravicabánya) ellátott rézkrajcárokat, valamint a karlsburgi érmékhez szükséges lemezeket gyártottak. A rézbányászatot 1868-ban állították le, a mezőgazdasági gépeket gyártó vasfeldolgozó

üzem 1928-ig működött (Friedmann 2018). Boksánbányán 1719-ben helyezték üzembe az első nagyolvasztót. A boksánbányai vasművet 1736 és 1743 között bérbe adták a Reisenbüchler fivéreknek üzemeltetés céljából. A vasmű több alkalommal jelentős károkat szenvedett az árvizek miatt, így Christoph Traugott és Franz Wöginger bányamesterek javaslatára más helyszínre helyezték át. 1771. július 3-án adták át Resicabányán a „Franziskus”, illetve „Josephus” elnevezésű nagyolvasztókat (Wessely 1937.). Idővel egyre több és több németajkú szakember érkezett a nagyolvasztóhoz, ami miatt egyre több német munkástelep jött létre, többek között Német Resica (Deutsch-Resitz vagy Montan-Resitz), amelyet később egyesítettek Román Resicával. 1771-ben hetvenegy család, többségükben kohómunkások érkeztek Stájerországból Resicabányára. Az üzem bővítése további munkavállalók érkezését generálta, így 1787-ben már 2.978 polgár élt a településen. Mivel a bányászat mellett leginkább az ipari termelés erősödött a Bánság hegyvidéki részén, így egyre nagyobb szükség volt a faszéngyártó telepekre. Resicabánya kohóinak és a többi hegyvidéki ipari létesítménynek óriási mennyiségű faszénre és szénre volt szüksége, így egyre több erdészre és faszénégetőre mutatkozott igény, akik elsősorban osztrák vidékekről érkeztek. Az oravicabányai, valamint csiklovai kohók faszénrel való ellátása érdekében Müller von Reicherstein bányahivatalvezető kezdeményezésére 1773-ban favágók és faszénégetők érkeztek Stájerországból, illetve Karintiából. Ennek következtében jöttek létre az erdésztelepek, mint például Stájerlak. Mathias Hammer faszéntüzelő véletlenszerűen fedezte fel Stájerlak település kijelölésekor a kőszénlelőhelyeket 1790-ben (Hromadka 1993.). Innentől kezdve rohamos fejlődésnek indult a település, 1860-ban alapították a szomszédos települést, Aninát, amelyet aztán 1952-ben egyesítettek Stájerlakkal. A kőszén iránti kereslet nagyon megnövekedett, a báziai (Baziasch) kikötővel is rendelkező Dunai Gőzhajózási Társaság volt a legnagyobb felvevő (Jancsó 2022). Az Aninában bányászott kőszén Al-dunához való eljuttatásának céljából 1847-ben elhatározták, hogy vasútvonalat építenek Oravicabánya, valamint Bázias között. A Gustav von Gränzenstein udvari kamarai tanácsos vezetésével megvalósult 62,5 km hosszú vasútvonalat 1864-ben adták át. Az első két évben kizárólag teherszállítás történt, ezért nevezték el ezt a vonalat szénvasútnak – a személyszállítás csak két évvel később, 1866-ban indult be (Jancsó 2022). A vasútvonal kiépítésével, Resicabányát követően, Anina a régió legfontosabb ipari központjává vált. Stájerlak-Aninán 2006-ban zárták be az utolsó bányát, így a település már régen elveszítette régi fényét. A település lakossága is folyamatosan csökken: míg 2002-ben még 2424 polgár élt a településen, a lakosok száma 2011-re 1741 főre csökkent. *Krassó-Szörény megyében 1930-ban összesen 36.800 németajkú polgár élt, a megye lakosságának 11,5%-át tették ki a 74,4%-os román többség mellett. 1977-ben 21600 főt, míg 2002-ben 6129 főt tett ki a német kisebbség létszáma a megyében* (Henkel 2022, 87. o.).

Ferencfalva (Franzdorf) megalapítása és a német telepések megjelenése is az ipar rohamos fejlődésével volt összefüggésben. A favágó telepések a felső-ausztriai Gmunden településről, Stájerországból, Alsó-Ausztriából, valamint Tirolból érkeztek a Bánság eme vidékére 1793-ban. További telepések érkeztek az 1858-59-es években az olaszországi Udine tartományból és a Szepességéből egyaránt. A bevándorolt erdészek és bányászok javarészt faszéngyártással foglalkoztak, amelyből Resicabánya és Boksánbánya ipari létesítményeiben egyre nagyobb szükség mutatkozott (König et al 2018). Annak érdekében, hogy az ipari régió faszénellátásához szükséges alapanyagellátás biztosított legyen, már Ferencfalva alapításakor kísérletet tettek arra, hogy a fa alapanyagot csatornákon úsztassák le a

völgybe. Az első faúsztatásra 1785. március 17-én került sor (Friedmann 2018, 277. o.).

A Bécsi Kincstár 1855-ben eladta a teljes bánsági kincstári uradalmat és ipari létesítményeit az 1854-ben létrehozott „Császári-Királyi Privilegizált Osztrák Állami Vasúttársaságnak”, amelyet 1882-ben átneveztek „Osztrák-Magyar Állami Vasúttársasággá (StEG)”. Az osztrák és francia bankárok által üzemeltetett részvénytársaság kulcsszerepet játszott a korábban gyéren lakott vidékies régió közlekedés technikailag fejlett ipari övezetté történő átalakításában (Dama 2016). Ez az állami gazdasági társaság vette át a kincstártól a teljes bánsági hegyvidék területén található kincstári birtokokat, 87.500 hektár erdőterületet, 42.600 hektár termőföldet, bányákat, vasipari létesítményeket 11 millió gulden vételáron, amely szakértői vélemények szerint aprópénznek számított. Az új vállalat rengeteg tőkét fordított a vasgyártás technikai színvonalának modernizálására. Emellett komoly beruházásokat hajtottak végre az út-, illetve vasútfejlesztések területén is. Ismét szükségessé vált az idegen munkaerő akvizíciója, így Szászországból, Csehországból, valamint a Felvidékről újabb munkavállalók érkeztek. A gazdasági fellendülés a bánsági hegyvidék egész területén érezte hatását. Az Osztrák-Magyar Állami Vasúttársaság leginkább a resicabányai vaskohászatra, a nagyolvasztóra, a hengerműre, valamint az öntödére helyezte a hangsúlyt. Az idő előrehaladtával újabb ipari üzemek létesültek: hídalem, gőzmozdony, kőolajkitermelő berendezések, turbinák, fegyverek, valamint vasúti sínek gyártására. Az StEG vállalatot a régió Romániához való csatolását követően román részvénytársasággá (Uzinele de Fier si Domeniile din Resita – UDR) alakították. A céget németül „Reschitzaer Eisenwerke und Domänen” (Resicabányai Vasmű és Birtokoknak) hívták. A román vállalat egy az egyben átvette a korábbi osztrák-magyar vállalat vasműveit, bányáit, fűrészüzemeit, vasúti szakaszait, erdőbirtokait, faúsztató csatornáit, szőlőbirtokait, pisztrángos tavait, valamint a bánsági hegyvidéken található nyolc tavat. A második világháborút követően a vállalatot államosították és 1949 augusztusában átvette a szovjet-román SOVROM vállalat az irányítást. A hídépítés 1952-ben Resicabányáról Boksánbányára került, míg az aninai csavargyártást Resicabányán folytatták a továbbiakban. A szovjet-román vállalat 1954-ben szűnt meg, amikor megalakították a Kohászati Kombinátot (Combinatul Siderurgic Resita – CSR) 1954 és 1962 között. 1962-ben közös irányítás alatt, de két különböző részre bontották a vállalatot: egy gépgyári üzemre, valamint egy kohászati kombinátra. A második számú nagyolvasztó még mindig áll, emlékeztetve a régi szép, sikeres időkre. Szászka-bányán (Deutsch-Saska) 1748 és 1754 között négy rézolvasztót hoztak létre, a település 1754-től a szászka bányairoda székhelye is volt. A környék utolsó rézbányáját 1905-ben zárták be. A későbbi próbák alapján az ércbányászatot 1952-ben újra beindították, viszont 2003-ban véglegesen leállították a termelést. Iparilag fejlett települések a bánsági hegyvidék észak-keleti részén a Bisztra folyó völgyében, valamint a Ruszka hegységben is létrejöttek: Nándorhegy (Ferdinandberg), Ruszka-bánya (Ruskberg), Ruszkica (Ruskitzka), Facsád (Fatschet), Lunkány (lunkany), Nadrág (Nadrag), Galadnabánya (Gladna), Tomest (Tomescht) (Windberger 2013). A Bisztra folyó völgyének ipari létesítményei elsődlegesen a Madersprach és Hofmann családok nevéhez fűződnek. 1787-ben alapítottak egy bánya- és vasmű vállalatot, 1800-ban pedig hatalmas erdőségeket vettek száz évre haszonbérletbe a magyar kincstártól a környéken. Az Első Bánsági Bányaiipar (Erste Banater Bergbauindustrie) vállalat vette át az egész területet a 19. század közepén, amely aztán 1858-ban egyesült a brassói Vas- és Bányaiipari Részvénytársasággal (Eisen- und Gruben AG) (Friedmann 2019, 278. o.). A vasipari szakmunkásokon kívül jelentős kereslet mutatkozott az

erdőgazdaságokban és fűrészüzemekben a favágók és faipari munkások iránt is ebben az ipari régióban. A Hofmann család tevékenységének szintén jelentős szerepe volt Nándorhegy település létrehozásában. A Hofmann és Madersprach család alapította a Hofmann és Carl Madersprach fivérek Bányásztársaságot (Bergbaugesellschaft Gebrüder Hofmann und Carl Madersprach). A cég vasöntődet és hengerművet üzemeltetett. A második világháborút követően építették meg Nándorhegyen a kohászati műveket, amely Resicabányát követően a régió második legnagyobb acéltermelőjévé tette a várost. Az üzemet a 2000-es évek elején zárták be. Ruzskabányán 1824-ben építették meg a kohót, valamint a négy nagyolvasztót. Ruzskicán 1828-ban helyezték üzembe az első nagyolvasztót, amelyet később öntőde és asztalosüzem követett (Friedmann 2019). A kezdetekben faszénnel fűtötték a nagyolvasztókat, a későbbiekben azonban áttértek a kőszénre. Az acélüzem működéséhez szükséges szakembereket és a favágókat Resicabányáról, Boksánbányáról, Steierdorf-Anináról, továbbá a Felvidékről, a Szudéta-vidékről, valamint Észak-Olaszországból hozták. A tulajdonos Carl Madersprach a gyártott öntővasat túlnyomórészt hídgyártáshoz használta. Madersprach abban az időben elismert vasipari szaktekinvények számított Európában. Madersprach egy speciális húzórudat fejlesztett ki, amelyet a fémhidak építéskor hasznosítottak. Az 1833 és 1842 közötti időszakban ilyen húzórudakat használtak fel a herculesfürdői, karánsebesi és lugosi öntöttvas hidak építéséhez.

Ruzskica, a kis hegyi település az ott bányászott márványról híresült el. A márványlelőhelyet Ferenczy István (1772 – 1856) magyar szobrászművész fedezte fel 1828-ban. A márványbányát 1883-ban az Oravicabányáról származó mérnök, Johann Biebel nyitotta meg. A bányában dolgozó bányászok száma 1900-ra elérte a háromszáz főt, a havi márványtermelés pedig elérte a 700 tonnát. Johann Biebel fiának irányítása alatt az üzem már tizenkét különböző országba exportálta a márványt 1912-ben. A Ruzskicáról származó márvánnyal a világ számos pontján lehet találkozni, a budapesti és bukaresti parlamentben, a bécsi bankpalotában, a milánói dómban, valamint a washingtoni Fehér Házban. Az ovális irodában található sast állítólag ruszkicai márványból készítették.

A Nadrág településen található vasművet a bécsi Rimmer & Morani vállalat alapította 1845-ben. A hengermű különböző vastagságú fémlemezket gyártott, az öntődeben pedig 1926-ig tűzhelylapokat, kazánokat, valamint „Vesta” tűzhelyeket és kályhákat gyártottak. A vállalat 1880-1923 között élte virágkorát.

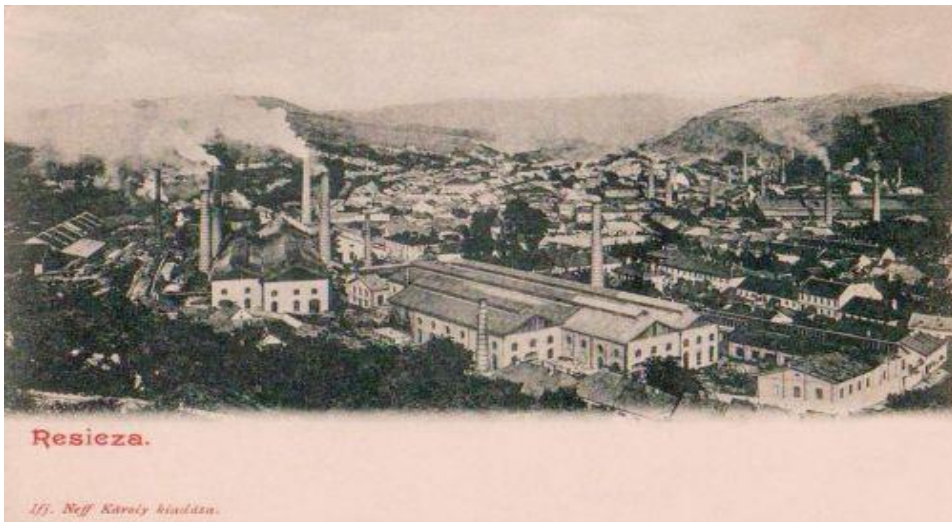
Karánsebes város volt a Bánság régió egyik legjelentősebb kereskedelmi központja. A cégjegyzék alapján 1874-ben 21 kereskedő és 39 boltos működött a városban. A 19. század második felében komoly fafeldolgozó központtá vált a város. A bánsági hegyvidék további települései, Domány (Doman), Székul (Sekul), valamint Bozovics (Bosowitsch) szintén jelentősen járultak hozzá a térség ipari fejlődéséhez. A zömében a mai napig csehek lakta Tiszafa (Eibenthal) településen a közelmúltban még jó minőségű kőszén bányásztak. Bányavállalatok működtek még Domácskán, valamint Vaskó (Eisenstein) és Delinescht településeken. Tamásd (Tomescht) faluban híres üvegyár működött.

A resicabányai vasmű története

A resicabányai vasmű története több történelmi korszakra bontható. A kohók 1771. évi üzembehelyezésétől fogva az oravicabányai székhelyű Bánsági Bányagazgatóság volt az illetékes hatóság az üzem szabályos működését illetően. 1782-ben már három

kohó, három vascsövek gyártására alkalmas kovácsműhely, valamint egy szerszámgyár működött a bányavárosban.

1. ábra: Resicza: gyárak látképe 1903-ból

Forrás: <https://kepeslapok.wordpress.com/2012/12/29/resica/#jp-carousel-6054>

A vasmű termékportfóliója 1815-ig tovább bővült, az öntöttvas mellett megjelentek a kovácsolt vasrudak, valamint a vasúti kerekek, szerszámok, szögek, mezőgazdasági és kézműves szerszámok. A kohók és a kovácsműhely üzemeltetéséhez kezdetektől fogva szükség volt a Berzava folyóból nyert vízenergiára. A folyó olyan kedvező előfeltételt biztosított az ipari telephelynek, ami miatt Resicabányán épült meg a vasmű (Gräf-Wolf 2021, 9. o.). Ezerhétyszázhuszonhárom méter hosszú csatornát alakítottak ki a vasmű vízzel való ellátására. 1783 és 1784 között a Berzava folyón összesen öt védőgátat építettek a farönkök úsztatásának biztosítására Ferencfalva, illetve Gozna települések mentén. Ezzel párhuzamosan fából készült védőgátakat is létesítettek Resicabánya, Dognácska, Bogsánbánya és Kölnök településeken. Egészen a 19. század elejéig a kovácsoltvasat különböző vízzel hajtott eszközökkel alakították dróttá, bádoglemezzé, valamint rudakká. Resicabánya és Bogsánbánya között 1771-ben 19,5 km hosszú közlekedési utat építettek ki, amelyet 1808-ban a Resicabánya és Ferencfalva (Franzdorf) közti útszakasz követett.

A korai iparosítás a magyar reformkor időszakára (1825-1848) esett, amelyhez nem csupán a kincstári üzemek, bécsi gyárak és befektetők, hanem egyéb magánberuházók, mint például Karl Madersprach (1791 – 1849) is hozzájárultak. A resicabányai vasmű nagyon megsínylette az 1848-49. évi magyar szabadságharcot, a kohót újjá kellett építeni. A vasgyártás kezdeti időszakában kizárólag faszenet használtak az ércek megolvasztásához. Nagy-Britanniában az 1800-as évektől fogva egyre inkább elterjedt a kovácsoltvas gőzzel történő hengerlése, amely lehetővé tette az összetettebb profilok gyártását is. Resicabányán 1846-ban hengerművet építettek, amelyben 1851-től kezdték el gyártani az öt évvel később átadott Oravicabánya-Báziás települések közötti vasútvonal sínprofiljait.

Az Osztrák-Magyar Vasúttársaság (StEG) fémjelezte ipari forradalom korszaka (1855 – 1918/20)

A bánsági hegyvidék iparosítása a Császári és Királyi Szabad Osztrák-Magyar Vasúttársaság (k.k. privilegierte Österreichisch-Ungarische Staatseisenbahn-Gesellschaft – StEG) megalapításának köszönhető. A nevével ellentétben magántulajdonban lévő vasúttársaság vasútvonalai az osztrák tartományokban, valamint a Magyar Királyság területén egyaránt megtalálhatók voltak. A társaság üzemeltetési koncesszióját 1854-ben egy három bankból álló (Société générale du crédit mobilier de Paris; Georg Sina Wien; Arnstein & Eskeles) osztrák-francia konzorcium szerezte meg (Gräf-Wolf 2021, 10. o.). A részvénytársaságként működő kereskedelmi bankok az 1890-es évekre vezető szerepet tölthettek be az osztrák-magyar bankszektorban, valamint a resicabányai vasművek finanszírozásában. A konzorcium 1855-ben átvette a resicai vasművek mellett a Bánságban található vas, szén, valamint rézbányákat, mezőgazdasági területeket, erdőket, legelőket, valamint szőlészeteket. A társaság mindezen túl csehországi fémmegmunkáló üzemekkel, bécsi mozdonygyárral, valamint egy ötezer kilométer hosszú, folyamatosan bővülő vasútpályaszakasszal is rendelkezett. A vállalat a Bánság területén összesen 130.083 hektár földterülettel rendelkezett, amelyből 42.578 hektár mezőgazdasági terület, valamint 87.505 hektár erdő volt (Dama 2016). A StEG vállalat a kezdetektől fogva jól körülhatárolható infrastrukturális fejlesztési tervekkel rendelkezett. A konzorcium már 1861-ben modernizációs intézkedéseket hajtott végre, három faszéntüzelésű kohót hozott létre. A kokszolóüzemben a szénből száraz desztillációs eljárással kokszot és nyersgázt állítottak elő. Resicabányán a kokszot az öntöttvas formázásánál használták fel. A kokszgyártás erősítette a szénbányászat fejlődését, amely az 1854. évi bányászati törvény reformja ellenére, a StEG vállalat monopolhelyzetére tekintettel megszüntette a bányászati regálé (díjbevétel szedésére vonatkozó állami előjog) intézményét. 1870-től kezdve jelentek meg a tömeges acélgégyártást lehetővé tevő eljárások. 1868-ban jelent meg az acélgégyártásban a Bessemer eljárás (szélfrissítéses acélgégyártás), amelyet 1876-ban a Siemens Martin eljárás (váltakozó lángjárású regeneratív tüzelési rendszer) követett. Mindkét új acélgégyártási eljárás komoly beruházási hullámot váltott ki, amely lehetővé tette a nyersvas és acéltermelés jelentős növekedését. Resicabányán 1910-re már négy Siemens Martin nagyolvasztó működött, mindemellett modernizálták a hengerművet is. A hengermű több hengersonból állt, egy vastaglemez, egy közepeslemezt, egy könnyűprofil, valamint egy közepes profilok gyártására alkalmas hengersonból. Az acélgégyártás során nagy mennyiségű hőálló samott téglára volt szükség, így 1909-ben tűzálló építőipari termékgyárat hoztak létre. A gépgyártás beindulását elsődlegesen a vasúti áruszállítást szolgáló mozdonyok iránt megnövekedett kereslet generálta (Gräf-Wolf 2021, 12. o.). A Bánság közlekedési infrastruktúrája szempontjából jelentős mérföldkőnek számított az 1862-ben üzembe helyezett Resicabánya-Steierdorf útvonal, valamint az 1864-ben átadott Temesvár-Resicabánya vasútvonal, amely lehetővé tette a közép-európai vasútvonalakhoz való csatlakozást. A resicabányai gépgyár modernizációját követően különválasztották a mozdony, a híd, valamint a kazánok gyártását. Az első, tíz keréktárcsás „Tender” típusú mozdonyok gyártása már 1862-ben elkezdődött. 1870-ben átadták a vagon- és mozdonykerék-hevederek gyártására specializálódott hengerművet, két évvel később pedig az első kisnyomtávú mozdonyok gyártása is beindult. A normál nyomtávú mozdonyok gyártása viszont csak 1926-ban kezdődött el. Magyarország iparosítása kapcsán a vasúthálózat

kiépítése nagyobb szerepet töltött be, mint a régió többi országában. Az elkövetkező évtizedekben lényegesen megváltozott a termékválaszték. Beindult a mezőgazdasági gépek, kőolaj-kitermelő berendezések, vízerőmű-alkatrészek gyártása, valamint a hajógyártás. A termelés hosszú időn keresztül nagyon munkaintenzív volt, mivel a gépi megmunkálás, valamint az üzemek közötti munkamegosztás mértéke alacsony volt. Resicabányán az ipari termelés megindulásától kezdve volt fegyvergyártás, amely azonban 1910-től vált igazán meghatározóvá. Ágyúkat, tüzérségi gránátokat, gránátszilánkot és lőszer gyártottak (Gräf-Wolf 2021, 14. o.). Nemcsak az üzemi vasútvonalakat építették ki, hanem nagy hangsúlyt helyeztek a vízi útvonalak kiépítésére is. 1864-65-ben alakították ki Ferencfalvától (Franzdorf) délre a Károly víztározót (Klaus Stausee). A termelés bővítése az energiaszükséglet folyamatos növekedésével párosult. A beruházások terén egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az üzemek saját energiátárolói. 1883-at követően egyre több szén, széngáz, valamint kőolaj tüzelésű erőművet építettek. Boksánbányán már 1896-tól kezdve vízerőmű biztosította a villamosenergia termelést. A termeléshez szükséges vizet az Eruga csatornán keresztül vezették az erőműhöz. *Resicabánya határában a Berzava folyón építették meg 1903-1904-ben az akkori kor technikai vívmányának számítót, a mai napig működő vízerőművet.* Az erőművet 14,2 km hosszú csatorna kötötte össze a Ferencfalva mellett található Breasowa víztározóval. A vízerőmű három generátorral rendelkezett, amelyek teljesítménye külön-külön 1.838.748 Watt volt. Ez a vízerőmű az egyetlen a bánsági hegyvidéken, és egész Dél-Európában, amelynek gátját kőből építették cementes habarccsal. A víztározó gátja elsődlegesen a resicabányai vasmű működéséhez, illetve a farönkök szállítására használt csatornához szükséges vizet biztosította. Mindemellert ez a víztározó biztosítja Resicabánya ivóvízellátását is a mai napig. 1916-ban újabb vízerőművet építettek a víztározóhoz, amely a kohó működéséhez szükséges villamosenergiát adta. Az Osztrák-Magyar Monarchia két része közti jelentős gazdasági különbség ellenére a 19. és 20. század fordulóján a magyar kohászatban is beköszöntött az iparosítás korszaka. A resicabányai ipari fejlődés a térség gazdasági szerkezetátalakítására is hatással volt. Az ipari létesítmények generálta gazdasági növekedés alapját a térségbe áramló iskolázott és tapasztalt munkaerő biztosította. A foglalkoztatottság a mezőgazdaság területéről egyre jobban áttevődött az ipar területére. A 20. század kezdetétől fogva a resicabányai vas- és acélművek már komplex, tudásintenzív termelésre állt át.

1. táblázat: A resicabányai acélművek öntöttvastermelése 1855 – 1919 között

Évek	Öntöttvastermelés (tonna)	Termelésnövekedés 1855-höz képest (%)
1855	6 809	100
1860	12 872	189,04%
1865	9 500	139,52%
1870	22 000	323,10%
1875	24 500	359,82%
1880	24 000	352,47%
1885	46 500	682,92%
1890	44 479	653,24%

1895	41 500	609,49%
1900	55 800	819,50%
1910	69 500	1020,71%
1913	114 150	1676,46%
1915	91 850	1348,95%
1919	12 425	182,48%
Összesen:	575 885	

Forrás: Rudolf Gräf-Wolf (2021), 223. o.

A resicabányai vasmű 1920 és 1948 közé eső időszaka

A trianoni békeszerződés aláírását követő néhány napon belül román királyi rendelet alapján a StEG vállalat teljes vagyonát a román részvénytörvény alapján alapított vállalatra, a „Resicabányai Vasművek és Birtokok” vállalatra (UDR, Uzinele de Fier si Domeniile Resita) ruházták át. A nyersvasat, acélt, hidakat, gőzmozdonyokat, vagonokat, kőolajkitermelő berendezéseket és fegyvereket gyártó vállalatot innentől fogva egy román bankokból álló konzorcium üzemeltette. A román törvények előírták, hogy az egykori StEG vállalat alaptőkéjének legalább 60%-ának román állampolgárok tulajdonában kell lennie, így a StEG vállalat korábbi partnere, a Braila városból származó befolyásos üzletember, Max Carol Ausschnitt (1888- 1956) részére adták át a többségi tulajdonjogot különböző bankgaranciák ellenében. A birodalmi piac elvesztését nem lehet kompenzálni az újonnan létrejövő nagyromán nemzeti piaccal, a vállalat román államba történő integrációja jelentős visszaeséssel párosult a vállalat életében. Az első világháborút követően több évbe is telt a békegazdaságra történő átállás. Az 1929-32-es világgazdasági válság időszakáig váltakozó fejlődési pálya jellemezte a vas- és acélművet. A kiváló menedzseri vénával rendelkező Carol Ausschnitt 1929-ben átvette az UDR vállalat teljes vezetését és 1939-re az ország legnagyobb alaptőkével és foglalkoztatottal (16.000 fő) rendelkező cégévé tette azt. A resicabányai vas- acélmű a következő működési struktúra alapján működött: kohók, kokszoló, acélművek, hengerművek, kovácsműhelyek, öntödék, híd- és fémelemgyár, keréktárcsagyár, gépgyár, fűrőgépgyár, fegyvergyár, elektromos gépgyár és mozdonygyár, amelynek éves termelési kapacitása száz egység volt. A gyáregység széles termékportfólióval rendelkezett. Gőzmozdonyokat, abroncsokat, küllőket és tengelyeket, egyéb vasúti alkatrészeket, acélhidakat, vasúti felüljárókat, épületeknél használt fémszerkezeteket, darukat, elektromos gépeket (motorok, generátorok, transzformátorok), horgokat gyártottak. *A két háború közötti időszakban a vállalat jelképe az 50 243 „Ferdinand király” elnevezésű gőzmozdonyok voltak. A gőzmozdonygyártást 1960-ban állították le, amikor is az iparág átállt a diesel és elektromos motorok gyártására. 1938-ban adták át a Kelnek-Karánsebes vasútvonalat, amely lehetővé tette az acélművek román nemzeti vasútvonal-hálózatához való csatlakozását, anélkül, hogy a Temesvár felé vezető kerülőutat meg kellett volna tenni. A fegyvergyártás a két világháború közti időszakban is a vasmű egyik meghatározó termékszegmense maradt. A vállalat 1934-ben együttműködési megállapodást kötött a brit Vickers & Armstrong művekkel, így beindult a modern fegyvergyártás (légvédelmi ágyúk, vízalatti aknák, hídfőfektető berendezések) (Rieser 2001). A nagyon magas importárak arra kényszerítették a resicabányai*

üzemet, hogy folyamatosan fejlessze termelési berendezéseit, valamint építse ki saját termeléssel rendelkező beszállítói hálózatát.

A piac felosztására vonatkozó kartellmegállapodásokkal sikerült az UDR vas- és acélműnek biztosítania piaci pozícióját. Megállapodás jött létre 1924-ben az UDR és a „Közép-Európai Acélkartell” között, amelynek Ausztria, Magyarország, valamint Csehszlovákia acélművei voltak a tagjai. Az UDR ennek megfelelően 52,5%-os részesedéssel rendelkezett a hazai piacon (Gräf-Wolf 2021, 23. o.). Az acélmű 1938-ban érte el a legmagasabb termelési szintet és a legnagyobb nyereséget az első világháborút követően. A második világháború kitörésekor a gyár a romániai acéltermelés 80%-át, az öntöttvastermelés 75%-át, illetve a mozdonygyártás 50%-át adta. A resicabányai acélművek gyártott Románia szerte egyedül hengereltárut. A gyár fejlődése szempontjából lényeges mérföldkőnek számított az 1938-as év, amikor is együttműködési megállapodást írtak alá a bukaresti Malaxa Művekkel (Uzinele Malaxa), amely céggel egyben kartellmegállapodást is kötöttek. Az együttműködés a hadiipari termékek gyártásán túl két további területre is kiterjedt. Az osztrák licenz alapján gyártott, és a román vasúttársaság (CFR) által használt 142 sorozatgyártmányú mozdonyoknak akkora sikere volt, hogy az acélmű 1939-ben megkapta a Chicago székhelyű amerikai Atchison, Topeka, valamint Santa Fee (AT&SF) vasúttársaságok konzorciumának engedélyét a 142 sorozatszámú mozdony gyártására. *1940-ben a „Melaxa 151.001” mozdony volt a legnagyobb teljesítményű európai kontinensen gyártott mozdony.*

Az 1939. március 23-án aláírt német-román gazdasági megállapodás jelentős mértékben megváltoztatta a gazdasági élet bel- és külpolitikai keretfeltételeit. Az egyezmény értelmében Romániát szorosabban hozzákötötték a német birodalom által igénybe vett gazdasági térséghez. Max Auschnittet, a német nyomással szembehelyezkedő vezérigazgatót egy látszatpert követően letartóztatták. Ezt követően Auschnitt elveszítette az UDR-ben meglévő részesedését, amelyet átadtak Albert Günther Göring (1895 – 1966), Hermann Göring fiatalabb öccse számára. Ennek következtében a resicabányai Acélmű, mindenekelőtt annak szén- és acéltermelése szoros együttműködésben állt a linzi székhelyű Hermann Göring Érc és Vaskohó Birodalmi Művek Rt-vel (Reichswerke AG). A legfontosabb hadiipari cikk a Resicabányán gyártott SRT-128 elnevezésű páncélos volt (Gräf-Wolf 2021, 24. o.). A második világháború idején az acélművek tizenkilencezer embert foglalkoztatott. Az alkalmazottak 60%-a román, 30%-a német, míg 10%-a magyar nemzetiségű volt. A saját kitermelésű barna- és feketeszén szűkössége miatt az acélmű egyre több szenet importált Lengyelországból és Csehszlovákiából. A vasúti összeköttetés biztosította, hogy az acélmű széleskörű piachoz jusson, illetve energiaszükségletét át tudja állítani szénre. A vasmű működéséhez szükséges energia és vízmennyiség biztosítása érdekében 1943-ban átfogó stratégiai koncepciót dolgoztak ki a Berzau folyón található vízerőművek fejlesztésére. A resicabányai vas- és acélművek távol esett a fronttól, így azon kevés romániai nagyvállalat közé tartozott, amely nem volt kitéve a szövetségesek légitámadásainak. *A vörös hadsereg 1944 szeptemberében foglalta el az iparvárost. 1945 januárjában nyolc-kilencezer kollektív bűnösséggel vádolt bánásági hegyvidéki német lakost, köztük számos resicabányai és aninai bányászt és vasmunkást, szakszervezeti tagokat és szociáldemokratákat deportáltak több éves kényszermunkára a Szovjetunióba a háborús károk helyreállítására.* A Resicabányán tervezett „Melaxa” elnevezésű személyautó gyártásával a háborús gazdaságról a békegazdaságra történő átállást próbálták elősegíteni. 1946-ot követően a legfontosabb cél a termelési kapacitások bővítése volt az ország mielőbbi újjáépítésének érdekében, illetve a Szovjetunió felé teljesítendő jóvátételi

kötelezettségek végrehajtása. Romániának egészen 1953-ig komoly összegű jóvátételt kellett fizetnie a Szovjetunióknak, amely leginkább a megtermelt ipari javak elszállítását jelentette. A termelőeszközök leszerelésére, valamint elszállítására ritkán került sor. Románia egyre erősebb szovjet befolyás alá kerülése megpecsételte a resicabányai vas- és acélmű további sorsát. 1948. június 11-én államosították a gyárat, a háromszázötvenegy államosított nagyüzem és pénzüzet között a resicabányai vasmű kiemelt helyen szerepelt. A vasmű államosításakor 22.892 munkavállalót foglalkoztatott, és Románia legnagyobb árbevételű vállalatának számított. Az államosítást követően az üzemben a központi tervutasítás vette át az irányítást.

Államszocialista iparosítás – a tervutasításos rendszer

A központi tervutasítás időszakát államszocialista iparosításként írhatjuk le, a nagyon erőteljesen mezőgazdasági jellegű Románia ebben az időben agrár- és ipari országgá alakult. Ebben az időszakban nemcsak a gazdasági rendszer, hanem a politikai is rendkívüli mértékben megváltozott, amely nagyban átalakította a társadalom szerkezetét is. A Resicabányára is jellemző erőteljes államilag irányított urbanizáció a pártállam iparosítási és modernizációs törekvéseire volt visszavezethető. A szocialista népgazdaság rendszere a termelőeszközök állami tulajdonán, valamint a hatósági árak rendszerén nyugodott. Az ország iparosítása, villamosítása, valamint a termelés gépesítése vált a szocialista gazdaság jelszavává. A Román Népköztársaság gazdasági fejlődését 1949-et követően az ötéves tervek határozták meg (első ötéves terv: 1951-55). A resicabányai vasmű államosítását követően meglehetősen változatos volt a gyár szervezeti felépítése. A román gazdaság átszervezésével 1946-ot követően egyes szovjet-román vegyesvállalattá alakították a vasművet (Szovroms) (Gräf-Wolf 2021, 27. o.), amely 1952-ben két céggé vált szét: egy fémfeldolgozó, illetve egy fűrógépeket gyártó céggé. Mindkét vállalat 1954-ig, a szovjetek Resicabányáról történő kivonulásáig tartotta meg elnevezését. A Dél-Kelet Európa legnagyobb gyárának számító resicabányai acélmű termelésének meghatározó részét a Szovjetunió igényeinek megfelelően alakította ki. A két vegyesvállalat fúzióját követően jött létre 1954-ben a Resicabányai Kohászati Művek (Combinatul Metalurgic Resita), amely a Nehézipari Minisztérium fennhatósága alatt állt. A szocializmus időszakában a romániai beruházási terv nagyon jelentős szerepet biztosított az iparnak, ennek megfelelően az ipar részaránya a GDP-n belül 1950 és 1965 között 46,6%-ról 57,3%-ra emelkedett. Az 1965-ben kezdődő Ceausescu-rezsim tovább folytatta a tervgazdaság feszes rendszerét. 1968-ban új, óriási termelési kapacitással rendelkező acélművet helyeztek üzembe Galatiban. Az erőltetett export- és a visszaszorított importpolitikának köszönhetően 1982-1985 között sikerült stabilizálni az ország külgazdasági pozícióját, viszont az üzemek és a lakosság ellátása folyamatosan romlott.

A resicabányai vasmű életében jelentős vívmánynak számított az 1960-as évektől két csúcsmínőségű termék gyártása, nevezetesen a 2100 lóerő erősségű mozdonyokhoz gyártott dieselmotor, valamint a szovjet licenz alapján gyártott, a Vaskapu vízerőmű egyes kapujánál használt 178 MW teljesítményű Kaplan turbina. Míg a resicabányai vas- és acélmű az 1960-as évek közepéig vonzotta a legjobb szakembereket, „az egész ország kiegyensúlyozott fejlődését” célul tűző gazdaságpolitika jegyében Ó-Romániában, Galatiban és Targoviste városokban új acélműveket és gépgyárakat hoztak létre, amelyek szép fokozatosan elszívták Resicabányáról a jó műszaki munkaerőt.

Az ipari termelés visszaszorulása Resicabányán

Romániában is lezajlott 1989-90-ben a politikai rendszerváltás, amely véget vetett a gazdasági elmaradottság felszámolását célzó államszocialista kísérletezésnek. A piacgazdaságra történő átállás leggyorsabb módját a privatizációban látták az akkori döntéshozók. A vállalat a versenyképtelen termelés következtében elveszítette bel- és külföldi piacainak nagy részét. A versenyképesség fenntartása érdekében az 1990-es években leállították bizonyos termékek gyártását. A resicabányai vasmű (Combinatul Siderurgic S.A. Resita) 94,49%-át értékesítették 2000. augusztus 16-án az amerikai Minneapolis székhelyű, Noble Ventures Entrepreneurs Inc. társaság számára. A kétezzer főt foglalkoztató acélművet 2004-ben a német, kölni székhelyű Sinara Handel GmbH vette át, amely cég a legnagyobb orosz csőgyártó vállalathoz, a TMK Holdinghoz tartozik. Az orosz kötődés megjelent a resicabányai vállalat elnevezésében is (TMK Resita S.A). Az Oroszország által Ukrajna ellen indított háború következményeként a resicabányai vasmű egy szerb vállalat tulajdonába került.

A bányási hegyvidék háromszáz évre visszatekintő, egykoron egységes és magas teljesítményt produkáló, tízezreknek munkahelyet biztosító ipari bázisai mára jóformán mind lakat alá kerültek. A bányási régió illusztris vasipari gazdaságtörténete sajnálatos módon napjainkra jószerével véget ért.

Összefoglalás és kitekintés

Az 1718. évi pozserováci békekötést követően a bányási hegyvidék területén rendkívül dinamikus gazdasági fejlődés vette kezdetét, miután a Habsburgok kiverték a törököket Magyarország délvidéki részeiről. A 18. század elején az egész Bányás terület a folyamatos török támadásoknak köszönhetően rendkívül gyéren lakott és fejletlen régióként számított. A törökök kiűzését követően a császári udvar elsődlegesen dél-német területekről származó parasztokat és kézműveseket telepített a Bányás alföldi síkvidékeire, míg a hegyvidéki régióba mindenekelőtt osztrák, cseh és morva bányászok és faipari munkások érkeztek. A 18. század során jellemző betelepítéseknek köszönhetően a Bányás kimondottan soknemzetiségű régióvá vált, ahol a számarányában meghatározó német, román, magyar, szerb nemzetiségek mellett cseh, szlovák, horvát, valamint bolgár nemzetiségű telepések is letelepedtek. A bányási hegyvidék érc- és kőszénbányái remek alapot biztosítottak a nehézipar, a vas- és acélgégyártás számára. A magántulajdonban lévő Osztrák-Magyar Vasúttársaság (STEG) létrehozása óriási lendületet adott az integrált nehézipari termelés régióbeli kialakításának és fejlődésének, a „magyar Pittsburg” megalakulásának egészen a Bányás három részre osztását eredményező Trianoni békeszerződés hatálybalépéséig. Az első világháborút követően a resicabányai székhelyű vas- és acélermelés még sokáig megőrizte kimagasló jelentőségét. A resicabányai nehézipari központ a Galatiban és Targovistében létrehozott acélművek révén komoly versenytársakat kapott, viszont a térség ipari termelésének igazi visszaesése a szocialista rendszer 1990 évi összeomlását követően következett be. A bányási hegyvidék multietnikus és multikulturális heterogenitása mára már a múlté. A magyarság szempontjából mindig is szórványnak számító bányási hegyvidéket, a mai romániai Krassó-Szörény megyét a viszontagságos huszadik század végére a meghatározónak számító németajkú kisebbség jószerével elhagyta. A második világháborút követő Szovjetunióba történő deportálások, majd az 50-es évek romániai Barágán síkságra történő politikai deportálások, a kommunista diktatúra elnyomása és államosítása az ország elhagyására készítette a német kisebbséget,

amely a Ceausescu-diktatúra szétesésekor érte el tetőfokát. Az ipari termelés visszaesése értelemszerűen magas munkanélküliséget eredményezett, amely miatt a térségre mind a mai napig nagyon jellemző az el- és kivándorlás.

A turizmus és szolgáltatóipar fejlesztése jelentheti a megoldást a térség gazdasági fellendülése szempontjából, ehhez azonban előbb ki kell építeni a magas színvonalú infrastruktúrát.

Felhasznált irodalom

Baumann, Julius (1989): *Geschichte der Banater Berglandsdeutschen Volksgruppe*, Eckartschriften Heft 109, Österreichische Landsmannschaft Wien

Dama, Hans (2016): *Gewaltiger Fortschrittsschub im banater Bergland* <https://www.banater-schwaben.org/nachrichten/dokumentation/dokumentation-detail/1602-gewaltiger-fortschrittsschub-im-banater-bergland/>

Dama, Hans (2006): *Österreich und die Banater Schwaben Festschrift, An der Schwelle zum 100-jährigen Jubiläum des Verbandes der Banater Schwaben Österreichs (1907-2007)*, Im Auftrag der Stiftung der deutschsprachigen Heimatvertriebenen aus dem Sudeten-, Karpaten-, und Donauraum, Wien: Pollischansky

Eperjesi Zoltán (2023): A Bánság német ajkú népessége a 19. és 20. század fordulóján, *Humán Innovációs Szemle*, 14(2). 66-85. o. DOI: <https://doi.org/10.61177/HISZ.2023.14.2.5>

Friedmann, Günther (2018): 300 Jahre Industrie im Banater Bergland. In: Aneta und Walther Konschitzky szerk. *Banater Kalender 2019*, Erding: Banater Verlag, 268-281. o. ISBN 978-3-9817676-6-7

Gedeon Magdolna (2020): *Abszolutisztikus törekvések a magyarországi ércbányászat és kohászat terén a 18. században*, Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.

Gräf, Rudolf – Wolf, Josef (2021): *Die Reschitzaer Werke 1771 – 2021: Entwicklungsphasen, Organisation, Infrastruktur und Produkte: eine Einführung*. Cluj-Napoca : Rumänische Akademie, Zentrum für Siebenbürgische Studien.

Henkel, Jürgen (2022): Die Banater Schwaben – Geschichte, Schulwesen, Kultur, in *Christentum und kirchliches Leben im Banat in Geschichte und Gegenwart*, Sibiu/Hermannstadt: Schiller Verlag, 83-96. o.

Hromadka, Georg (1993): *Kleine Chronik des Banater Berglands*, München: Verlag des Süddeutschen Kulturwerks.

Jancsó Árpád (2022): *Bánát első vasútja: az Oravica-Báziás-vasútvonal története*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, ISBN 9786067392043

Jancsó Árpád (2022): *Bánát első vasútja. Az Oravica-Báziás vasútvonal*, XXVI. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia – ÉPKO

Kókai Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*, Nyíregyháza: Nyíregyházi

König, Waldemar – Lupsiasca, Karl Ludwig – Tigla, Erwin Josef (2018): *Die Banater Berglandsdeutschen: ein Handbuch*. Reschitza: Verlag „Banatul Montan” 1-429. o. ISBN -10: 9731929924

Marjanucz László (2017): *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716–1848*. Makó: Makói Múzeumért és Kultúráért Alapítvány.

Rieser, Hans Henrich (2001): *Das rumänische Banat: eine multikulturelle Region im Umbruch*. Geografische Transformationsforschungen am Beispiel der jüngeren Kulturlandschaftsentwicklung in Südwestrumänien. Schriftenreihe des Instituts für donauswäbische Geschichte und Landeskunde, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Sterbling, Anton (2022): Das Banat als historischer Sozial- und Kulturraum, in: *Christentum und kirchliches Leben im Banat in Geschichte und Gegenwart*, Sibiu/Hermannstadt: Schiller Verlag, 39-51, o.

Sterbling, Anton (2016): Der erste Weltkrieg, das Ende der Habsburger-Monarchie und das Banat in: Ulbricht, Justus H.: *Das Ende des Alten Europa. Der erste Weltkrieg in Geschichte und Erinnerung mitteleuropäischer Regionen*, Dresden: Sächsische Landeszentrale für politische Bildung, 97-107. o.

Wessely, Johann (1937): *Der Banater Bergbau von 1717 – 1780 und seine bevölkerungspolitische Bedeutung*, Wien

Wilfried, Heller (2020): *Rumänien: Bilder aus einer verlorenen Zeit*. Eine fotografische Landeskunde vor und nach der Wende, Hermannstadt, Bonn: Schiller Verlag.

Windberger, Josef (2013): *Meine Heimat*, Reschitza: Banatul Montan Verlag.

THREE HUNDRED YEARS OF INDUSTRIAL HISTORY IN THE MOUNTAINS OF BANAT

ZOLTÁN EPERJESI

After the peace treaty of Posserovac in 1718, the Banat Mountains region experienced a very dynamic economic development after the Habsburgs drove the Turks out of the southern parts of Hungary. At the beginning of the 18th century, the whole of the Banat region was an extremely sparsely populated and underdeveloped region due to the constant Turkish invasions. Following the expulsion of the Turks, the imperial court settled peasants and craftsmen, primarily from southern German areas, in the lowland plains of the Banat, while the mountainous region was populated primarily by Austrian, Czech and Moravian miners and woodworkers. Thanks to the settlements in the 18th century, the Banat became a distinctly multi-ethnic region, where, in addition to the majority German, Romanian, Hungarian and Serbian nationalities, settlers of Czech, Slovak, Croatian and Bulgarian nationality were also present. The ore and coal mines of the Banat Mountains provided an excellent base for heavy industry, iron and steel production. The foundation of the privately owned Austro-Hungarian Railway Company (STEG) gave a huge boost to the establishment and development of integrated heavy industry in the region, from the creation of 'Hungarian Pittsburgh' until the signing of the Treaty of Trianon, which led to the division of the Banat region into three parts. After the First World War, iron and steel production in Resicabánya remained of outstanding importance for a long time. The heavy industry centre of Resicabánya faced a strong competition from the steelworks in Galati and Targoviste, but the real decline in industrial production in the region came after the collapse of the socialist regime in 1990. The decrease in industrial production has naturally led to high unemployment, which has resulted in a high rate of emigration. The development of tourism and services could be the solution to the region's economic recovery, but this would require high-quality infrastructure.

Keywords: multi-ethnic and multi-cultural heterogeneity, settlers, industrialisation, iron- and steel industry, locomotive and bridge production

A JÓLLÉT KONCEPCIÓJA ÉS MÉRHETŐSÉGE – DILEMMÁK ÉS MŰKÖDŐ GYAKORLATOK

TÓTH TIBOR¹

Absztrakt

A tanulmány arra kíván választ adni, hogy a jóllét koncepciója, mérhetősége és módszertana képezhet-e valós alternatívát a növekedés és fejlődés kizárólagos indikátorának tekintett GDP-vel szemben. A jóllét történelmileg kialakult felfogásait alapul véve megvizsgálja a mérés és a mérhetőség dilemmáit, módszereit és azok kritikáit, ezek gyakorlati aspektusait pedig az Egyesült Királyságban az elmúlt évtized során kialakított nemzeti mérési keretrendszer bemutatásával elemzi. A tanulmány azzal érvel, hogy a jóllét indikátorai egyelőre kiegészítik a GDP alakulásából levonható következtetéseket, ugyanakkor a mérések optimális módjainak kialakításával fontos szerepet tölthetnek be a szakpolitikák tervezése és megvalósítása során.

Kulcsszavak: jóllét, GDP, szubjektív indikátor, objektív indikátor, többszintű mérési rendszer

Bevezetés

Az elmúlt évtizedek során a jóllét (well-being) koncepciója és a hozzá kapcsolódó mérések egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az akadémiai kutatások, valamint a kormányzás gyakorlati működéséhez kapcsolódó szakpolitikai elemzések terén. Számos ország rendszeresen gyűjt a jóllét objektív indikátorait feltöltő adatokat, mint például az oktatás teljesítménye, a biztonság, jövedelem, várható élettartam. Emellett egyre fontosabb szerepet töltenek be szubjektív jóllét összetevőit feltáró, többek között az étellel való elégedettséggel és boldogságérzettel kapcsolatos mérések. Különböző diszciplínák, így a politikatudomány, a szociológia, a közgazdaságtan, a statisztika, az egészségügyi tudományok és a pszichológia segítenek megérteni a jóllét koncepciójának különböző értékek mentén történő értelmezését, az egymással ellentétes megközelítések és közpolitikai választási lehetőségek, valamint a döntéshozatalhoz vezető intézményi folyamat megértését (Bache 2020, Bache-Scott ed. 2018). Mindez szükségessé teszi az elméleti háttér és a különböző mérési módszertanokból származó eredmények és hatások átfogó elemzését és összehasonlítását.

A jelen tanulmány kiindulópontját a 2007-2008-ban kibontakozott pénzügyi és gazdasági válság jelenti, amelynek hatására nemcsak a növekedés és a GDP domináns pozíciója kérdőjeleződött meg, hanem – mindenekelőtt a nagy nemzetközi szervezetek és egyes nemzeti kormányok részéről – kézzelfogható kezdeményezések indultak a jólléthez kapcsolódó koncepciók és mérőeszközök kimunkálására, illetve a már korábban is létező módszertanok újragondolására. Szükség volt tehát arra, hogy

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

a GDP-t olyan statisztikákkal egészítsék ki, amelyek egyéb, az emberek jóllétét kritikus mértékben meghatározó gazdasági, társadalmi, környezetvédelmi és biztonsági kérdésekkel is foglalkoznak. A jóllét koncepcionális kereteinek meghatározása és mérése új szempontok mentén nyújt információkat az egyes szakpolitikák társadalmi hatásairól, és ehhez kapcsolódóan a tervezést, megvalósítást és értékelést meghatározó vagy legalábbis befolyásoló értékválasztások és dilemmák paramétereiről (Diener et al 2009, Adler–Seligman 2016, Bache et al 2016).

A jóllét meghatározása azonban nemcsak önmagában, elméleti problémaként értelmezendő egy társadalom szintjén vagy annak kisebb közösségeiben, hanem olyan célrendszer kezdőpontjaként is, amely az állam működése, a kormányzás minősége, eredményessége, az érintett szakpolitikák számára tervezési és cselekvési irányt ad, indikátorként meghatározhatja a döntések tartalmát. A jóllét és a kormányzás minősége között megállapítható kapcsolat önmagában is szükségessé teszi az életminőség és a jóllét mérését, illetve az őket befolyásoló tényezők és összetevők vizsgálatát. Így a jóllét rendszeres és részletes vizsgálata közvetlenül is képes lehet hozzájárulni a jó kormányzás előmozdításához.

Mindezek alapján a tanulmány mindenekelőtt arra kíván választ adni, hogy a jóllét koncepciója képezhet-e valós alternatívát a széles értelemben vett fejlődés azon felfogásaival szemben, amelyek GDP-t, illetve annak adatait és változásait állítják a középpontba. Másrészt a jóllét történelmileg kialakult felfogásait alapul véve megvizsgálja a mérés és a mérhetőség dilemmáit, módszereit és azok kritikáit, ezek gyakorlati aspektusait pedig az Egyesült Királyságban az elmúlt évtized során kialakított nemzeti mérési keretrendszer bemutatásával elemzi. A tanulmány elméleti része a releváns szakirodalom kritikai feldolgozásán alapul, míg az nemzetközi szervezetek és különösen az Egyesült Királyság által alkalmazott mérőrendszerek esetében az elsődleges források és dokumentumok elemzésére támaszkodik.

A jóllét értelmezési keretei

A jóllét (well-being) fogalmának megjelenése és a kormányzás gyakorlatában való alkalmazásának lehetősége nem választható el a gazdasági teljesítmény, a növekedés és a fejlődés összefüggéseitől. A bruttó hazai termék (Gross-Domestic Product, GDP) fogalmát, mint mutatót az 1930-as nagy világgazdasági válság hívta életre. A Simon Kuznets által 1934-ben megalkotott kompozit indikátor világszerte alkalmazott helyettesítő (proxy) mutatójává vált a piacgazdasági keretek között értelmezhető nemzetgazdaság méretének és fejlődésnek, jóllehet nem a fejlődés mérésére készült². Nem vállalkozott többre, mint hogy egy adott évben megmérje egy nemzetgazdaság szereplői által előállított jövedelmek, kiadások, valamint a megtermelt javak és szolgáltatások piaci értékét. Annak ellenére, hogy – elsősorban a közgazdaságtan részéről – visszatérő kritikák fogalmazódnak meg alkalmazásának korlátaival kapcsolatban –, a GDP minden hiányossága ellenére még mindig a legjobb mérőszám a piaci körülmények között működő gazdaság teljesítményének értékelésére. Ugyanakkor nem célja, hogy pontosan számszerűsítse a gazdasági fejlődés (haladás)

² A közgazdaságtanban a GDP egy bizonyos terület (általában egy adott ország) meghatározott időszak (általában 1 év) alatt létrehozott azon termékek és szolgáltatások együttes értéke, amely a gazdaságban végső felhasználásra fordítható. Az általánosan elfogadott definíció szerint a GDP=háztartások fogyasztása+beruházás+a közszektor fogyasztása+(export-import).

valamennyi társadalmi és területi dimenzióját, megoldásokat kínáljon napjaink komplex kihívásaira (éghajlatváltozás, migráció, demográfiai változások, digitalizáció, mesterséges intelligencia), továbbá nem tükrözi az egymásba kapcsolódó válságok szociális, mentális és kulturális hatásainak társadalmi szintű következményeit sem (Dalziel et al 2018).

A fentiekből következően komoly félreértéseket okozhat, ha a gazdasági teljesítmény mérésére használt mutatókat egyúttal a fejlődés és a társadalmi előrehaladás mérőszámaiként értelmezzük. A növekedés és a fejlődés között van összefüggés, de ez a két fogalom nem ugyanarra vonatkozik. Az átfogó értelemben vett fejlődés, mint a gazdasági, társadalmi és ökológiai szempontokat integráló társadalmi előrehaladás (social progress) erősen kontextusfüggő fogalom, ami komplex, belső-külső hatások, determinációk, történelmi kényszerpályák, útfüggőségek lineáris, megszakított vagy éppen körkörös rendszerben értelmezhető. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy a GDP (különösen az egy főre jutó GDP) alkalmas-e a társadalmi fejlődés mérésére, más szóval, van-e egyértelmű megfelelés a materiális értelemben vett növekedés és az egyéni és kollektív boldogságérzet, vagy más megközelítésben az étellel való elégedettség mértéke között? Az utóbbi évtizedek során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez a két tendencia nincs feltétlenül szinkronban a társadalmi folyamatokkal és az életminőség emelkedésével. Az ún. Easterlin-paradoxon arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyagi javakban mért növekedés és a szubjektív jóllét között nincs törvényszerű oksági kapcsolat, legfeljebb a relatív jövedelem (azonos társadalmi helyzetűekkel való összehasonlítás) mértéke kapcsolódik az étellel való elégedettséghez. Ennek következtében szoros korreláció helyett legfeljebb „együtt járásról” lehet beszélni (Kiss 2018, 274. o.).

A jóllét (well-being) fogalma, koncepciója, típusai és gyakorlati alkalmazásának perspektívái pontosan a fenti dilemmákra kívánnak válaszokat találni. Ennek alapján a jóllét a növekedés és a fejlődés metszéspontjában helyezhető el, ahol a növekedés az előfeltétel a fejlődés pedig a keretrendszer és a mozgatórugó („driver”) szerepét tölti be. Más szóval a jóllét olyan köztes állapot, amelyben az egyének és közösségek a növekedés eredményeit fejlődésként élik meg a boldogság és az értelmes élet érzülete és megélése formájában.

A jóllét koncepciójának eredete az antikvitás korába nyúlik vissza. A „hedonisztikus” tradíció az egyén boldogságérzetét (jól érzem magam) és a fájdalom hiányát, míg az „eudaimonikus” megközelítés az egyén önmegvalósításának és az értelemszerű célok elérésének érzületét (hasznos és értelmes tevékenységeket végzek az élet számos területén) állítja a középpontba (Bache 2020, 32. o.). E két megközelítés a modern, sőt posztmodern jóllét-felfogások számára is alapvetésnek számít, de a éppen a megközelítések és értelmezések sokszínűsége miatt nem alakult ki sem közösen elfogadott definíció, sem annak egységes gyakorlati alkalmazása. Ezek hiányában érdemes kiindulópontnak tekinteni az Amerikai Egyesült Államok Járványvédelmi és Betegségmegelőzési Központja (Centers for Disease Control and Prevention, CDC) által használt értelmezést, amely szerint a jóllét egy olyan kedvező állapot, amely nemcsak az egyes emberek számára fontos, de a társadalom egésze számára is jelentőséggel bír. Ide sorolja a jóllét olyan alapvető feltételeit, mint a munka vagy a lakhatás, de az emberek által szubjektíven megélt életminőséget és érzelmi állapotokat, valamint a megéléshez szükséges személyes készségeket, képességeket is³. A jóllét kulcselemeiként említi a pozitív érzelmi állapotot és

³Centers for Disease Control and Prevention, CDC, Health-Related Quality of Life (HRQOL), Updated 31 May, 2016. <https://www.cdc.gov/hrqol/wellbeing.htm>

hangulatot, a negatív érzelmek hiányát, az étellel való elégedettséget és a kiteljesedtség érzését, továbbá a pozitív működésre való képességet a mindennapi életben.

Ez az értelmezés jól érzékelhetően a hedonisztikus és az eudaimonikus felfogás integrálására törekszik. Ebben meghatározó szerepet tölt be az ember életének érzelmi (hogyan érzik magukat) és kognitív (mit gondolnak) elemét egyaránt kifejező szubjektív jóllét, (subjective well-being, SWB), ami egyszerre mutat gyakori és intenzív pozitív érzelmeket, a negatív érzések viszonylagos hiányát, továbbá általános értelemben kifejezi az étellel való elégedettség mértékét⁴.

A jóllét értelmezési kereteinek kialakítása, a szakpolitikák működésébe történő beillesztése azonban a társadalmi igények felmérése és becslésének mellett értékalapú, de pragmatikusan végrehajtható politikai döntéseket és valós problémákra irányuló válaszokat igényel. A teljesség igénye nélkül: hogyan oszlanak meg a jóllétre gyakorolt hatások, azok előnyei és hátrányai egy-egy közösségen, társadalmon belül? Vannak-e kiemelt generációk a lakosságon belül, amelyeknek jólléte fontosabb, mint más generációké? Milyen tényezőkben jelentkeznek a jóllétet előmozdító szakpolitikák területi hatásai, hogyan illeszkednek a területi fejlettségi különbségek mérséklésére, az elmaradott térségek felzárkóztatására irányuló törekvésekkel? A kormányzás és általában a közszolgáltatások minősége milyen feltételek mellett játszik szerepet a jobb életminőség megteremtésében? Az egyes országok vagy makrorégiók közötti koncepcionális, történeti, kulturális vagy ideológiai különbségek miként alakítják a jóllét felfogását, mérhetőségét és a közpolitikákba történő integrálhatóságát? Milyen súlyú problémát jelent az egyenlőtlenség az egyes társadalmak értékrendjében (lásd pl. az északi, skandináv társadalmak, illetve az USA polgárainak ezzel kapcsolatos gondolkodásmódja közötti különbségeket)?

A fenti problémákra adható válaszok és megoldási lehetőségek kialakítása érdekében a jóllét értelmezési kereteinek kialakítása mellett legalább annyira fontos a mérhetőség problematikájának feltérképezése, a gyakorlatban alkalmazott indikátorok és mérési rendszerek bemutatása, valamint a felmerült dilemmák és szűk keresztmetszetek feltárása és kritikai elemzése.

A jóllét mérhetősége – megközelítések és dilemmák

A mérhetőség indikátorai tekintetében a kiindulópontot, mint említettük, a GDP-vel kapcsolatos kritikák jelentik, amelyek visszatérő eleme, hogy az egy főre jutó GDP egyáltalán alkalmas-e a jóllét mérésére. Az alapproblémát az jelenti, hogy az egy főre számított statisztikák könnyen azt a képzetet keltik, hogy a társadalom minden tagjára igazak. Ezzel szemben például egy olyan társadalomban, ahol az egyenlőtlenségek nagyok, lehetséges, hogy senki sincs az átlag közelében, a gazdagabb rétegek gyarapodása a leszakadók életkörülményeinek romlása mellett is képes felfelé „húzni” a GDP-t. Amennyiben pedig a gazdasági növekedés mindent felülíró prioritásként jelentkezik, még az elkerülhetetlen versengés „nyertesei” számára is csak korlátozottan válnak elérhetővé az élet azon területei, ahol a fejlődés

⁴ A fogalmak tisztán látása érdekében különbséget kell tenni a pszichológiai jóllét és a szubjektív jóllét között. Az egyén pszichés állapotát közvetlen megfigyeléseken keresztül lehet értékelni, míg a szubjektív jóllét felmérése alapvetően önbevalláson alapul. Az egyén szubjektíve beszámolhat olyan létállapotokról, amelyek nem pszichés természetűek, mint például a fizikai egészsége.

(mint társadalmi értelemben vett előrehaladás) nem elsősorban a jövedelemben és fogyasztásban, hanem például a szabadon felhasználható idő mennyiségében és minőségében jelenik meg.

A GDP mellett más mérőeszközökre is támaszkodó jóllét-értékelések először az 1960-as és 1970-es évek fordulóján kerültek előtérbe a társadalmi előrehaladás mértékét és irányát kifejező indikátorok kialakításának formájában, ám az évtized közepén kibontakozó válság, továbbá a neoliberális paradigma kibontakozásának következtében a kezdeményezés nem tudott érdemi hatást gyakorolni a közpolitikák működésére⁵. A második hullám az 1990-es években érkezett meg a környezetvédelmi problémák és a fenntartható fejlődés kíséretében, kiemelve a személyes jóllét (personal wellbeing) szerepét a mentális egészség és a boldogságérzés kialakulásában és fenntartásában. Szemben a fejlett országokban kibontakozó első hullámmal, a második szakasz a fejlettség mértékétől függetlenül jelent meg egyes országokban (Ausztrália, Kanada, Franciaország, Ecuador, Németország, Mexikó, Marokkó, Új-Zéland és a Fülöp-szigetek). Emellett a nemzetközi szervezetek (EU, OECD, ENSZ) körében is komoly hatást váltott ki, részben az általuk már korábban kialakított mérési keretrendszerek részeként, részben új, önálló tematikus jelentések formájában.

A 2007-2008 során beköszöntött újabb pénzügyi és gazdasági válság ismét felszínre hozta a GDP korlátaival szemben megfogalmazódó kritikákat, rávilágítva az egyéni és társadalmi jóllét gazdasági dimenzió túlmutató elemeinek jelentőségére.⁶ A megnövekedett érdeklődést világosan mutatta többek között a Nicolas Sarkozy francia köztársasági elnök által felkért ún. Stiglitz-Sen-Fitoussi Bizottság 2009-ben kiadott jelentése, a német parlamenti alsóház által felállított, a növekedés, fellendülés és az életminőség mérhetőségét vizsgáló bizottság munkája, valamint az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztikai Hivatala által kiadott „Jólléti Kerék” (Well-Being Wheel) életminőséget mérő indikátorkészlete. Ezen túlmenően is jóllétre irányuló mérések megjelentek utóbb bemutatandó nemzetközi szervezetek, valamint egyes országok és régiók (Ausztráli, Kanada, Franciaország, Németország, Mexikó, Új-Zéland, Egyesült Királyság, Bhután, Marokkó, Fülöp-szigetek, Skócia, Wales, Santa Monica, Vermont) gyakorlatában.

A felsorolt kezdeményezések között meghatározó szerepe volt a Stiglitz-Sen-Fitoussi Bizottság említett jelentésének, amely azonosította és meghatározta a jóllét koncepcióját alkotó hatásterületeket vagy dimeziókat: 1. anyagi létfeltételek, 2. egészség, 3. oktatás, 4. személyes tevékenységek, beleértve a munkavégzést, 5. politikai részvétel és kormányzás, 6. társadalmi összeköttetések és kapcsolatok, 7. környezet, 8. biztonság (gazdasági és fizikai) (Stiglitz et al 2009, 14-15. o.).

A felsorolt dimeziók keresztmetszeteket adnak az egyén és a társadalom jólléttel kapcsolatos érzületeiről, illetve a kormányzati cselekvések, beavatkozások eredményességéről és az általuk kiváltott közép- és hosszú távú hatásokról, amelynek

⁵ A jóllét koncepciójának a politikában való megjelenésével és kritikai fellépésével kapcsolatban gyakran szokás idézni Robert Kennedy 1968-as kansasi beszédéből: „a GDP...mindent mér, kivéve azt, ami életünket értékessé teszi”

⁶ Fő kritikák: a GDP növekedése nem egyenlő a jólét és a jóllét növekedésével; nem méri a fenntarthatóságot; figyelmen kívül hagyja a gazdaságilag fontos háztartási tevékenységeket (pl. gyermeknevelés, idősgondozás); nem alkalmas az emberek közötti egyenlőtlenségek, valamint a jövedelem, a fogyasztás és a vagyon eloszlásának mérésére. Emellett nem veszi figyelembe az ember okozta természeti károk negatív hatásait, valamint azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják a társadalom jólétét (egészség, gazdasági biztonság, szociális kapcsolatok minősége).

előfeltételét a megfelelő mérési és értékelési módszertan, valamint a megbízható és a mérés tárgyára kifejezetten érvényes indikátorok jelentik.

A jóllét szubjektív értelmezése és mérési módszerei

A GDP-alapú megközelítés meghaladása érdekében kialakított módszerek és indikátorok két nagy csoportra oszthatók, amelyek közül az első az életlélmények szubjektív, megélt, megtapasztalt mozzanatait hangsúlyozza a jóllét meghatározásakor. A kapcsolódó mérési módszerek az egyénre irányulnak, az egyes emberek személyes, pozitív, vagy éppen kellemetlen, nyomasztó érzéseit vizsgálják. E mérési módszerek az ún. szubjektív jóllétre irányulnak (subjective well-being, SWB), ami nem azonos a boldogsággal, annak ellenére, hogy gyakran szinonimaként használják a két fogalmat. Az ún. „boldogság” mérése az egyik legrégebben használt megközelítés, amelyek során számos kísérlet történt a boldogság állapotának meghatározására és mérésére. Ezek általában az instrumentális kategóriában mozognak, tehát a fogalom meghatározását összekötik a mérési technológiával (megfigyelés, külső információk beszerzése, személyes megkérdezés). A boldogságot mérő skálák fő problémája számos szerző szerint az, hogy lényegében nem tudjuk, hogy a megkérdezett személyek mikor milyen megfontolások és tényezők alapján tartják magukat többé vagy kevésbé boldognak, valamint a boldogság esetleges összetevőiről sincs egyértelmű koncepciónk (Forgeard et al 2011, 82. o.).

Mindezek alapján célszerűbb az SWB átfogó fogalmi kereteiből kiindulni, ami magában foglalja az emberek érzelmi válaszreakcióit, az élet speciális területeivel (családi élet, egészség, életszínvonal) való elégedettséget, valamint az étellel való elégedettség átfogó értékelését (Diener et al 1999, 272. o.). Szűkebb értelemben az SWB két, egymástól jól megkülönböztethető dimenzióból áll: az affektív rész a pozitív hatások jelenlétére és a negatív hatások hiányára, a kognitív pedig a megismerés, gondolkodás, információfeldolgozás képességére. Az előbbi az érzelmek és érzések által vezérelt hedonisztikus értékelés, utóbbi az étellel való elégedettség mértékének az ideálisnak tekintett élet kritériumaihoz viszonyított, valós információkon alapuló, eudaimonikus megítélése.

A szubjektív jóllét mérésének módszertana alapvetően az élet egészére, vagy valamely aspektusára irányuló önértékelésen- és bevalláson (self-reporting) alapul. A hedonisztikus irányú felmérések egyik legelfogadottabb mérőeszközét a többszintű skála alkalmazása jelenti a Pozitív és Negatív Affektivitás Kérdőív (Positive and Negative Affect Schedule, PANAS) és az Étellel való Elégedettség Skála (Satisfaction With Life Scale, SWLS) formájában. Az előbbi 10-10 kérdéssel a pozitív és negatív érzelmek megjelenését és intenzitását méri egy adott időintervallumban, míg az utóbbi 5 állításra vonatkozóan egy 1-7 közötti skálán értékeli az egyes állításokkal való egyetértés mértékét a megkérdezettek körében. Az eredményekből következtetések vonhatók le mind a mentális egészség mértékével, mind bizonyos magatartások bekövetkezésének valószínűségével kapcsolatban.

Az ilyen típusú kérdőívek alkalmazásánál azonban nem lehetünk biztosak abban, hogy a megkérdezettek nem az aktuális érzelmi állapotuk alapján ítélik-e meg a kért időszak (pl. elmúlt 2 hét) érzelmi állapotainak gyakoriságát vagy intenzitását, vagy éppen ennek az időszaknak a legintenzívebb élménye befolyásolja az összes többi megkérdezett érzelmi állapot megítélését. Továbbá hasonlóan az érzelmi állapotokat mérő skálákhoz, itt is probléma lehet a különböző fogalmak közös értelmezése a különböző népességi csoportokban. Nem biztos például, hogy a

„contented” (megelégedett, elégedett) fogalomhoz minden társadalmi csoport ugyanazt a pozitív érzés kapcsolja, ugyanolyan intenzitással.

Ezek a bizonytalanságok a jóllét-mérések esetében a magatartás és az érzelmi állapotok méréséhez hasonló módszerekkel jelentős mértékben kezelhetők. Az egyik, széles körben alkalmazott módszer szerint a jóllét érzelmi állapotra alapozó mérése véletlenszerű naplózattal történik, egy olyan eszköz alkalmazásával, amely véletlenszerűen kiadott jelzéssel hívja fel a vizsgált személy figyelmét pillanatnyi érzelmi állapotának azonnali feljegyzésére⁷. Ezt a módszert hívják Tapasztalati Mintavételi Módszernek (Experience Sampling Method, ESM), amelynek előnye, hogy csökkenti az emlékezet esetlegességéből, illetve torzításából adódó hibákat, továbbá az érzelmi állapotok felidézése nem utólagosan, kvázi-laboratóriumi körülmények között történik, hanem az aktuális megélési állapotban. A másik lehetséges módszer az emlékezés okozta bizonytalanság csökkentésére az, hogy részleteiben is felidéztetik a résztvevőkkel azokat a napokat, amelyekben az érzelmi állapotok hosszát és intenzitását meg kívánják becsülni. Ez az ún. Nap Rekonstrukciós Módszer (Day Reconstruction Method, DRM), amelynek során egy teljes napot részletesen feldolgoztatnak a résztvevőkkel, arra kérve őket, hogy minden fontosabb aznapi eseményt és tevékenységet soroljanak fel, és az ezekhez tartozó érzelmi állapotokat, azok hosszát és intenzitását rögzítsék. A fenti módszerek nagy előnye, hogy nem ragadják ki a válaszadókat a megszokott környezetükből a szokatlanságukból eredően esetlegesen torzító hatásokat eredményező „laboratóriumi körülmények” közé. Hasonlóan fontos szempont, hogy az önbevallásokat véletlenszerű időpontokban felvett, a pillanatnyi élményeket értékelő jelentésekkel egészíti ki, amivel elkerülhetők a retrospektív szemléletből adódó torzulások. Végül pedig a felvételek gyakorisága erősíti a felvett szubjektív jóllét értékek megbízhatóságát és hitelességét.

A jóllét objektív megközelítése és mérési módszerei

Mint láttuk, a jóllét szubjektív megközelítése számos kritikát váltott ki, amelyek közül érdemes kiemelni Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász érveit, melyekből a legfontosabb, hogy egy külső szemlélő számára természetesen az adott körülmények megítélése lehet egyértelműen negatív, ezért a szubjektív és az objektív, neutrális, külső megítélés kritériumait egyaránt figyelembe kell venni (Forgeard 2011, 88. o.). Ez utóbbi szempont valóra váltását segítik elő az objektív indikátorok, amelyekhez társadalmi szinten gyűjthetőek jól definiálható adatok. Ezek a gyűjtések a szakpolitikai adatgyűjtések egyik fontos ágát képezik. Jó példa erre az Amerikai Egyesült Államokban 1997-től kezdve évente megjelenő jóllét-jelentés, amely a gyermekek jóllétéről és életkörülményeiről ad mérések alapján információkat (America's Children 2023). Maga a 41 indikátorból álló rendszer nem közvetlenül a gyermekek jóllétéről vagy annak megéléséről gyűjt adatokat, hanem a jólléthez szükséges feltételekről. A legfontosabb hatásterületei a gyermekek családi és társas környezetét írják le, a gazdasági körülményeket (például szegénység, szülők munkanélkülisége), az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést, a fizikai környezetet és biztonságot. A jelentés indikátorai megkísérlik a gyermekek testi és mentális egészségével kapcsolatos kockázati magatartások számbavételét is (pl. dohányzás, alkohol- és illegális szerfogyasztás stb.), valamint feltérképezik az oktatási

⁷ Az ESM egyénekre szabott alkalmazásának időkerete 1-2, amelyen belül a hetente véletlenszerűen érkező jelzések száma 2-12 alkalom között mozog.

körülményeket és feltételeket, továbbá az egészséggel és az egészséget meghatározó tényezőkkel kapcsolatos adatokat (pl. megbetegedési és halálozási mutatók, táplálkozás stb.). Ez az indikátorrendszer ugyanakkor nem vizsgálja a megélt, szubjektív jóllétet, nem kérdezik rá a gyermekek véleményére, személyes jóllét élményükre. A jelentés alapfeltételezése, hogy a felsorolt területeken gyűjtött mutatók valamilyen – lehetőleg tudományosan igazolt – módon meghatározzák, de legalábbis befolyásolják a gyermekek jóllétét. Ez a kapcsolat bizonyos mutatók – például a család egysége, működése – esetében szinte magától értetődő. Más területeken viszont inkább hipotézissel dolgoznak a jelentés összeállítói, például az iskolarendszer működésének részletes tárgyalása nélkül pusztán az iskolalátogatás tényét a jólléttel összekötni rövid távon nem okvetlenül jelent megbízható kapcsolatot, közép- és hosszabb távon már inkább (amennyiben ténylegesen megtanul a gyermek írni és olvasni az iskolai évei alatt).

Sokkal egyszerűbb, emiatt sokkal több módszertani problémát felvető, ugyanakkor érthetőbb és szemléletesebb módszer az ENSZ UNDP (United Nations Development Programme) által kialakított Human Development Index (HDI), amely három dimenzió (hosszú és egészséges élet, tudás, méltányos életszínvonal) és négy indikátor (születéskor várható átlagos élettartam, átlagos iskolázási idő, várható iskolázási idő, bruttó nemzeti jövedelem, GNI/fő) összegzésével rangsorolja az országokat, és von le következtetéseket az állampolgárok jóllétéről (UNDP HDI 2022).

Az OECD is tesz erőfeszítéseket a jóllét mérésére (OECD 2020). Ezt szintén olyan adatfelvétel keretében teszi, amely tartalmaz a szubjektív jóllétre vonatkozó kérdéseket, de emellett meghatározó részét az objektív társadalmi indikátorok köréhez tartozó adatok teszik ki. A jelentés fontos jellemzője, hogy az egyes emberekre és a családokra helyezi hangsúlyt, nem pedig a nemzeti teljesítményekre és aggregált adatokra. Méri a jólléti mutatókat, állapotokat is, nem kizárólag a jóllét feltételeire szorítkozik. Hangsúlyosan foglalkozik a jóllét megosztásával a társadalmakon belül, mint olyan tényezővel, amely önmagában is képes hozzájárulni a jóllét javulásához, vagy rontani azt. A jóllét szubjektív és objektív definícióját (hedonisztikus és eudaimonikus) is használja, ami lehetővé teszi a sokszempontú megközelítést. A mérések alapját képező tizenegy dimenzió két nagy csoportra tagolódik: az életminőség csoportra (ide tartozik az egészségi állapot, munkamagánélet egyensúly, oktatás és készségek, társas kapcsolatok, civil részvétel és kormányzás, környezet minősége, személyes biztonság, szubjektív jóllét), valamint az anyagi életkörülmények csoportra (ide tartozik a jövedelem és vagyon, a munkahelyek és keresetek, lakhatás, valamint a GDP). A jóllét fenntarthatósága is szempont, ezt a tőkék különböző formáinak fenntarthatóságán keresztül vizsgálja, úgymint természeti tőke, gazdasági tőke, emberi tőke és társadalmi tőke.

A szubjektív jólléthez hasonlóan a társadalmi indikátorokon alapuló lakossági jóllét mérések kritikája szintén sokrétű. Mindenekelőtt azt tapasztalhatjuk, hogy a társadalmi szinten gyűjtött indikátorok (például az egyesült államokbeli gyermekjóllét-indikátorok vagy a UNDP Human Development Indexe) elsősorban és döntően olyan tényezőket mérnek, amelyek legfeljebb a jóllét előfeltételei közé tartoznak, és amelyek nem minden esetben hozhatók közvetlen összefüggésbe a jóllét aktuális állapotával. Emiatt gyakran merül fel kritikaként a gyűjtött indikátorok spekulativitása. Emellett főként az összetett jóllét-indexek összeállításának módja vet fel kérdéseket. Miért éppen azok a mutatók kerülnek bele? Milyen viszonyban vannak ezek a mutatók egymással? Az egészséggel kapcsolatos adatok esetében például mennyiben valid indikátora a jóllétnek a születéskor várható átlagos élettartam (ami pl. a Human Development Indexben az egyik komponens), és vannak-e más

indikátorok is, amelyek a társadalom tagjainak egészséggel kapcsolatba hozható jóllétének leírására alkalmasak? Mennyiben jobb választás az élettartam vizsgálata, mint például a mentális egészséggel kapcsolatos valamely indikátor beillesztése egy kompozit indexbe?

A mutatók összeállításának esetlegessége mellett az objektívnek szánt indikátorok tényleges objektivitása is állandó probléma. Az objektív jóllétet mérő indikátorokról kiderülhet, hogy valójában a kiválasztók szubjektív értékítéletét tükrözik, vagy a társadalom valamilyen átlagos szemléletét. Mennyiben kellene például figyelembe venni a jólléti mutatók megoszlásának társadalmon belüli egyenlőtlenségeit? Magának az egyenlőtlenségnek a megtapasztalása jelentős forrása a jóllét csökkenésének, azonban az egyenlőtlenség nem minden társadalom értékrendjében jelent egyenlő súlyú problémát.

Az Egyesült Királyság jóllétre irányuló értékelési keretrendszere

A nemzetközi szervezetek által alkalmazott jóllét-méréseket a többdimenziós, hierarchikus struktúra jellemzi. Mindez elsősorban azon teljesítménymérések körében terjedt el, ahol a mérés tárgyát (jó kormányzás, hatékony közigazgatás, vagy esetünkben a közösségi jóllét) magas absztrakciós szintű fogalom jeleníti meg. Ezeket több alterületre (dimenzióra) lebontva lehet olyan konkrét valóságszintekre redukálni, ami már egyfajta helyzetképet mutató statisztikai adatokkal vagy percepciók mérésekkel leírható (Kaiser-Bozsó 2016, 24. o.). Ez a modell a jóllét-mérések esetében is hasznosnak tekinthető, ugyanakkor korántsem egyértelmű a kompozit indikátorok vagy indexek kialakításának szükségessége, és megalapozottsága sok esetben erősen szubjektív és esetleges. Példaként említhető, hogy a HDI Indexbe a közoktatással kettő, az egészségi állapottal és a jövedelemmel pedig egy-egy mérőszám került. Nincs semmiféle objektív bizonyíték vagy információ arról, hogy egy ilyen típusú mutatóban milyen arányban kellene a közoktatási mérőszámoknak megjelenniük, vagy arról, hogy csak egy népegészségügyi mutató lehet benne. A közösségi jóllét esetében hatványozottan jelentkezik az „egy számnak való kitettség” jelensége, azaz nagyon nehezen támasztható alá tudományos eszközökkel, hogy a jóllét egyes dimenziói milyen súlyozást kapnak. Ehhez még az is hozzájárul, hogy az indexek esetében a tartalom tényleges harmonizálása – nemzetközileg is összehasonlíthatóvá tétele – már a piaci tevékenységekre nézve sem egyszerű feladat, a nem piaci tevékenységek felmérésére irányuló kísérletek pedig még bonyolultabbak lehetnek.

A fentieket figyelembe véve az Egyesült Királyságban kialakított módszertan és háttérinfrastruktúra úttörő jelentőségűnek és számos vonatkozásban követendőnek számít, ami indokoltá teszi annak részletesebb megismerését.

A 2010-ben hivatalba lépő brit miniszterelnök, David Cameron felkérte a Nemzeti Statisztikai Hivatalt (Office for National Statistics, ONS), hogy – a tárgyban lefolytatott nemzeti konzultációt követően – készítse el a jóllét mérésének nemzeti értékelési rendszerét (Measuring National Well-being programme, MNW). A miniszterelnök hangsúlyozta, hogy az ország fejlődésének mérése során a gazdaság és az életszínvonal növekedése mellett az életminőség alakulását is figyelembe fogják venni. A koalíciós kormány azt hangsúlyozta, hogy a cél nem a GDP helyettesítése, sem pedig egy „boldogság index” létrehozása. Ezzel szemben arra törekszik, hogy a hagyományos, gazdaság-orientált méréseket kiegészítse olyan szempontokkal, amelyek kifejezik a társadalom által vallott értékeket, és ezzel kapcsolatban

visszajelzést adnak a kormány ez irányba tett lépéseinek eredményességéről (Jenkins 2018, 281. o.; Bache 2020, 36. o.).

Ezt követően a kormány nemzeti konzultációt indított, amelynek figyelembevételével az ONS 10 hatásterületen 38 – a bevezetést követően rendszeresen felülvizsgált és bővített – indikátort határozott meg. A tíz terület a következő: egyéni jóllét (utóbb személyes jóllétre nevezték át), kapcsolatrendszer, egészség, elvégzett tevékenységek, lakóhely, személyes pénzügyek, gazdaság, oktatás és szakképzés, kormányzás és környezet. Az egyes területekhez tartozó adatokat az ONS eddig is gyűjtötte, de innentől fogva már „újracsomagolva”, a kialakított jólléti keretrendszer részeként (ONS 2024).

Az MNW egyaránt tartalmazza a szubjektív és objektív jóllét indikátorait. A személyes jóllét terület például kifejezetten szubjektív indikátorokból tevődik össze, mint az étellel való elégedettség, az elvégzett tevékenységek értelmessége, a boldogság vagy éppen a szorongás mértéke. Más területek objektív indikátorokat tartalmaznak, mint például a munkanélküliség szintje és a regisztrált bűnesetek. Más országok mérőrendszereivel összehasonlítva az Egyesült Királyságban különlegesen nagy figyelmet kaptak a szubjektív jólléti indikátorok, amelyek bővítése érdekében az ONS négy új, a szubjektív jólléthez kapcsolódó, általános érvényű kérdést fogalmazott meg: mennyire van megelégedve az életével manapság; mennyire érezte magát boldognak a tegnapi napon; milyen mértékben érezte magát nyugtalannak a tegnapi napon; milyen mértékben érzi úgy, hogy értékes dolgokat végez az életében? Az egyes kérdéseket egytől tízig terjedő skálán lehetett értékelni. A szubjektív jólléti adatok alkalmazása különösen jelentős a nemzeti jóllét állapotát folyamatosan nyomon követő monitoring rendszer kialakításában, a közpolitikák működésének életciklusában, valamint a nemzetközi összehasonlítást biztosító rangsorok kialakításában.

Az ONS 2012-ben adta ki első alkalommal a nemzeti jóllétre vonatkozó jelentését, és azóta is folyamatosan gyűjti a jóllétre vonatkozó, 2014-től a hivatalos statisztikai nomenklatúra részévé vált adatokat, azok értékelését pedig évente publikálja. A brit kormány pedig 2014-ben létrehozott egy, a jóllét működésével foglalkozó kutatóközpontot (What Works Centre for Wellbeing). A cél az volt, hogy az ONS méréseire és adataira támaszkodva, a központ elemzésekkel és szakpolitikai ajánlásokkal támogassa a jólléti szempontok kormányzati politikába történő integrálását. Az egyik legfontosabb prioritást a munkavállalók fizikai és mentális alapú személyes jólléte és a gazdaság produktivitása közötti összefüggések adatokkal és statisztikai elemzésekkel alátámasztott kimutatása jelentette. A központ szakértői ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a jóllét növelését célzó intézkedések sem problémamentesek, bevezetésük során több dilemma és átváltási (trade-off) hatás is felléphet. Például az ingázási idő csökkentése növeli a jóllétet, de ha ez a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével valósul meg, akkor ez rontja az adott települések levegőtisztaságát. Ez egyben azt is jelenti, hogy lehet ugyan kvantitatív adatok alapján rangsorolni azokat a tényezőket, amelyek hatással vannak a jóllétre, de vannak olyan tényezők, mint például a levegőtisztaság, aminek a hatásai csak hosszabb távon jelentkeznek (Bache 2020, 40. o.).

Az MNW adatai 2017 óta online, egy „irányítópult” (dashboard) rendszerben működő felhasználói felületen (Measures of National Wellbeing Dashboard) érhetők el.⁸ Az ONS 2019 februárjában tette közzé első alkalommal az anyagi életszínvonal és

⁸ A dashboard (Irányítópult vagy műszerfal) egy olyan egyoldalú valós idejű felhasználói felület, amely – mint egy fénykép – grafikai megjelenítéssel mutatja be az adott szervezet működése szempontjából

a személyes jóllét mérésének adatait integrált formában bemutató Személyes és Gazdasági Jóllét Jelentést (Personal and Economic Wellbeing Bulletin), Az ONS ezt azzal indokolja, hogy mindez megkönnyíti a döntéshozók számára, hogy egységes információk alapján mérjék fel az interakciókat a gazdaságban bekövetkezett változások és az egyének élettel való elégedettsége között.

A kormányon belül a Kabinetiroda (Cabinet Office) felelős azért, hogy a jóllét szemléletmódja és adatai valamennyi minisztérium és ágazat működésében érvényre jussanak, a Pénzügyminisztérium által kiadott Zöld Könyv (Green Paper) az egyes szakpolitikák értékelésének fontos referenciapontjaként határozta meg a szubjektív jóllét mutatóit (HM Treasury 2020).

A brit kormányzat elkötelezettsége és a kezdeti lépések ellenére azonban a lényeges változások még váratnak magukra, köszönhetően többek között a 2020 óta folyamatossá váló válságjelenségeknek (pandémia, megélhetési gondok, tömeges bevándorlás, gyakori kormányváltások). A jóllét egyelőre még inkább olyan koncepciónak tekinthető, amit a bizonytalanság, a komplexitás és a viták jellemeznek. A hosszan tartó filozófiai viták során még nem sikerült döntésre jutni abban, hogy a jóllét biztosítása kormányzati feladat, vagy az egyén felelőssége. De még azok is, akik elismerik a jóllét meghatározó szerepét a közpolitikák alakításában, gyakran eltérő prioritásokat fogalmaznak meg. Vannak, akik a mentális jóllét elsődlegességét hangsúlyozzák, mások az egyenlőtlenségek mérséklése mellett érvelnek, megint mások a környezeti fenntarthatóság megteremtését helyezik előtérbe. Mindezek alapján a jóllét fogalmát és mérhetőségét egyszerre jellemzi a bizonytalanság és a sokféleség, ami új elemekkel gazdagítja a GDP kizárólagosságával szemben megfogalmazódó kritikákat, de még egy több mint egy évtizede folyamatosan működő, megfelelő tudományos és infrastrukturális háttérrel ellátott mérési rendszer, mint az MNW, sem tud vele szemben valós alternatívát állítani.

Következtetések

Önmagában az a tény, hogy a „boldogság”, a „jóllét”, és az „életminőség” általában a társadalmi-politikai diskurzusok részévé váltak, releváns statisztikai adatokon, empirikus mérések révén pedig beépültek a közpolitikák alakításának folyamatába, kétségtelenül figyelemre méltó jelenségnek számít. Ugyanakkor az is tény, hogy a nagy áttörés egyelőre elmaradt: a jóllét koncepciója és mérhetőségének operatív dimenziója nem tudta megingatni a GDP-re és a növekedésre alapozott paradigmákat. Ehhez hozzájárult az emberek bizalmatlansága a közadatokkal szemben, a jóllét kérdésében mutatkozó viszonylag alacsony fokú társadalmi részvétel, valamint a kezdeti lelkesedést követően a politika és a média érdeklődésének lanyhulása.

Ebből az következett, hogy a kormányzati teljesítmény méréséhez kapcsolódó, de specifikusan a jóllétre koncentrááló értékelési keretrendszerek viszonylag kevés innovatív megoldást tudnak felmutatni. A tényleges megvalósítás főként a technicista szakértők és intézmények (leginkább a nemzeti statisztikai hivatalok) terrénumává vált, amelynek eredményeként döntően már ismert és használt indikátorok kerültek új koncepcionális keretekbe. A legfontosabb újításnak – ami viszont csak részben vált általánossá – a szubjektív jóllét bizonyult.

Ma még nem egyértelmű, milyen hatást gyakoroltak a jólléthez kapcsolódó mérések a kormányzati gyakorlatra. Egyes esetekben jelentős változások szükségesek a

kulcsfontosságú teljesítménymutatóinak aktuális állapotát, ezáltal lehetővé téve az információra épülő azonnali döntéshozatalt.

hosszabb távon is érzékelhető hatások elérése érdekében, amelynek időhorizontja átível a kormányzati ciklusokon. Ezért kétséges, hogy az újráválasztásban érdekelt kormányok milyen mértékben vállalnak fel olyan célokat, amelyek megvalósítása jelentős, gyakran érdeksérelmekkel is járó ráfordításokat igényel, pozitív hatásai ugyanakkor rövid távon nem, vagy csak kisebb mértékben érvényesülnek. Ebből következően a jólléttel kapcsolatos mérések adatai és az abból levont következtetések korántsem biztos, hogy alapját képezik a kormányzati céloknak és az egyes közpolitikák gyakorlatának.

Mindezek alapján a bevezetőben feltett kérdések közül az elsöre azt válaszoljuk, hogy a jelenlegi jóllét-mérések és azok adatai jelenleg nem képeznek valós alternatívát a GDP-vel szemben, ami megőrizte praktikus felhasználhatóságából eredő széleskörű elfogadottságát. Mindez nem zárja ki az alternatívaállítás fontosságát, de éppen a vizsgált brit példa mutatja, hogy még széleskörű szakmai és politikai konszenzus és jól működő, évről évre ismétlődő mérések és adatok felvonultatása sem elegendő önmagában ahhoz, hogy érdemi befolyása legyen a politikai napirendre és a szakpolitikák tényleges alakulására. Ami a második kérdést, a mérés és a mérhetőség dilemmáit és gyakorlati megvalósítását illeti, úgy gondoljuk, hogy a jóllét mérése önmagában nem cél, hanem a szakpolitika-alkotás eszköze. A többdimenziós, szubjektív és objektív indikátorokat egyaránt használó értékelési keretrendszerek alkalmazása az egyének, szervezetek és a kormányzatok számára lehetőséget nyújt a jóllét dimenzióinak és indikátorainak áttekintésére, a lehetséges prioritások meghatározására. Ehhez azonban figyelembe kell venni a mérési módszerek korlátait, a gyakorlat dilemmáit, amelyek nem feltétlenül áthidalhatatlan nehézséget, hanem a mérhetőség kialakítása során jelentkező tervezési és döntési pontokat jelentenek, amelyek nélkül nem képzelhető el a megvalósítás sem. A reális cél nem az optimális jóllét-mérések kialakítása, hanem a gyakorlatban megvalósítható lehetőségek legoptimálisabb módjának megtalálása.

Felhasznált irodalom

Adler, Alejandro and Seliman, Martin E.P. (2016): Using wellbeing for public policy: Theory, measurement, and recommendations. *International Journal of Wellbeing*, 6 (1), 1-35. o.

America's Children: Key National Indicators of Well-Being. Federal Interagency Forum on Child and Family Statistics. <https://www.childstats.gov/> Letöltve: 2024. 03. 17.

Bache, Ian (2020): *Evidence, Policy and Wellbeing*. Cham: Palgrave Macmillan <https://doi.org/10.1007/978-3-030-21376-3> Letöltve: 2024. 03. 17.

Bache, Ian – Scott, Karen (eds)(2018): *The Politics of Wellbeing. Theory. Policy and Practice*. Cham: Palgrave Macmillan, DOI: <https://doi.org/10-1007/978-3-319-58394-5>

Bache, Ian – Reardon, Louise – Anand, Paul (2016): Wellbeing as a wicked problem: navigating the arguments for the role of government. *Journal of Happiness Studies*, 17(3), 893–912. o. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9623-y>

Dalziel, Paul – Saunders, Caroline – Saunders, Joe (2018): *Wellbeing Economics. The Capabilities Approach to Prosperity*. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-93194-4>

Diener, Ed – Suh, Eunkook M. – Lucas, Richard E. – Smith, Heidi L. (1999): Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. o. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>

Diener, Ed – Lucas, Richard – Schimmack, Ulrich – Helliwell, John (2009): *Well-being for public policy*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Forgeard, Marie J. C. – Jayawickreme, Eranda – Kern, Margaret, L. – Seligman, Martin E.P. (2011): Doing the right thing: Measuring Wellbeing for public policy. *International Journal of Wellbeing*, 1 (1), 79-106. o. DOI: <https://doi.org/10.5502/ijw.v1i1.15>

Jenkins, Matt (2018): The Politics of the Official Statistics: The UK 'Measuring National Well-Being' Programme. In: Bache, Ian and Scott, Karen (eds): *The Politics of Wellbeing. Theory, Policy and Practice*. Cham: Palgrave Macmillan, 279-298. o. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-58394-5_12

HM Treasury: The Green Book: Central Government Guidance on Appraisal and Evaluation. 2020 <https://www.gov.uk/government/publications/the-green-book-appraisal-and-evaluation-in-central-government/the-green-book-2020> Letöltve: 2024. 03. 17.

Kaiser Tamás-Bozsó Gábor (2016): Az államközpontú kormányzás koncepciójának és mérhetőségének főbb aspektusai. In: Kaiser Tamás (szerk.): *A jó állam mérhetősége II*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 11-37. o.

Kiss Livia Benita (2018): A jövedelmi helyzet, az étellel való elégedettség és a környezeti terhelés összefüggései hazánk régióiban. *Polgári Szemle: Gazdasági és Társadalmi Folyóirat*, 14 (1-3). 273-286. o.

Stiglitz, Joseph E. – Sen, Amartya – Fitoussi, Jean-Paul (2009): Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf> Letöltve: 2024. 03. 17.

OECD How's Life? Measuring Well-being 2020. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=HSL> Letöltve: 2024. 03. 17.

Office for National Statistics (ONS) (2024): UK Measures of National Well-being Dashboard. <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/articles/ukmeasuresofnationalwellbeing/dashboard> Letöltve: 2024. 03. 17.

UNDP Human Development Index (2022). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> Letöltve: 2024. 03. 17.

THE CONCEPT AND MEASURABILITY OF WELL-BEING – DILEMMAS AND GOOD PRACTICES

TIBOR TÓTH

The study seeks to answer the question whether the concept, measurement and methodology of well-being can be a real alternative to GDP as the sole indicator of growth and development. Drawing on historical conceptions of well-being, it examines the dilemmas, methods and critiques of measurement and measurability, and analyses the practical aspects of these by looking at the national measurement framework that has been developed in the UK over the last decade. The study argues that, for the time being, well-being indicators are complementary to GDP trends, but can play an important role in policy design and implementation by developing optimal ways of measuring them.

Keywords: well-being, GDP, subjective indicator, objective indicator, multilevel measurement system

A NŐGYŰLÖLET EREDETE A PATRIARCHÁLIS TÁRSADALOMBAN: PSZICHODINAMIKAI ÉS KULTURÁLIS MEGFONTOLÁSOK

KENGYEL JUDITH GABRIELLA¹, MIRCSE ANDREA², KÁNTÁS ÉVA MAGDOLNA³,
TREUER TAMÁS⁴

“És a nők mindig szegények voltak, nemcsak az elmúlt kétszáz évben, hanem az idők kezdete óta”

Virginia Woolf

Absztrakt

Napjainkban a patriarchális társadalom lassú felbomlása mellett egyre erősödnek a nőkkel szembeni előítéletek, félelmek, és ezzel együtt a gyűlöletkeltő elemek a közbeszédben és a párkapcsolatokban egyaránt. A szerzők kultúrtörténeti áttekintésükben bemutatják a nőgyűlölet (mizogínia) eredetét, és ezzel összefüggésben a feminizmus négy hullámára adott társadalmi reakciókat. Áttekintik azt is, hogy a kora pszichoanalitikus elméletek hogyan táplálták a férfiak félelmét a nőkkel szemben és milyen egyoldalú volt a korai pszichoanalízis nőiségképe, valamint, hogy ez milyen formában jelenik meg ma az elméleti szövegekben. Hogyan tévedhetett ekkorát Freud a nőkkel kapcsolatban, miközben ő volt az az ember, aki a saját és mások érzelmi nehézségeinek érzékeny önvizsgálatából képes volt megteremteni a személyiségműködés, a pszichopatológia és a kezelés egyetemes megértését és alapjait? Hogyan tévedhetett ekkorát Ferenczi, akit ma az interszubjektivitás korai előfutáraként is tisztelünk, szintén a nőkkel kapcsolatban? A cikkben a szerzők a társadalompszichológiai, egyéni fejlődéslelektani folyamatok transzgenerációs mikrotraumáinak szerepére is rámutatnak a nőgyűlölet jelenségének fenntartásában. A szerzők hipotézise szerint az egyéni mikrotraumák generációs ismétlődése és ezek pszichodinamikai összejátszása nagyon megnehezíti a nőgyűlölettel szembeni küzdelmet.

Kulcsszavak: nőgyűlölet, pszichoanalízis, szexizmus, patriarchális társadalom, filozófia

Bevezetés

A nőgyűlölet, vagyis a mizogínia és a nő elleni diszkrimináció olyan probléma, amely nemcsak az elmúlt évszázadokra, hanem a történelem előtti időkre is visszavezethető, amikor is elkezdődött a nőiség szisztematikus leértékelése. Ezt legnyilvánvalóbban a vallási gyakorlatok változásán keresztül lehet megfigyelni, ugyanis az istennők évezredek óta tartó aktív háttérbe szorítása, kultuszuk felfüggesztése, vagy férfi

¹ egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

² pszichológus, Alkohol- és Drogsegély Ambulancia, Veszprém

³ pszichológus, Questionardo Ltd., London

⁴ pszichiáter, pszichoterapeuta, Rózsakert Medical Center, Budapest

istenképpé alakítása szükséges volt a férfias privilégium legitimálásához. Továbbá, a nők szexualitása mind a vallási, mind pedig a világi diskurzusban az ellenőrzés és kontroll elsődleges célpontjává vált. A mindennapi életben a nők szexualitásának ellenőrzése az apasági biztonságot jelentette. A magán-, állami- és politikai erőforrások patriarchális kontrollja a nők szerepelvárásait úgy alakította át, hogy azok minél jobban szolgálják a férfiak, a család, az állam és a vallás érdekeit. Éppen ezért a független nők különösen problémássá váltak a patriarchátus számára, ami egyre inkább a vagyonfelhalmozás köré és annak védelmére épült fel. A nők férfiakra utaltsága tehát a javak feletti kontroll egyszerű megszerzésének és megtartásának legfőbb eszközévé vált. A patriarchátus folyamatosan háborút vív a nők függetlensége ellen, és ez mindig a szexuális erkölcsről szóló diskurzussal társul, amely továbbra is egy alapvetés. A huszonegyedik századi társadalmi kontroll narratívája is ebbe illeszkedik.

A nők az évszázadok során minden lehetőséget megragadtak az önállóság elérésére, amelyet a patriarchátus alapvető fenyegetésnek tekint a társadalmi modelljére nézve. A patriarchátus erre adott válasza a nők életének diszkurzív irányítása, amely a társadalmi viszonyokban és párkapcsolatokban nőgyűlölő értékektől erős túlsúllyal jelenik meg.

A nőgyűlölet kialakulása összefügg a patriarchális társadalom kialakulásával

A nőgyűlölet, vagyis a nők iránti ellenszenv és gyűlölet, egy régóta jelen lévő társadalmi jelenség, amelynek gyökerei az emberiség korai történelmére nyúlnak vissza. A nőkkel szembeni előítéletek és diszkrimináció a patriarchális társadalmakban alakultak ki, amelyek az erő és hatalom koncentrációját férfiak kezében tartották. Bár az emberiség történelme során a nők szerepe és státusza számos társadalmi változáson ment keresztül, írott történelmünk legnagyobb részében a férfiak voltak az uralkodók és a hatalom birtokosai, a nőknek pedig kevesebb jog és lehetőség állt rendelkezésére. Az ilyen patriarchális társadalmi rendszerekben a nők alárendelt szerepet kaptak, amelybe sok esetben a fizikai és szellemi erőszak eszközeivel lettek belekényszerítve. Mivel a nők elleni erőszak és diszkrimináció gyakran a társadalmi normák és a kulturális gyakorlatok részei voltak, az ilyen magatartásokat a társadalom elfogadta és támogatta, amely nagyban hozzájárult a női nem leértékeléséhez. Ez a rendszer elsősorban az ősi mezőgazdasági társadalmakban alakult ki, amikor a termelés és a tulajdonjogok átvitele a férfiak kezébe került. A nők szerepe ebben az időszakban a gazdasági termelésben és a társadalmi vezetésben is csökkent, és a családi szerepek szűk körére korlátozódott. A patriarchális társadalom kialakulásának folyamatában az emberek számos olyan értékrendet alakítottak ki, amelyek a férfiakat előnyösebb helyzetbe hozták a nőkkel szemben. Az ilyen értékrendek közé tartozik a nemi szerepek merev megkülönböztetése, a női tulajdonjogok korlátozása, valamint a nők szexualitásával kapcsolatos sztereotípiák és tabuk létrehozása. Ezek az értékek és sztereotípiák a nők társadalmi megítélésében és státuszában is tükröződtek és tükröződnek a mai napig is, hozzájárulva a nőgyűlölet kialakulásához. A nőgyűlölet számos formában jelenik meg, beleértve a nők fizikai és pszichológiai bántalmazását, a nők szexuális tárgyként való kezelését, valamint a nők gazdasági, politikai és társadalmi kirekesztését.

Számos elmélet létezik a patriarchátusról, melyek magyarázzák kialakulását, ilyenek a szociális szerep elmélet (lásd Eagly 1987), a rendszerigazolás (Jost–Banaji

1994) és a szociális dominancia elmélet is (Sidanius-Pratto 1999). A legelterjedtebb elmélet azt fogalmazza meg, hogy a férfiaknak nagyobb a fizikai erejük, mint a nőknek, ezért nekik kell vezetniük a közösséget. Ez az elmélet figyelmen kívül hagyja, hogy a nők általában jobban ellenállnak az éhségnek, a betegségeknek és a fáradtságnak, mint a férfiak. A történelem emellett megmutatta, hogy a nagyobb fizikai erővel rendelkezők általában főleg a kétkézi munkában jeleskednek, míg a társadalmi és politikai hatalomhoz nincs szükség fizikai erőre. Az az elmélet, miszerint a férfiak azért kezdték uralni a nőket, mert biológiailag agresszívebbek, szintén érvényét veszti, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a háborúkat nem csak az agresszióval lehet megnyerni. A világ sikeres vezetői elsősorban intellektuális képességeiknek és diplomáciai érzéküknek köszönhetően nyerték meg a konfliktusukat. Olyan sztereotípiák is fenntartják ezt, amelyek a nőket jobb „manipulátornak és megbékítőnek” tartják, azaz nem képesek határozott autoriter vezetésre, amiről szintén azt gondolják, hogy szükséges a politikai sikerhez. Az is egy uralkodó elképzelés, hogy az idő múlásával a férfi gének ambiciózusabbá és versenyképesebbé váltak, míg a női gének alárendeltebbé és függőbbé váltak ahhoz, hogy gyerekeket nevelhessenek. Ez nyilvánvalóan téves, hiszen a gyermeknevelés számos aspektusát meg lehet osztani a férfiakkal, és a függőség ehhez nem szükséges.

A patriarchális társadalom és a nőgyűlölet viszonyának megértéséhez érdemes röviden áttekinteni a feminizmus négy hullámának céljait, eredményeit, valamint az arra adott társadalmi reakciókat. A feminizmus az elmúlt évszázadokban egyre fontosabbá vált a társadalmi és politikai vitákban, ahol a nőmozgalmak a nők egyenlő jogainak és lehetőségeinek érvényesítéséért és a nők elleni diszkrimináció és erőszak elleni harcban vesznek részt. A feminizmus történetében négy hullámot lehet megkülönböztetni, amelyek mindegyikének különleges jellemzői és céljai voltak. Az első hullám, amely az egyenlő választójog és a tulajdonjogok megszerzését tűzte ki célul, a 19. század végén és a 20. század elején jelent meg. A második hullám a 1960-as években és 1970-es években ment végbe, amikor is a nők szexuális szabadságáért és az egyenlő bánásmódért harcoltak a munkahelyeken és az oktatási intézményekben. A harmadik hullám a 1990-es években kezdődött, fókuszában pedig a női test és szexualitás állt, valamint az előítéletek és a társadalmi sztereotípiák elleni küzdelem.

Az eddigi utolsó, negyedik hullám a 2010-es években alakult ki, és egyre inkább az interkulturalitásra és az összekapcsolódásra koncentrál. Az online térben jelentős mozgalommá vált, és fókuszában az LGBTQIA+ közösség és az igazságosság állt. A feminizmus hullámai sok vitát, valamint heves társadalmi és politikai reakciókat váltottak ki. A feminizmus elleni reakciók különböző formában jelennek meg és leginkább azon férfiak felől érkeznek, akik féltik a hatalmukat és privilégiumaikat; ide értve többek között a konzervatívokat, akik ellenzik a társadalmi változásokat, valamint a vallási és szélsőséges csoportokat, akik ellenzik a nők egyenlő jogait és a feminizmust. A feminizmus tehát továbbra is olyan fontos társadalmi kérdés marad, amely minden valószínűség szerint még további vitákat és heves reakciókat fog kiváltani az elkövetkező években.

Napjainkban a patriarchális társadalom fokozatos felbomlásának vagyunk tanúi, így a kulturális civilizáció változásával a nők elnyomása is egyre szubtilisebb, rejtettebb formákat ölt. A fejlett társadalmakban ugyan a nők jogainak és lehetőségeinek korlátozása már sokat enyhült, a nőkkel szembeni előítéletek és diszkrimináció továbbra is mélyen gyökerezik még a legprogresszívebb társadalmakban is.

A szexizmus elméleti keretei

A patriarchális társadalom berendezkedésének egyik fő pillére a nők férfiaknak való alárendeltsége (West–Zimmerman 1987). Számos kutatás alátámasztja hazánkban is a hagyományos nemi szerepek támogatottságát (Fodor–Balogh 2010; Pongrácz 2005), mely a hagyományos munkamegosztás támogatottságára mutat rá, ami szerint a nők elsődleges feladata a háztartás vezetése és az utódgondozás.

Swim és Hyers (2009) definíciója alapján a szexizmus a biológiai nem alapján történő hátrányos megkülönböztetést jelenti, továbbá az olyan individuális és társadalmi szinten megnyilvánuló gyakorlatokat, melyek fenntartják ezt az egyenlőtlenséget. A szexizmust a kutatások többféleképpen csoportosítják. Az egyik típusú csoportosítás a hagyományos, illetve a modern szexizmus megkülönböztetése. A hagyományos szexizmus a nem tradicionális nemi szerep orientációjú nők hátrányos megkülönböztetését foglalja magában, amely lehetőséget biztosít a férfiaknak magasabb pozíciók betöltésére, így a nőknek egy férfiaktól függő, alárendelt szerepet biztosít. A hagyományos szexizmus társadalmi elfogadottsága egyre kevésbé van jelen a társadalomban a nőmozgalmaknak köszönhetően. Ezzel szemben a modern szexizmusra a látszategyenlőségbe vetett hit, illetve a szexizmus rejtettebb formái jellemzőek. A modern szexista hiedelmek elutasítják a nőmozgalmakat és a – feltételezett – pozitív diszkriminációt. Úgy vélik, hogy mivel már megvalósult az egyenlőség, ezért nincsen szükség további intézkedésekre annak megvalósításához (Szabó 2008).

Az ambivalens szexizmus elmélete

Egy másik típusú csoportosítást az ambivalens szexizmus elmélete (Glick–Fiske 1996) tükrözi, amely magában foglalja a jóindulatú, illetve az ellenséges szexista hiedelmek különválasztását. A szerzők a két típusra olyan legitimáló mítoszokként tekintenek, melyek funkciója a csoportok közötti egyenlőtlen viszonyok igazolása és fenntartása (Glick–Fiske 2006). Az ellenséges szexizmus olyan hiedelmeket foglal magában, mely szerint a nők a férfiak elnyomására törekszenek, és leginkább azok a nők a célpontjai, akik nem felelnek meg a hagyományos nemi szerep elvárásoknak (Moya-Garofano et al 2022), vagyis a családdal szemben a karriert részesítik előnyben, versengőek és kompetensek. A patriarchátus teremt meg és tartja fenn az ellenséges szexista vélekedéseket, amelyben a szexualitás és utódnemzés is nagy szerepet kap. Az ellenséges szexizmus nőképehez tartozik a szexualitása által hatalmat gyakorló nő képe is – ez egy fordított függőségi viszonyra enged következtetni, mivel a férfiak reprodukciós sikere a nők döntésének függvénye, mely negatív érzéseket, dühöt, félelmet ébreszt bennük, de igényeik kielégítéséhez szükségük van a nőkre, így egy kölcsönös, érzelmi függés jön létre, amely az ellenséges szexista vélekedésekkel szemben a jóindulatú szexizmus megjelenésének ad táptalajt (Glick–Fiske 2006).

A jóindulatú szexizmus a hagyományos nőkép és szerepek idealizálását, valamint az ezzel azonosuló nők patriarchális védelmezését jelenti. A jóindulatú szexizmus védelmét élvező nők törékenyek, jellemző rájuk az ártatlanság és tisztaság eszménye, ellenben alávetik magukat a férfiak vágyainak, így számukra szerethetővé válnak – ám így a kompetenciájukat nem ismerik el (Kozma–Kocsor 2018).

A jóindulatú szexizmus jutalomként is funkcionál a tradicionális nemi szerep elvárásoknak megfelelő nők számára például az által, hogy biztosítja számukra azt a paternalista védelmet, mellyel arra megpróbálják meggyőzni a nőket, hogy fogadják

el alárendelt helyzetüket. Szarka és munkatársai (2022) kutatásukban a politikai színtéren megjelenő szexista megnyilvánulásokat elemezték, és arra jutottak, hogy még ezen a téren is sűrűn megjelenik az a bevett gyakorlat, miszerint amikor jutalmaznak a nőket, a nemük kiemelésével együtt csupán gondoskodó, alárendelt szerepkörökben mutatják be őket, amellyel megerősítik és fenntartják a nemi sztereotípiákat és így az egyenlőtlenséget. Ez a jelenség nem új, a vallásos írásokban még régóta alkalmazzák ezt a taktikát (pl., „Amikor a Jóisten megteremtette a nőket, úgy gondolta, hogy „nem jó az embernek egyedül lenni, alkotok hozzáillő segítőtársat” (1Móz 2,18) Ilyen segítőtársak a nők, legyen szó akár a gondoskodó hölgy családtagokról, figyelmes osztálytársnőről, segítőkész kolléganőről, kedves szomszédasszonyról, még kedvesebb eladónőről. Éljenek tehát a nők, életünk segítőtársai!”).

Az ellenséges szexizmus ezzel szemben a fenyegetés eszköze, amellyel a patriarchális társadalom igyekszik “betartatni” a nőkkel a sztereotip nemi szerepelvárásokat, és szociális büntetéseket helyez kilátásba, ha például egy nő szabados szexuális életet él (ilyen jelenség például az ún. “slut-shaming”) vagy ha egy nő a karriert helyezi előtérbe (erre épül a “backlash” jelensége is; Connor et al 2017). Ez utóbbira jó példát találtak Szarka és munkatársai (2022) a politikai térben megjelenő szexizmussal kapcsolatban: „Tessék példát mutatni a normális családból, és akkor utána majd lehet a nőknek érvényesülni.”

Az ambivalens szexizmus elmélete a nemek közötti kapcsolatok több szinten tetten érhető ambivalenciáját is kijelöli, melyek három dimenzió mentén figyelhetők meg: hatalmi dinamika, nemi differenciáció és a heteroszexuális kapcsolatok dinamikája. A hatalom esetében az ambivalenciát a nők leuralása és a nők védelmezése között érhetjük tetten, melyeket a paternalista viselkedés két végpontjaként határozhatunk meg. A nemi differenciáció bizonyos biológiai különbségek jelentőségének hangsúlyozásában jelenik meg; az egyes nemekhez kötődő tulajdonságok részei azoknak az elfogadott tulajdonságcsoporthoz, amelyek tipikusan férfiakhoz vagy nőkhez köthetők, így a két nem “kiegészíti” egymást. Ide tartoznak azonban azok a negatív tulajdonságok is, amelyeket a másik nem képviselőihez csupán a sztereotípiának köszönhetően társítanak. Végezetül pedig, a heteroszexuális kapcsolatok terén az intimitás és az erőszak végpontjai biztosítják az ambivalenciát (Szabó 2008). A heteroszexuális intimitás jelentőségét támasztja alá az is, hogy a meleg férfiak jelentősen alacsonyabb elköteleződést mutatnak a jóindulatú szexista attitűdök felé, mint a nőktől intimitás tekintetében függőségi viszonyban lévő heteroszexuális társaik (Kántás, 2022; Kántás– Kovács 2022).

Glick és munkatársai (2000) egy nemzetközi kutatás során az ambivalens szexizmus jelenlétét térképezték fel, és arra jutottak, hogy mind a jóindulatú, mind az ellenséges szexizmus átlagos értéke az adott országon belül előre jelezte a nemek közti egyenlőtlenség mértékét. Az ambivalens szexizmus elfogadásában nemi különbségek is megfigyelhetők voltak – a nők jobban elutasították az ellenséges szexizmus formáit, mint a férfiak – a jóindulatú szexizmus esetében viszont már nem volt ilyen egyértelmű a különbség. Fowers és Fowers (2010) kutatása is megerősíti a fenti eredményeket – a jóindulatú szexizmus a férfiak és a nők esetében hasonló szinten megfigyelhető, viszont az ellenséges szexizmus a férfiakra jellemzőbb, mint a nőkre.

Internalizált nőgyűlölet

Az internalizált nőgyűlölet – a kisebbségek körében megjelenő internalizált stigmához hasonlóan – a szexizmus a nők körében megfigyelhető formája. Férfiak esetében ez ugyanúgy megjelenhet, rendszerigazoló szexista és nőgyűlölő hiedelmek internalizálásaként. Nőgyűlölet alatt olyan kulturálisan meghatározott viselkedésformákat értünk, amelyeknek – a szexista vélekedésekhez hasonlóan – célja a patriarchális társadalmi berendezkedés fenntartása a nők alárendeltségén keresztül (Piggot 2004). Jellemzői közé tartozik a nők leértékelése, a nőkkel szembeni bizalmatlanság és a férfiak felértékelése. Az internalizált nőgyűlölet eredete a nőiességtől való félelem, valamint a tradicionális nőkre jellemző, alacsonyabb rendűnek beállított tulajdonságok és jellemzők önmagunktól való eltávolítása és leértékelése (Szymanski et al 2009). A nők esetében az internalizált nőgyűlölet arra utal, hogy a személy belsővé tette és elfogadja, támogatja a szexista hiedelmeket és a patriarchális értékrendet (Johnson 2014).

A nagyobb mértékű internalizált nőgyűlölet együttjárást mutat a más nőkkel szembeni bizalmatlansággal, valamint azzal, hogy a nők a férfiakat nemükből kifolyólag magasabb státuszúnak érzékelik (Szymanski et al 2009).

A filozófiai és pszichoanalitikus mizogínia előzményei a múlt században és a modern társadalomban

Nietzsche és a mizogínia

Friedrich Nietzsche filozófus és író életműve az egyik legfontosabb és legvitatottabb a nyugati filozófia történetében. Egyesek szerint a nők iránti ellenséges érzelmeket hordozó nézetei, amelyek gyakran mizogin tartalmúak, ellenkeznek az egyenlőség és a modern feminizmus értékeivel (Gloch 2006). Nietzsche életművének fontos része a nők és a femininitás értelmezése, amelyet gyakran kritikusan vizsgál. A nőket gyengének és alacsonyabb rendűnek tartotta, és úgy vélte, hogy a nőknek nincs helyük a nyilvános életben és a kultúrában, mivel nem képesek arra, hogy azonos szinten versenyezzenek a férfiakkal. Nietzsche művei összetettek és sokrétűek, és az értelmezésük során figyelembe kell venni a kor és a társadalmi kontextus hatását is. Ugyanakkor egyes vélemények szerint Nietzsche mizogin nézetei nagy hatással voltak azokra a filozófusokra és írókra, akik ő utána következtek, és a nők helyzetének romlásához vezethettek. Nietzsche és a mizogínia kapcsolata továbbra is fontos téma marad az értelmezések és a kritikák szempontjából. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a modern feminizmus és a nők egyenlőségi kérdéseit társadalmi és kulturális változásokkal lehet megoldani, és nem az egyes filozófusok nézeteinek általánosításával vagy elfogadásával.

Weininger és a mizogínia

Otto Weininger osztrák filozófus és író a XX. század elején jelentette meg "Nem és jellem" című művét, melyben a nőket alacsonyabb rendűnek és alapvetően értéktelennek tartotta (Weininger 1913). Életműve a nemi identitás és a nőkkel szembeni ellenséges érzelmek összefüggéseit vizsgálta. Weininger munkája széleskörű hatást gyakorolt a korabeli gondolkodókra és írókra, és évtizedekig vitatott és ellentmondásos maradt a művészeti és tudományos közösségek körében. Weininger filozófiájának központi témája az emberi személyiség nemi identitása,

amelyet szigorúan binárisnak tekintett. Weininger úgy vélte, hogy az emberi identitás alapvetően azon múlik, hogy milyen nemi szerep illeszkedik jobban a személyiséghez. Ezen túlmenően, Weininger szerint a női identitás alapvetően hiányosságot jelent, és hogy a nők különböző szinteken alacsonyabb rendűek, mint a férfiak. A nőket "félként" írta le, akik hiányosak és egyedül csak az embertelenségre képesek. Weininger, aki úgy vélte, hogy a férfiak magasabb rendűek a nőkkel szemben, a nemek közötti különbséget a biológiai, kulturális és vallási különbségekkel magyarázta. Weininger nézetei erősen és egyértelműen mizogínek és antiszemiták voltak, életműve mai szemmel nézve is elfogadhatatlan, értékelése pedig a mai napig viták tárgyát képezi. Weininger nézetei hatással voltak a korabeli filozófiai gondolkodásra – de ugyanúgy Freudra is – és egyesek szerint az antiszemita és mizogin nézetei hozzájárultak a filozófiai és társadalmi körökben uralkodó szélsőséges nézetek kialakulásához. Egyik bécsi előadásának átirata szinte dokumentarista részletességgel megnézhető Enyedi Ildikó: „Az én XX. századom” című filmjének egyik jelenetében (Enyedi 1989).

Adatok Ferenczi Sándor pszichobiográfiájához és a női szerep elképzeléséhez

Ferenczi Sándor életének és munkásságának két legfontosabb szakasza a korai és késői pszichoanalitikus periódus. Az első időszakban még az eredeti Freud-i elméleteket alkalmazta, azonban később a pszichoanalitikus módszer szélesebb körű alkalmazásával a személyiségfejlődés különböző szakaszaival foglalkozott. Az általa kidolgozott elméletek közül a női szerep elképzelése az egyik legfontosabb, amely az anyai szeretet fontosságát hangsúlyozza a nők személyiségének kialakulásában (Mészáros et al 2022).

Ferenczi Sándor úgy vélte, hogy a nők életének minden területét az anyai szeretet tapasztalatai határozzák meg. Az anyai szeretet befolyásolja a nők önértékelési folyamatait, és ezzel a szexuális életüket is. Az elmélet nagyon fontos szerepet játszott a pszichoanalitikus elméletben, mert azt mutatta meg, hogy a női identitás és önértékelés kialakulása nemcsak a személyiségfejlődés folyamatában, hanem a társadalmi kontextusban is alakul. Ferenczi nyolcadik gyerekként született egy liberális zsidó értelmiségi családba, ahol 10 testvérrel együtt nevelkedett. Apját 16 évesen elvesztette. Ferenczi anyja, Eibenschütz Róza egy emancipált, felvilágosult nő volt – 1866 tavaszán a miskolci izraelita nőegylet elnökévé választották, ahol tíz éven keresztül irányította a filantróp akcióival kedvelté vált szervezet munkáját. Ferenczi nem sok jót írt róla Naplójában és a privát levelezésében. Utóbb publikálták az intim utalásokat, Róza mama pedig e források révén szigorú és igazságtalan asszonyként került a közlemézetbe. A történetírói hagyomány általában mostohán bánt a nőkkel, ritkán tanúsított megértésre törekvő kíváncsiságot a nők felé, különösen ha azok kiléptek a hagyományos szerepeikből, és emancipáltak voltak. Idézett naplójában többször utalt Róza mama egykori dühödt és lesújtó kijelentéseire: „Te vagy a gyilkosom”; „gyilkos vagy”. Ferenczi Freudnak írt levelében a következőket írta: „anyám apám haláláig szigorú, és akkori érzéseim, de valószínűleg mai megítélésem szerint is igazságtalan volt” (Kapusi 2008).

Paul Möbius lipcsei ideggyógyász, aki a hisztéria kezelésével foglalkozott, 1900-ban jelentette meg rögtön bestsellerré vált művét *Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes* („A nő élettani gyöngelméjűségéről”) címmel, amely azután 1922-ig csak Németországban összesen 12 kiadásban kelt el. Möbius természettudományos alapon próbálta bizonyítani, hogy a nő „gyöngelméjűsége” annak a következménye, hogy a női agyban a homlok- és halántéklebeny fejletlenebb,

mint a férfiaknál: „...Ezt azonban el kell fogadniuk a férfiaknak, ha olyan asszonyokat akarnak, akik betöltik anyai hivatásukat, mert ha esetleg valamilyen módon el lehetne érni, hogy ha a nők is a férfiakéhoz hasonlóan fejlett aggyal bírjanak, akkor szükségszerűen elsorvadnának az anyasághoz szükséges szerveik.” Ferenczi, akire Möbius nagy hatást gyakorolt különböző nézeteivel, és aki általában véve is nagy tisztelője volt a lipcsei orvosnak – ezt írja: „...Möbiusban sok van a forradalmárból. Fegyvere a kíméletlen igazmondás, és ezzel máris igen sok rést ütött a hagyományokban, jelszavakban, egyéni kultuszban megkövesedő iskolai tudományosság féltékenyen őrzött védőbástyáin. Közleményei élő példák arra, hogyan lehet a minden ember iránt melegen érdeklődő univerzalitást a szaktudás mélységével összeegyeztetni” (...) „...Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a dolgozat ... általános elismerésben fog részesülni. Ám azt még az ellenpárt is el fogja ismerni, hogy ez a füzet elejétől végig érdekes. Főleg örvendetes jelenségnek véljük, hogy Möbiusban Schopenhauernek mély és korát messze megelőző bölcsessége oly hosszú ignoráltatása után végre méltó szószólóra akadt.” (Ferenczi 1900).

Ez az első hallásra kissé szokatlan cím arra utal, hogy a női elme „gyengeségének” élettani, azaz biológiai okai vannak. „Ami mindnyájunkban mint többé-kevésbé elmosódott sejtelem forrong: azt ő ékesszóló, hibátlan logikájú, tömör gondolatsorokban hozza tiszta tudomásunkra. Az ő lapidáris, hiányt, ugrást nem ismerő következtetései többnyire olyan igazságokat tartalmaznak, amelyek – mint mondani szokás – a ‚levegőben’ vannak. De ezeknek az ideáknak egy nagy része ki tudja, meddig lógna még ‚a levegőben’, ha nem jönnének Möbiusok, akik az ingadozó légvárak romjait az egységes és oszthatatlan tudomány építőköveivé változtatják át.”

Összességében Ferenczi egy teljesen tradicionális, patriarchális nőiségképet képviselt írásaiban, egész életében olyan hagyományos szerepelvárásokkal, ahol a nő a családi tűzhely őrzője, és elsődleges feladata az anyaság: „Szerintem a nők tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy bajaikra a választói jog volna a megoldás. Nem politikai, hanem a szexuális választás joga az, amit természetszerűbben gyakorolhatnának.” (Ferenczi 1900).

Freud nőiségképe

Sigmund Freudnak a hisztériával, az Ödipusz-komplexussal, a női szexualitással és nőiséggel, valamint a nők civilizációban betöltött szerepével kapcsolatos elméletei és hipotézisei, és ennek feminista újraartikulációja ingató alapot teremt és vitára ad okot napjainkban is. Freud szerint a lányoknak két extra feladatuk is van a fiúkhoz képest: szerelmi tárgyat kell váltaniuk az anyáról az apára, és erogén zónát a klitorisról a vaginára. Kasztrációs komplexusuk és péniszirigységük folytán elfordulnak anyjuktól, ekkor lépnek be az ödipális fázisba. Freud szerint lényeges fejlődésbeli különbség a két nem között, hogy a lányok nem képesek olyan maradéktalanul elfojtani Ödipusz-komplexusukat, mint a fiúk, akik épp kasztrációs szorongásuk következtében lépnek túl az Ödipusz-fázison, és azonosulnak a szuperegót képviselő apával (Borgos 2017; Csabai-Erős 1997).

Ez a fajta azonosulás a lányok számára nem elérhető, Freud szerint ez magyarázhatja kevésbé fejlett erkölcsi érzéküket és kevésbé „kérlelhetetlen” felettes énjüket. Freud retorikája ezen a ponton felidézheti Nietzsche, Schopenhauer vagy akár Otto Weininger „elméletét” az ösztönvezérelt és amorális női nemről.

A freudi elmélet szerint a nő pszichoszexuális fejlődése három irányt vehet: a nővé válás „normális” kimenetele esetén a pénisz hiányát a gyermek utáni vágy tölti be – amely megfeleltethető a jóindulatú szexizmus nőképének. Különösen a

fiúgyermek utáni vágy – Freud a fiúgyermek nagyobb értékét az anya péniszirigységének tulajdonítja, figyelmen kívül hagyva, hogy a társadalom szemében mekkora értéke van a két nemnek. „Nagy a boldogság, amikor később egyszer ez a gyermek utáni vágy valóban beteljesül, különösen akkor, ha a gyermek fiú lesz, aki a hőn óhajtott péniszt magával hozza” (Freud 1933).

Egy másik lehetséges út szexuális gátláshoz és neurózishoz vezet, ahol – a nemi vágyak elfojtásával együtt – a nő általános aktivitása is elfojtás alá kerül.

A harmadik lehetőség, az ún. férfiasság-komplexus szintén zsákutca, melyben „a leány mintegy vonakodik elismerni a kellemetlen tényt, dacos ellenszegülésében eddigi férfias viselkedését még túlozza, ragaszkodik a klitorisán való tevékenykedéshez, és önmagát a fallikus anyával vagy apával azonosítja” (Freud 1933). „Legvégső esetben” ez az út manifeszt homoszexualitáshoz vezet. Ez a kompetens, férfiakkal versengő nő képe pedig az ellenséges szexizmus által leírt nőképek feleltethető meg.

Freud saját anyjához való nehéz viszonyát nem sikerült feldolgoznia önanalízisében, lánya visszaemlékezése szerint szinte minden vasárnap vörös rózsacsokorral jelent meg idősödő anyjánál, majd az ebédet követően hosszan hasfájások gyötörték. Freud nőiségképében, női mibenvalóság magyarázataiban a nő mint „zsidó” jelenik meg, azaz gyakran olyannak írja le őket, ahogyan a zsidókat egységesen a kor antiszemita látja: promiszkuis, érzéki, anarchista, irigy és hisztériás (Roith 1987). Freud nőiségleírása szerint a nő okkult érzelmességével és rejtettségével terrorizálja a férfiak mesterei higgadtságának civilizált erőnyeit. Ez a nőszemlélet – ami nem az egész freudi történet – hozzájárult ahhoz is, hogy Freudot elfogadja az a kultúra, amelyhez asszimilálódni törekedett, mert illeszkedett a női elégtelenség, nőellenesség egyre kidolgozottabb patriarchális magyarázatainak uralkodó szellemiségéhez.

A „szizofrenogén anya” és az „elég jó anya” káros koncepciói

Az elmúlt évtizedekben a pszichológia és a pszichiátria területén rengeteg vitát váltott ki két olyan koncepció, amelyek a szülő-gyermek kapcsolatra összpontosítanak. Ezek a koncepciók az úgynevezett "szizofrenogén anya" és az "elég jó anya" elméletek. Az előbbi azt állítja, hogy a szkizofréniában szenvedő betegek anyjának káros szerepe van a betegség kialakulásában, míg az utóbbi azt hangsúlyozza, hogy az anyai szeretet és támogatás a gyermek fejlődésének kulcsa.

A szkizofrenogén anya koncepciója az 1940-es években született meg, és azt állította, hogy a szkizofrénia kialakulása a szülő-gyermek kapcsolat torzulásából ered. Az elmélet szerint a szkizofréniában szenvedő betegek anyjai olyan érzelmi terhet helyeznek a gyermekeik vállára, amely túlzott stresszhez vezet, és így az a betegség kialakulásához vezet. Az elmélet azonban több kritikát is kapott, és a pszichiátriai diagnosztikában már régóta nem használják.

Az "elég jó anya" koncepciója azonban azóta is releváns, és a szülő-gyermek kapcsolat fontosságát hangsúlyozza. Az elmélet szerint az anyai szeretet, támogatás és az érzelmi stabilitás a gyermek személyiségének és fejlődésének kulcsfontosságú elemei. Az "elég jó anya" koncepciója arra készítette a szakembereket, hogy ne csak a pszichopatológiákra, hanem a pszichés egészségre is figyelmet fordítsanak, és felhívta a figyelmet a megelőzés fontosságára.

Az elsődleges gondozó (primary caregiver) szerepének túlhangsúlyozása – a „szizofrenogén anya” elmélete – Bateson (1956) kettős kötés, double bind elméletéhez kötődik: olyan rendszerszintű kommunikációs helyzetre utal, amelyben

ellentmondásos üzenetek érkeznek a metakommunikációból és a verbális üzenetekből – a szeretet ambivalenciájának tisztító hatása és az anya szerepe összekapcsolódik.

Az „elég jó anya” (good enough mother) elmélete (Winnicott 1953): Ugyan az anya által nyújtott környezet határozza meg a gyermek pszichés fejlődésének végeredményét, ebben az anya nem lehet tökéletes – de: nincs olyan, hogy „elég jó apa” (!). Mindezzel együtt azt láthatjuk, hogy az apa szerepe, valamint az anya és apa kapcsolatának hatása a gyermek fejlődésének kialakulására is alulreprezentált a tudományos kutatásban.

A mizogínia transzgenerációs öröklődése

A mizogínia, vagyis a nők elleni gyűlölet sajátosan fokozódik az olyan autoriter közösségekben, melyekben a hatalom erősen centralizált és a szerepek szigorúan elosztottak. Az ilyen közösségekben a mizogínia nemcsak jelen van, de transzgenerációs öröklődése is tapasztalható. Ezek az autoriter közösségek gyakran szájhagyomány útján, szerepmodellekkel, mikrotraumákkal adják át a szerepeket, a hagyományokat és a normákat, amelyeket az előző generációktól örököltek. Így nemcsak a patriarchális elvek, de a mizogínia is transzgenerációs öröklődést mutat, melynek következtében a nők elleni gyűlölet továbbra is jelen van a közösség és a család értékei és tagjai között. Az ilyen közösségekben a mizogínia és az elnyomás gyakran összefonódik a nacionalizmussal, a vallással és más szélsőséges ideológiákkal. Ez a jelenség azonban nemcsak az autoriter közösségekre korlátozódik, hanem a modern társadalom számos területén is megfigyelhető. Ennek ellenére a mizogínia és az autoriter közösségek kapcsolata különösen figyelemre méltó, mivel az erősen centralizált hatalommal rendelkező közösségekben a nők elleni erőszak és elnyomás még súlyosabb probléma. A mizogínia transzgenerációs öröklődése az autoriter közösségekben tehát egy olyan jelenség, amely nem csupán egy adott közösségre korlátozódik, hanem a nők elleni erőszak és elnyomás általános problémáját is felveti. Ezért rendkívül fontos, hogy felismerjük és kezeljük ezt a problémát a társadalmi és kulturális változások útján.

A mizogínia és a patriarchális társadalmi szerepelvárások transzgenerációs öröklődnek az autoriter közösségekben és a családban: az interiorizált gender megfelelések és azonosulások észrevétlenül szövik át mindennapi életünket. Ez a szubtilis mód jelenik meg a nyelvi megfogalmazásokban is – például az apa „segít” a feleségének a takarításban. Autoriter közösségekben a vezető önértékelésének, önbizalmának hiánya gyakran úgy kompenzálható csak, ha a másik felet nárcisztikus módon leértékeli. Bandura (1977) elmélete szerint a férfi és a nő szerepek a szociális tanulás révén kerülnek elsajátításra, mely folyamat gyermekkorban kezdődik el, amikor is a megfelelő szerepek megfigyelés és szociális megerősítés által kerülnek elsajátításra. A megerősítés folyamán a gyermekek a nemükre jellemző viselkedésért szociális jutalmakat (dicséret, jóváhagyás, stb.), az ellenkező nemre jellemző viselkedésért pedig büntetéseket kapnak (szidás, érdeklődés megvonása, stb.). A szociális tanuláselmélet szerint ezek az interakciók felépítenek egy tudást a „helyes”, illetve a „helytelen” viselkedésről, és a gyermekek a büntetés elkerülésének érdekében igazodnak ezekhez. A szülők viselkedése továbbá példaként is szolgálhat gyermekeik számára. Számos kutatás igazolja, hogy a nemi szerepekről alkotott elképzelések és sémák összefüggést mutatnak szülők és gyermekek között. Tenenbaum és Leaper (2002) 43 kutatás eredményeit elemző metaanalízise azt erősítette meg, hogy a szülők és gyermekek nemi szerepekkel

kapcsolatos vélekedései és sémái összefüggnek: a tradicionálisabb szülők gyermekei sokkal inkább sorolnak bizonyos viselkedéseket "nőies" vagy "férfias" kategóriákba.

Hartup (1962) elmélete szerint az azonos nemű szülő szolgál mintaként a gyermekek számára: a lányok édesanyjuk, a fiúk édesapjuk viselkedését tükrözik. A nemi szerepek generációk közötti továbbadását anya és lánya között több vizsgálat is alátámasztotta (Ex-Janssen 1998; Moen et al 1997). Colaner és Rittenour (2015) arra az eredményre jutottak, hogy az egyenlőségpárti édesanyák gyermekeire jellemzőbb a nem-tradicionális nemi szerep orientáció. Ők az édesanya iskolázottságának kiemelt szerepet tulajdonítottak. Minél magasabb ugyanis az anya iskolai végzettsége, a gyermekei annál inkább modern nemi szerep orientációval lesznek jellemezhetőek a női szerepeket illetően (Brogan-Kutner 1976; Ex-Janssen 1998; Meier 1972). Cunningham (2001) a szülők hatását vizsgálta gyermekeik nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjére. Eredményei alátámasztják, hogy a szülői minták követése a felnőtt gyermekek esetében is tetten érhető. Különösen az anyák nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjei, valamint szülők közötti munkamegosztás gyakorol arra hatást, hogy gyermekeik milyen mértékben végeznek házimunkát és milyen nemi szerep attitűdöket sajátítanak el. További vizsgálatok szintén az anya ideológiáját találták meghatározónak (Dhar et al 2019; Wight 2008). Látható, hogy számos esetben, amikor nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök elemzéséről van szó, az édesanya szerepe kerül előtérbe, ezzel szemben Perales és munkatársai (2021) egyenlő mértékűnek ítélték az édesapa és édesanya szerepét: ausztrál minta esetében részben megerősítették, hogy az édesanyák nagyobb befolyással vannak lányaikra, mint fiaikra, ellenben a kutatásban az édesapák egyforma mértékben hatottak fiaikra és lányaikra.

A legtöbb kutatás tehát arra a következtetésre jutott, hogy az azonos nemű diádok esetében erősebb a nemi ideológiák generációs átvitele, azaz az anyák inkább lányaikra, az apák inkább fiaikra örökítik át nézeteiket. Platt és Polavieja (2016) kutatásával az azonos nemű diádknál erősebbnek bizonyult az attitűdök átvitele. Az eredmények szerint az ellenkező nemű szülőnek csak akkor volt befolyásoló hatása, amennyiben véleménye megegyezett az azonos nemű szülővel. Kulik (2002) kutatása szintén erősebb korrelációt fedezett fel az apa-fia válaszok között, mint az apa-lánya válaszok esetében, de ez az összefüggés már nem állta meg a helyét az anyák esetében, azaz az azonos nemű gyermekkel nem volt erősebb összefüggés megfigyelhető.

A nemi szerep attitűdök generációk közötti átadásakor az a családi kontextus is vizsgálatra került, amely esetlegesen megkönnyítheti a gyerekek számára a szülők attitűdjeinek internalizálását, de ezzel kapcsolatban ellentmondásos eredmények születtek. Min és munkatársai (2012) eredményei szerint a szorosabb, közelebbi kapcsolatot ápoló szülők és gyermekeik között inkább megvalósul a nemi szerep attitűdök együttjárása, míg Carlson és Knoester (2011) szerint pont ellenkezőleg: azaz az érzelmileg kevésbé közeli kapcsolatról beszámoló gyermekek nemi szerep attitűdjei mutatnak szüleikkel nagyobb együttjárást.

David és Wills (2010) eredményei például azt mutatták, hogy a nemi ideológiák transzgenerációs átörökítésében kifejezetten nagy szerepe van az apáknak, ugyanis a gyermekek általában az apa nemi ideológiáit adaptálják, függetlenül az anya nemi ideológiáitól. Ennek megfelelően pedig, amennyiben az apa szexista, mizogin szemléletet képvisel, gyermekei is leginkább ezzel a nőképpel fognak azonosulni. Érdekes azonban, hogy amennyiben egy férfinak az első gyermeke lánygyermek, jelentősen megnő az esélye annak, hogy patriarchális színezetű nézeteit

a feministákhoz hasonlókéra cseréli (Sharrow et al 2018), ezáltal nemcsak saját, de gyermekei szemléletét is formálja.

A kutatások arra a kérdésre is keresték a választ, hogy a gyermek életkora mennyiben befolyásolja a szülők nemi szerep attitűdjeinek átvitelét. Dhar és munkatársai (2019) szerint a fiatalabb gyermekekre a szülők nagyobb befolyást gyakorolnak, mivel a gyermekek még nem elég érettek, és nem rendelkeznek elég tapasztalattal saját attitűdjeik kialakításához, így a szülők szerepének hatását erősebbnek ítélték meg, mint a kortársak hatását. Cunningham (2001) és Wight (2008) a kora gyermekkori élmények hatását emelték ki: eredményeik szerint a fiatal felnőtt gyermekek nemi szerep attitűdjei édesanyjuk kisgyermekkorukban jellemző attitűdjeivel mutattak együttjárást. Hasonló eredményre jutottak Min és munkatársai (2012) longitudinális vizsgálatukban: a nemi szerep attitűdök átadása kora gyermekkorban kezdődik és a szülők hatása három évtizeden át jelen van. Ennek ellentmond Davis (2006) vizsgálatának eredménye, mely szerint bár a tinédzserek együttjárást mutatnak édesanyjuk attitűdjeivel, ez a hatás fiatal felnőttkorra lecsökken, és sokkal inkább a saját tapasztalatok és élmények gyakorolnak hatást a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedésekre.

Magyarországon Sróka (2022) végzett ebben a témában kutatásokat, ahol az édesanya nemi szerepattitűdjeinek hatását vizsgálta gyermekei gondolkodására nézve. Beigazolódott, hogy a nemi szerepekről tradicionálisan gondolkodó szülő hatása megjelenik a gyermekek nemi szerepattitűdjeiben. Az édesanya véleménye a női nemi szerepekről erősebben hatott a gyermeke véleményére abban az esetben, ha a gyermek boldogabbnak látta szülei házasságát, tehát követendő példát lát a kapcsolatukban és a házasságban elfoglalt szerepükben, valamint az általuk képviselt értékekben. Érdekes azonban, hogy ez a hatás csak a női nemi szerepekre vonatkozóan jelent meg.

Kitekintés – a terapeuta szemével

Nagyon gyakori az egyéni tanácsadás során, hogy a probléma fókuszában az eltűnt apa, túl szimbiotikus anya áll. A férfiak esetében ez olykor nárcisztikus karakterfejlődéshez vezet, melynek következményeképp nem tudnak mély, intim kapcsolatokat kialakítani. A nők esetében nem ritkán fordul elő neurotikus tünetképződés szorongásos panaszokkal. A nők tanácsadásában megjelenik a testkép fontossága, férfiaknak való megfelelés, férfiakkal szembeni önhibáztató attitűd, arra reagálva, amikor a férfi érvényteleníti a nő érzéseit. A férfiak esetében a nőkkel szemben gyakran mutatkozik meg egy igazságtalanság-érzés, akár a nő külsejére, vagy érzelmi elköteleződésére vonatkozóan, tehát gyakoribb az externalizáló attitűd, ám nem csak a nők irányába. A férfiak közül is gyakran jön terápiára az önfeladó, neurotikus típus, és nők esetében is találkozunk externalizáló, nárcisztikus karaktersajátosságokkal, de ez a ritkább a megfigyelések alapján. Az elköteleződési nehézség mindkét részről megjelenik. Fontos megjegyezni azonban, hogy ezeket a megfigyeléseket terápiára, tanácsadásra bejelentkező kliensek esetében tudjuk tenni, és nem szeretnénk általánosítani a populációra nézve. A klinikai megfigyelés nem helyettesíti a kutatások eredményeit.

Pár- és családterápiák során számos élethelyzet és kapcsolati probléma kapcsán tetten érhető, hogy az adott probléma individuális, interperszonális keretbe helyezve jelenik meg, miközben ezek hátterében gyakran a fentebb is leírt, nemek közötti hatalmi egyenlőtlenségek és eltérő nemi szerep elvárások állnak. Jellegzetes problémaként tud megjelenni a nők saját testükkel való elégedetlensége, amelyet

gyakran kísér a férfiak párjuk testével való elégedetlensége is. A média által közvetített, elérhetetlen testideálok elérésére való törekvés a nők öntárgyasításának fő forrása, mely evészavarokhoz (anorexia, bulimia, falásrohamok, stb.) és alacsony önértékeléshez vezet a nők körében, melynek része az aktuális és az ideális énkép közötti eltérés mértékétől függő szégyen és szorongás. Az öntárgyasítás részeként a nők a testük egészét vagy egyes részeit abból a szempontból monitorozzák, hogy az mennyire lehet alkalmas a heteroszexuális férfiak örömszerzésére. Ennek alapját a tradicionális nemi szerepek adják, melyek magukban foglalják azt, hogy a nők feladata a férfiak szexuális vágyainak kielégítése. Pikó és Keresztes (2007) vizsgálatukban megállapították, hogy a külső megjelenés a társadalmi státusz és a kontrollképesség mutatójává vált, mely akkor "értékes", ha fiatal, szép és megfelelő kondícióban van. N. Kollár és Szabó (2004) azt is kifejtették, hogy a nemi szocializáció során a lányokat közvetlen környezetük, kiváltképpen édesanyjuk és az iskola arra tanítja, hogy különös figyelmet szenteljenek külsejüknek, megjelenésüknek, mely figyelem személyiségük alapvető részévé válik.

A kérdés másik oldala a pornográfiában látható idealizált testek látványa, mely a kutatások szerint intenzíven alakítja a partnerrel kapcsolatos elvárásokat (Fordham–Penh, 2006). A gyakori pornófogyasztók, akik leginkább férfiak, egyre kritikussabbá válnak a partnerükkel szemben, és egyre kevésbé elégedettek a saját szexuális életükkel – mivel a valós szex és partner egy idő után nem képes őket annyira felizgatni, mint a pornóban látott tartalmak. A nők esetében a pornófogyasztás még inkább csökkenti a saját testtel való elégedettséget (Fredrickson–Roberts 1997), melyet tetten érhetünk a jelenségre reflektáló piaci válaszok formájában is (pl., intim plasztikai műtétek, szeméremajak-fehéritő reklámok).

Párterápiás helyzetben igen gyakori az olyan típusú párkapcsolati konfliktusok megjelenése, amely alapvetően a férfi partner érzelmi elérhetlensége miatt alakul ki. Ez a tipikusnak mondható problémakör a hegemon maszkulinitás elméletéhez kapcsolódik (Connell 1995), mely olyan intézményesült kódokat, normákat jelent, amelyek irányítják, szabályozzák, vagy sok esetben gátolják a férfiak életét. Férfiképe az aktuális kor versengő férfi ideáljai közül győztesen kikerült szociális normarendszer, ideál követője, mely kulturálisan felmagasztalt, ezáltal biztosítja a nők alárendelt pozícióját, és hatalmat biztosít más maszkulinitáskonstrukciók felett. Ehhez szorosan kapcsolódik a rejtélyes férfiasság (O'Neil 1982) konstrukciója, amely leírja, hogy a maszkulinitás konstrukciók közül az érzelmileg gátolt, korlátozott érzelmi válaszokkal bíró férfiak kerülhetnek csak hegemon szerepbe. Ezek a férfiak azért képtelenek párjukhoz érzelmileg kapcsolódni, mert a társadalmi elvárásoknak ellentmond az érzékeny, érzelmeit felismerő, azokra reflektáló férfi képe, és az ilyen típusú viselkedések a (nőkhöz képest) felsőbbrendű férfi státusz elvesztéséhez vezetnek (Bosson–Michniewicz 2013, Kengyel et al 2023). Az ilyen helyzetekben a férfiak gyakran kihátrálnak a terápiás helyzetből, mivel annak pozitív kimenetele férfi státuszuk elvesztésével járna.

Ha a párterápiás helyzetből a családterápia irányába kezdünk vizsgálni, számos olyan helyzetet fedezhetünk fel, amelyet a családi életszakaszváltás miatt fellépő, normatív krízisként ír le a szakirodalom. A krízis létrejöttében valójában szignifikáns szerepet tölt be a nemek közötti egyenlőtlenség a reprodukzív munka terén, a nőkre háruló kettős teher és az általuk betöltött érzelmi munka (Martínez et al 2022). Gyakran a közös gyermek megszületése után a nők magukra maradnak a gyermeknevelés és a háztartás vezetésének terhével, elvállik a "kereső" munka, mely társadalmilag pozitívabban értékelt, és különválnak az instrumentális és expresszív,

gondoskodó nemi szerepek. Ezek a terhek gyakran a nők elmagányosodását eredményezik a kapcsolatban, mely depressziós tünetek megjelenéséhez, motiválatlansághoz, unalomhoz, céltalansághoz vezet. Gyakori ezekben a helyzetekben a szülés utáni depresszió diagnózisa, amely kizárólag egyéni patológiával magyarázza a kialakult helyzetet, növelve a nőkben a stigmatizáltság és az alkalmatlanság érzését (párhuzamot vonva a nem elég-jó anya és a nem elég-jó nő szerepek között). Párhuzamot találhatunk a kizárólag "női betegségeként" definiált hisztéria és a szülés utáni depresszió között. Mindkettőre jellemző, hogy a társadalmi környezet és rendszer által létrehozott nehézségek által okozott tünetcsoportokra a nők egyéni pszichés nehézségeinek megragadásával keresi a választ. Általános, hogy a nők pszichés állapotának javításával keresnek megoldást a helyzetre, rájuk hárítva az életszakaszváltáshoz kapcsolódó feladat megoldásának felelősségét, holott a terhek egyenlő elosztása jelentené a valódi megoldást. Ez annak beismerésével is járna, hogy a férfiak gondoskodási felelőssége a csecsemőt gondozó család életszakaszváltása során a nőkével egyenlő mértékű, és ez nem feltétlenül a más típusú (instrumentális és expresszív) feladatok megvalósításának szétválasztásában keresendő.

A nőkre gyakorolt magas elvárások a szülés utáni depresszió mellett testképzavart, étkezési zavart, orgazmuszavart is okozhatnak, széles körű tehát azon patológiák száma, melyeket a kutatások a médiával és male gaze-el, tehát a patriarchátus női testre vonatkozó elvárásaival hoznak összefüggésbe.

A fentebb leírt kenyérkereső és gondoskodó szerepek korai szétválasztása számos kutatás szerint a női karrierrek megrekedésének, illetve a nemek közötti bérkülönbség mértékének fő magyarázó változója (Cabeza et al 2011; Johnson, 2022). Hosszú távon a családi dinamikán belül ez a nők reprodukív munkájának leértékeléséhez és a nők gazdasági kiszolgáltatottságához vezet. Számos esetben a gazdasági kiszolgáltatottság ágyaz meg egy kapcsolaton belüli egyenlőtlen hatalmi viszonyoknak, és számos esetben kapcsolódik a nők elleni, családon belüli erőszak jelenségéhez (Hughes et al 2015). A nők elleni erőszak funkciója a patriarchális társadalom alapját képező hierarchia fenntartása, a gazdasági alávetettség pedig hatékonyan elvágja az áldozatok elől a menekülés lehetőségét. Ezzel a patriarchátus válik a párkapcsolatok valódi közegévé, mely a nők eleve hátrányos gazdasági helyzete révén korlátozott lehetőségeket biztosít számukra az egyenlő döntéshozatal terén a családon belül. A patriarchátus védelmet biztosít a nőknek az engedelmességért cserébe, mely alapvető egyenlőtlenségekhez vezet a partnerek anyagi helyzetében, szubjektív és valós mozgási szabadságukban, illetve azokban az elvárásokban, amelyek teljesítését megkövetelhetik a párjuktól.

Végül a pár- és családterápiák esetében fontos szempont, hogy a terápia költségei kire hárulnak. Mint a fentiekből is látható, a gazdasági kiszolgáltatottság sokszor eredményezi, hogy a terápiát a férfi fizeti, és ennek megfelelően elvárja, hogy az ő szempontjai érvényesüljenek a megoldás keresése során. Abban az esetben, ha a terápiában esetleg felmerülne annak szükségessége, hogy a férfi a munkán felül több részt vállaljon a gondoskodási feladatokban, vagy hogy az ő viselkedése is problémás, akár a nő testével szembeni elvárások terén vagy az érzelmek megosztásának szempontjából, hamar elveszíti motivációját. Gyakran a terapeuta/terapeuták neve is szempont lehet a további ülések elutasításában (a női terapeuta/terapeuták feltételezi, hogy automatikusan a nő érdekeit képviselik). Sajnos így sok esetben nem elég, ha egy ilyen problémákkal küzdő pár segítséget kér, mivel a megoldást az anyagiakat biztosító fél a nő alkalmazkodásában, viselkedésének megváltoztatásában látja, miközben elutasítja a férfi privilégiumokról való lemondást.

Megbeszélés

A mizogínia témája majdhogynem kimeríthetetlen, szerzőink mégis megpróbálták egy napjainkig ívelő történelmi, politikai, filozófiai, szociálpszichológiai megközelítésű áttekintést írni a témában. 2023-ban a feminizmus negyedik hullámában élünk, amely korántsem jelenti a nőgyűlölet végét. Gondoljunk csak arra, hogy Svájcban a nők csak 1990 óta szavazhatnak, Ománban 2008 óta birtokolhatnak földet, Szaúd-Arábiában pedig 2018 óta vezethetnek autót és a reprodukzív jogokat még mindig oly mértékben korlátozzák néhány államban, például a Vatikánban, Madagaszkáron, de még néhány amerikai államban is, hogy a nő életének veszélyeztetése is fennáll azáltal, hogy egészségügyi kockázata során sem egyértelműen megengedett az abortusz.

Hogyan jelenik meg a nők elnyomása hazánkban? Magyarországon 2023 első negyedévében a nők tizenhárom százaléka vett részt a politikában, ami jóval az európai harminchárom százalékos átlag alatt van (Rutai 2023), ugyanakkor 2023 júniusa óta a magyar kormányban a nők nulla százaléka vesz részt a döntéshozatalban. A nők fizetése átlagosan tizenhét százalékkal marad el a férfiak fizetésétől (Gera–Halmosi 2023). A statisztikák szerint a nők húsz százalékát bántalmazták már fizikailag vagy szexuálisan, emellett pedig havonta legalább három nőt gyilkol meg a férje, vagy az élettársa (Wirth–Winkler 2015). Az Isztambuli Egyezmény aláírásának elmulasztása miatt továbbra sem csökkent a bántalmazások aránya, így továbbra is mintegy minden ötödik magyar családban bele vannak taszítva a nők a tehetetlen áldozat szerepébe.

Mi történik akkor, ha a nők jogait megfelelően képviselik mind gazdaságilag, mind pedig politikailag? Finnország egy megfelelő példa lehetne erre, ahol a nők részvétele a politikában megközelíti az ötven százalékot, mi több, az országot öt nő vezette 2023 első negyedévében. 2023-tól egy jobboldali párt férfi képviselője, Petteri Orpo vette át a miniszterelnöki feladatokat Sanna Marin baloldali képviselő miniszterelnöktől. Ahogyan a női vezetésre reagálnak az emberek, az megmutatja a női szerepelvárásokat szerte a világban. Ezeket a női vezetőket nem egyszer szexualizálták, illetve az anyai, családi szerepüket emelték ki a velük készült interjúkban, valamint a családi és munkahelyi szerepek konfliktusairól faggatták őket, sőt, csodálkozva kérdezték őket arról, hogy hogyan beszélnek át feladataikat a mindennapok során (Halme 2023). Ez rámutat arra, hogy világunk a huszonegyedik században még mindig nem tudta befogadni a nemek közötti egyenlőséget, a nők nemi stigmatizációja még mindig átüt az ál-egyenlő ideológiákon.

Összegzés

Napjainkban erőteljes visszarendeződés zajlik a nemek közötti egyenlőség eddig elért eredményeiben. Az anya és apa kapcsolatának hatása a gyermek fejlődésének kialakulására alulreprezentált a tudományos kutatásban. A párkapcsolati szerepek asszimmetriája miatt még mindig a szimbiotikus anya-gyerekek kapcsolat az alapvető patogén minta. A patriarchális értékrend interiorizálása családi mintákon, mikrotraumákon keresztül „öröklődik”. A holokausztrauma transzgenerációs átadásához hasonlóan sokkal több figyelmet igényel ez a folyamat mind a kutatásban, mind az oktatásban, valamint a klinikumban is. Az egyéni terápiákban, párterápiákban a partnerkapcsolati problémák feldolgozásánál ezeknek a traumáknak és értékinteriorizációknak a feldolgozása is kívánatos. Ez persze számos kérdést felvet: ha a nők elleni erőszak primitív motivációi a patriarchális társadalom

fenntartására irányuló törekvések eredője, azaz az irigység, a versengés és az ebből fakadó leértékelés, erőszakos elnyomás állandóan visszatérő, társadalmi szintű megjelenései átszövik mindennapjainkat, akkor a társadalmi szerepelvárások újratanulásának transzgenerációs problémája megoldandó feladat.

További vizsgálatokra van még szükség ahhoz, hogy jobban megértsük: vajon miért tartja magát olyan makacsul még napjainkban is a nők elnyomása, miért erőszakolja a propaganda a közvélekedésre a hagyományos női szerepeket, és miért erősödik ez az ellenerő a nők egyenlősödési törekvéseivel szemben? A terápiás klinikum és az azt körülölelő történelmi-kulturális kontextus között szoros kapcsolat van, ami felveti a klinikusok társadalmi felelősségének kérdését. Vajon elegendő-e, ha a klinikus tudatosítja a nők elnyomásának a közbeszédben, családi milióban való rejtett eszközeit, mechanizmusait? Sikeres lehet-e ezen a téren a terápia, ha a terápiás célok szembemennek az aktuális társadalmi, hatalmi, politikai elvárásokkal? Felismeri-e egyáltalán a klinikus a páciens problémáinak a társadalmi elnyomásból fakadó okait? Dolga-e egy terapeutának a társadalomkritika, és mit képvisel (kell/kellene képviselnie) ezzel kapcsolatban a páciense felé?

A pszichoterápiában az egzisztenciális lét dilemmáinak megvilágosítása alapjában nem feladata a pszichoterápiás munkának, ám a pszichoterapeuta és páciense óhatatlanul eljutnak az egzisztenciális kérdésekig, és ilyenkor a terapeuta – ha tud róla, ha nem, ha szeretné, ha nem – a létezését megvilágosító filozófussá válik, és szükségszerűen segíti kliensét, hogy jobban tájékozódjék a világban, ideértve az identitását meghatározó szerepelvárásokat, és azok meghaladását is.

Irodalomjegyzék

Bandura, A., & Walters, R. H. (1977): '*Social learning theory* (Vol. 1)', Prentice Hall: Englewood cliffs.

Bateson, G., Jackson, DD., Haley, J., Weakland. J. (1956): 'Toward a Theory of Schizophrenia', *Behavioral Science* 1(4), 251-264. o. <https://doi.org/10.1002/bs.3830010402>

Bereczkei T. (2008): '*Evolúciós pszichológia*', Budapest: Osiris.

Bosson, J. K., & Michniewicz, K. S. (2013): 'Gender dichotomization at the level of ingroup identity: what it is, and why men use it more than women', *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(3), 425. <https://doi.org/10.1037/a0033126>

Brogan, D., & Kutner, N. G. (1976): 'Measuring Sex-Role Orientation: A Normative Approach', *Journal of Marriage and Family*, 38(1), 31–40. o. <https://doi.org/10.2307/350548>

Borgos A. (2017): 'Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig', In: *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 21-37. o.

Byung-Chul Han (2015): '*The Burnout Society*' Stanford: Stanford University Press.

Cabeza, M. F., Johnson, J. B., & Tyner, L. J. (2011): 'Glass ceiling and maternity leave as important contributors to the gender wage gap', *Southern Journal of Business and Ethics*, 3, 73-85. o.

Carlson, D. L., & Knoester, C. (2011): 'Family structure and the intergenerational transmission of gender ideology', *Journal of Family Issues*, 32(6), 709-734. o. <https://doi.org/10.1177/0192513X10396662>

Csabai M. & Erős F. (1997, szerk.): '*Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*', Budapest: Új Mandátum.

Chalmers, J., Petterson, A., Woodford, L., & Sutton, R. M. (2022): 'The Rights of Man: Libertarian Concern for Men's, But Not Women's, Reproductive Autonomy', *Political Psychology*, 44(3), 603-625. o. <https://doi.org/10.1111/pops.12867>

Chang, W. (2020): 'The monstrous-feminine in the incel imagination: Investigating the representation of women as "femoids" on /r/Braincels', *Feminist Media Studies*, 22(2), 254-270. o. <https://doi.org/10.1080/14680777.2020.1804976>

Cooper, M. (2021): 'The alt-right: Neoliberalism, libertarianism and the fascist temptation', *Theory, Culture & Society*, 38(6), 29-50. o. <https://doi.org/10.1177/0263276421999446>

Colaner, C. W. & Rittenour, C. E. (2015): ' "Feminism Begins at Home": The Influence of Mother Gender Socialization on Daughter Career and Motherhood Aspirations as Channeled Through Daughter Feminist Identification', *Communication Quarterly*, 63(1), 81-98. o. <https://doi.org/10.1080/01463373.2014.965839>

Connell, R. W. (1995): '*Masculinities*', Berkeley: University of California Press.

Connor, R. A., Glick, P., & Fiske, S. T. (2017): 'Ambivalent sexism in the twenty-first century', In C. G. Sibley & F. K. Barlow (Eds.), *The Cambridge handbook of the psychology of prejudice*, 295-320. o. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316161579.013>

Cunningham, M. (2001): 'The influence of parental attitudes and behaviors on children's attitudes toward gender and household labor in early adulthood', *Journal of Marriage and Family*, 63, 111-122. o. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00111.x>

Davis, S. N. (2006): 'Gender ideology construction from adolescence to young adulthood', *Social Science Research*, 36(3), 1021-1041. o. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2006.08.001>

Davis, S. N., & Wills, J. B. (2010): 'Adolescent gender ideology socialization: Direct and moderating effects of fathers' beliefs', *Sociological Spectrum*, 30(5), 580-604. o. <https://doi.org/10.1080/02732173.2010.496106>

Dhar, D., Jain, T., & Jayachandran, S. (2019): 'Intergenerational transmission of gender attitudes: Evidence from India', *The Journal of Development Studies*, 55(12), 2572-2592. o. <https://doi.org/10.1080/00220388.2018.1520214>

Drolet, J. F., & Williams, M. C. (2020): 'America first: paleoconservatism and the ideological struggle for the American right', *Journal of Political Ideologies*, 25(1), 28-50. o. <https://doi.org/10.1080/13569317.2020.1699717>

Eagly, A.H. (1987): '*Sex Differences in Social Behavior: A Social-role Interpretation*', Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Ex, C. T. G. M.,; Janssens, J. M. A. M. (1998): 'Maternal influences on daughters; gender role attitudes', *Sex Roles: A Journal of Research*, 38(3-4), 171-186. o. <https://doi.org/10.1023/A:1018776931419>

Enyedi I. 'Weininger Otto előadása a bécsi egyetemen- filmes rekonstrukció: Az én XX századom', (Enyedi Ildikó, 1989, filmrészlet) https://www.youtube.com/watch?v=kDqstZ5_59k

Ferenczi S. (1900): 'A nők fiziológiás gyengeelméjűségéről- recenzió: J. P. Möbius, „Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes" ', *Gyógyászat*, 40(31), 491-492. o.

Fodor É., & Balogh A. (2010): 'Back to the kitchen? Gender role attitudes in 13 East European countries', *Zeitschrift für Familienforschung*, 22(3), 289-307. o. <https://doi.org/10.20377/jfr-259>

Fordham, G., & Penh, P. (2006): '*As If They Were Watching My Body*', *Pornography and the Development of Attitudes Towards Sex and Sexual Behavior Among Cambodian Youth*. Phnom Penh, Cambodia: World Vision.

Fowers, A. F. & Fowers, B. J. (2010): 'Social dominance and sexual self-schema as moderators of sexist reactions to female subtypes', *Sex Roles* 62, 468-480. o. <https://doi.org/10.1007/s11199-009-9607-7>

Fredrickson, B. L., & Roberts, T. A. (1997): 'Objectification theory: Toward understanding women's lived experiences and mental health risks', *Psychology of Women Quarterly*, 21(2), 173-206. o. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1997.tb00108.x>

Freud, S. ([1933] 1999): 'A nőiség', In: Freud: Újabb előadások a lélekelemzésről. Budapest: Filum. 126-151. o.

Friston, K.J., Stephan, K.E., Montague, R. & Dolan, R.J. (2014): 'Computational psychiatry: the brain as a phantastic organ', *The Lancet Psychiatry*, 1(2), 148-158. o. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(14\)70275-5](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(14)70275-5)

Gera D., & Halmosi D. (2023): '*Gender equality in Hungarian workplaces*', Lexology.

Glance, A. M., Dover, T. L., & Zatzkin, J. G. (2021): 'Taking the black pill: An empirical analysis of the "Incel"', *Psychology of Men & Masculinities*, 22(2), 288–297. o. <https://doi.org/10.1037/men0000328>

Glick, P. & Fiske, S. T. (1996): 'The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism', *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 491–512. o. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.3.491>

Glick, P., Fiske, S. T., Mladinic, A., Saiz, J. L., Abrams, D., Masser, B., et al. (2000): 'Beyond prejudice as simple antipathy: hostile and benevolent sexism across cultures', *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 763–775. o. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.79.5.763>

Glick, P., Fiske, S. T. (2006): 'Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása', In: Hamilton, D.L., Fiske, S.T., Bargh, J.A.: *A társak és a társadalom megismerése*. Budapest: Osiris, 389–414. o.

Gloch, K. (2006): '*Nietzsche - a nőkről - A szövegeket válogatta és kommentálta Klaus Goch*', Budapest: Holnap Kiadó

Grunau, K., Bieselt, H. E., Gul, P., & Kupfer, T. R. (2022): 'Unwanted celibacy is associated with misogynistic attitudes even after controlling for personality', *Personality and Individual Differences*, 199, 111860. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111860>

Halme, M. (2023): 'First Five', Series, Netflix.

Hartup, W. W. (1962): 'Some correlates of parental imitation in young children', *Child Development*, 33(1), 85–96. <https://doi.org/10.2307/1126635>

Hughes, C., Bolis, M., Fries, R., & Finigan, S. (2015): 'Women's economic inequality and domestic violence: exploring the links and empowering women' *Gender & Development*, 23(2), 279–297. o. <https://doi.org/10.1080/13552074.2015.1053216>

Jaki, S., De Smedt, T., Gwóźdź, M., Panchal, R., Rossa, A., & De Pauw, G. (2019): 'Online hatred of women in the Incels.me forum', *Journal Of Language Aggression And Conflict*, 7(2), 240–268. o. <https://doi.org/10.1075/jlac.00026.jak>

Johnson, C. A. (2022): *The Relationship between Paid Maternity Leave and the Gender Wage Gap: A Country-Level Analysis*, Washington: Georgetown University.

Johnson, S. (2014): '*Perfectionism, the thin ideal, and disordered eating: Does internalized misogyny play a role?*' [Doctoral dissertation], Norman, Oklahoma: University of Oklahoma. <https://hdl.handle.net/11244/8107>

Jost, J. T., & Banaji, M. R. (1994): 'The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness', *British Journal of Social Psychology*, 33(1), 1–27. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x>

Kapusi K. (2008): "Róza mama" - Ferenczi Sándor édesanyjáról', *Thalassa*, 19(3), 84-90. o.

Kántás É. M. (2022): 'A nők tekintélyszerepeihez való viszonyulás a szexuális orientáció és a szexista hiedelmek tükrében', *Alkalmazott Pszichológia*, 22(3), 35-56. o. <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2022.3.35>

Kántás É. M. & Kovacs M. (2022): The role of sexual orientation and the perceived threat posed by men in the acceptance of sexism. *Acta Psychologica*, 230. 103749, <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103749>

Kengyel J. G., Gál E., & Nagy K. A. (2023): 'Ha férfi vagy, légy férfi? A férfias viselkedés és nemi szerepek narratív mintázatai', *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 12(2), 22-45. o. <https://doi.org/10.14232/tntef.2022.2.22-45>

Kozma L., & Kocsor F. (2018): 'Elvárások és azonosulás: a férfi nemi szerep többszempontú vizsgálata', *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 8(2), 39-65. o. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33853>

Kulik, L. (2002): 'Like-sex versus opposite-sex effects in transmission of gender role ideology from parents to adolescents in Israel', *Journal of Youth and Adolescence*, 31(6), 451-457. o. <https://doi.org/10.1023/A:1020263120774>

Martínez, P., Nazif-Munoz, J. I., Rojas, G., & Magaña, I. (2022): 'Structural gender inequalities and symptoms of postpartum depression in 40 countries', *Journal of Affective Disorders*, 297, 381-385. o. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.10.014>

Maxwell, D., Robinson, S. R., Williams, J. R., & Keaton, C. (2020): '“A short story of a lonely guy”: a qualitative thematic analysis of involuntary celibacy using reddit', *Sexuality & Culture*, 24(6), 1852-1874. o. <https://doi.org/10.1007/s12119-020-09724-6>

Meier, H. C. (1972): 'Mother-Centeredness and College Youths' Attitudes toward Social Equality for Women: Some Empirical Findings', *Journal of Marriage and Family*, 34(1), 115-121. o.

Mészáros J. (2022, szerk): '*Ferenczi a pszichoanalízis felé – preanalitikus írások (1897-1908)*', Budapest: Oriold Kiadó.

Miller, G. (2006): '*A párválasztó agy*', Budapest: Typotex.

Min, J., Silverstein, M., & Lendon, J. P. (2012): 'Intergenerational transmission of values over the family life course', *Advances in Life Course Research*, 17(3), 112-120. o. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2012.05.001>

Moen, P., Erickson, M. A., & Dempster-McClain, D. (1997): 'Their Mother's Daughters? The Intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing

Roles', *Journal of Marriage and Family*, 59(2), 281–293. o. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/353470>

Moya-Garófano, A., Moya, M., Megías, J. L., & Rodríguez-Bailón, R. (2022): 'Ambivalent sexism and women's reactions to stranger harassment: The case of piropos in Spain', *Psychology of Women Quarterly*, 46(4), 454-467. o. <https://doi.org/10.1177/03616843221115339>

N. Kollár K. & Szabó É. (2004): 'A nemi identitás és a társadalmi nemi szerepek kialakulása', In N. Kollár K. & Szabó É. (szerk.) *Pszichológia pedagógusoknak*. 500–502. o. Budapest: Osiris Kiadó

O'Neil, J.M. (1982): 'Gender-Role Conflict and Strain in Men's Lives', In: Solomon, K., Levy, N.B. (eds) *Men in Transition*. Boston MA: Springer.. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-4211-3_2

Perales, F., Hoffmann, H., King, T., Vidal, S., & Baxter, J. (2021): 'Mothers, fathers and the intergenerational transmission of gender ideology' *Social Science Research*, 99, 102597. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2021.102597>

Piggot, M. (2004): '*Double jeopardy: Lesbians and the legacy of multiple stigmatized identities*', Psychology Strand at Swinburne University of Technology, Australia: Unpublished thesis.

Pikó B., & Keresztes N. (2007): 'Serdülők egészségmagatartása két szociális megküzdési (coping) mechanizmus tükrében', *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62(2), 203-214. o.

Platt, L., & Polavieja, J. (2016): 'Saying and Doing Gender: Intergenerational Transmission of Attitudes towards the Sexual Division of Labour', *European Sociological Review*, 32(6), 820–834. o. <https://doi.org/10.1093/esr/jcw037>

Pongrácz T. (2005): 'Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai', In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI-ICSSZEM, 73-86. o.

Rippon, G. (2019): '*The Gendered Brain: The new neuroscience that shatters the myth of the female brain*', London: Penguin Random House.

Rippon, G. (2020): Tedx Talk: '*A Gendered World makes a Gendered Brain*', Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=2s1hrHpl5E>

Roith, E. (1987): '*The Riddle of Freud: Jewish Influences on His Theory of Female Sexuality*', London: Routledge Publishing.

Rutai L. (2023): 'In Hungary, Politics Is Mainly A Man's Game', Retrieved from <https://www.rferl.org/a/hungary-politics-women-man-s-game/32401814.html>

Scaptura, M. N., & Boyle, K. M. (2020): 'Masculinity threat, "incel" traits, and violent fantasies among heterosexual men in the United States', *Feminist criminology*, 15(3), 278-298. o. <https://doi.org/10.1177/1557085119896415>

Sharro, E. A., Rhodes, J. H., Nteta, T. M., & Greenlee, J. S. (2018): 'The first-daughter effect: The impact of fathering daughters on men's preferences for gender-equality policies', *Public Opinion Quarterly*, 82(3), 493-523. o. <https://doi.org/10.1093/poq/nfy037>

Sidanius, J., & Pratto, F (1999): '*Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*', Cambridge: Cambridge University Press.

Sróka T. (2022): 'Nemi ideológiák generációs átvitele', In: Kengyel, J. G. (szerk.). *NEM egyenlő – Nemi alapú egyenlőtlenségek Magyarországon*, 149-174. o. Budapest: Oriold és Társai.

Swim, J. K., & Hyers, L. L. (2009): 'Sexism', In T. D. Nelson (Ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, 407-430. o. New York: Psychology Press.

Szabó M. (2008): '*A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata: Ideológiák és sztereotípiák, nemi tipizáltság és társas identitás*', Doktori (PhD) disszertáció. Budapest: ELTE Pszichológiai Doktori Iskola.

Szarka V., Faragó L., & Kengyel J. G. (2022): 'A közéleti szexizmus elfogadásának háttere', In: Kengyel, J. G. (szerk.). *NEM egyenlő – Nemi alapú egyenlőtlenségek Magyarországon*. 265-294. o. Budapest: Oriold és Társai.

Szymanski, D. M., Gupta, A., Carr, E. R., & Stewart, D. (2009): 'Internalized misogyny as a moderator of the link between sexist events and women's psychological distress', *Sex Roles*, 61(1-2), 101-109. o. <https://doi.org/10.1007/s11199-009-9611-y>

Tenenbaum, H. R., & Leaper, C. (2002): 'Are parents' gender schemas related to their children's gender-related cognitions? A meta-analysis', *Developmental Psychology*, 38(4), 615-630. o. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.38.4.615>

West, C., & Zimmerman, D. H. (1987): 'Doing gender', *Gender & society*, 1(2), 125-151. o. <https://doi.org/10.1177/0891243287001002002>

Weininger, O. (1913): '*Nem és jellem*', ford. Gábor Andor, Budapest: Dick Manó kiadó.

Wight, V. R. (2008): '*The intergenerational transmission of gender-role attitudes and behavior: how do parents matter?*' Doktori disszertáció, Washington: University of Maryland, College Park.

Winnicott, D. W. (1953): 'Transitional objects and transitional phenomena'. *International Journal of Psychoanalysis*, 34, 89-97. o.

Wirth J., & Winkler Zs. (2015): 'NŐK ELLENI ERŐSZAK az adatok tükrében. FRA-népeesség-bűnügyi statisztikák', NANE.

World Health Organisation (31 January, 2023): '*Female genital mutilation*' [Női genitális csonkítás]. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation>

Wraga, M., Helt, M., Jacobs, E. & Sullivan, K. (2007): 'Neural basis of stereotype-induced shifts in women's mental rotation performance', *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 2(1), 12–19. o. <https://doi.org/10.1093/scan/nsl041>

Žižek, S. (1989): *The Sublime Object of Ideology*. London, New York: Verso.

Žižek, S. (1994): *The Metastases of Enjoyment: six essays on women and causality*. New York: Verso .

Žižek, S. (1997): *The Plague of Fantasies*. London, New York: Verso

THE ORIGIN OF MISOGYNY IN THE PATRIARCHAL SOCIETY: PSYCHODYNAMIC AND CULTURAL CONSIDERATIONS

JUDITH GABRIELLA KENGYEL, ANDREA MIRCSE, ÉVA MAGDOLNA KÁNTÁS,
TAMÁS TREUER

Nowadays, alongside with the slow disintegration of the patriarchal society, prejudices against women and fears about them are increasing, and at the same time hateful remarks are becoming more common in public discourse and in relationships. The authors present a cultural historical overview to discover the origins of misogyny and, in this context, the social reactions to the four waves of feminism. They also provide an overview of how early psychoanalytic theories nourished men's fear of women and how one-sided the concept of femininity was in early psychoanalysis, as well as how it is still present in theoretical texts today. How could Freud be so wrong about women when he was the one who was able to create a universal understanding and lay the foundations of personality functioning, psychopathology and treatment relying on a sensitive introspection of his own and others' emotional difficulties? How could Ferenczi, who is today considered an early forerunner of intersubjectivity, have also such a wrong opinion about women? In the article, the authors also point out the role of transgenerational microtraumas of social psychological and individual developmental psychological processes in the persistence of misogyny. According to the authors' hypothesis, the recurrence of individual microtraumas over generations and their psychodynamic relations to each other make the fight against misogyny very difficult.

Keywords: misogyny, psychoanalysis, sexism, patriarchy, philosophy

PÉNZÜGYI ISMERETEK OKTATÁSA ÉS A PÉNZÜGYI TUDATOSSÁG ÖSSZEFÜGGÉSEI 2.

SZŐKE BRIGITTA¹, TÓTH ESZTER ILONA²

Absztrakt

Jelen cikkünk a 2023-as kutatásunk folytatása, amelyben a pénzügyi kultúra formálásának lehetőségeit vizsgáltuk az információs és kommunikációs technológiákkal az oktatásban. Ebben a publikációban a pénzügyi-gazdasági ismeretek oktatása és a pénzügyi tudatosság összefüggéseire keressük a választ. Az oktatóknak kiemelt feladatunk van abban, hogy elősegítsék a pénzügyi ismeretek elsajátítását, felhívják a tanulók figyelmét arra, hogy minden döntésüknek – közvetlenül vagy közvetve – van pénzügyi vonatkozása, továbbá abban, hogy minél több gyakorlati, szemléletes példával, esettanulmányokkal összekapcsolva magasabb szintre emeljék a tanulók pénzügyi jártasságát annak érdekében, hogy megfontolt és észszerű döntéseket tudjanak hozni a pénzügyeiről. Fontos, hogy az élet korai szakaszában, lehetőleg már az iskolában kiépítésre kerüljenek a pénzügyi kompetenciák. Az iskolai képzésekbe integrált pénzügyi oktatásokkal elősegíthető, hogy a következő nemzedék releváns pénzügyi ismeretekre és magabiztosságra tegyen szert.

Kulcsszavak: pénzügyi kultúra, pénzügyi műveltség, pénzügyi tudatosság, digitális kompetencia

Bevezetés

Fessler et al. (2020) kutatása jól szemlélteti, hogy a pénzügyi kultúra (financial literacy) kifejezés szakirodalmakban történő megjelenése egyre gyakoribb: 2000-ben még egyáltalán nem jelent meg, 2005-től az éves gyakorisága exponenciálisan nő, 2019-re elérte a 4 600-at. Az angol nyelvű szakirodalmak rendszerint a financial literacy kifejezést alkalmazzák, amelynek egyaránt megfeleltethető a pénzügyi kultúra és pénzügyi tudatosság magyar kifejezésünk is. Lusardi et al. (2010) szerzők véleménye szerint a pénzügyi kultúra, mint financial literacy a tudást, míg a pénzügyi erőforrás, mint financial capability az ismeretek gyakorlati alkalmazásának képességét jelenti. Budai (2020) a pénzügyi kultúra fogalmi értelmezéséhez azt is hozzáfűzte, hogy nemcsak az egyénhez kapcsolt tudásként, hanem az emberi kultúrához tartozó gazdasági kultúra részeként is értelmezendő. Magyarországon, az Állami Számvevőszék (2014) megfogalmazásában a következő definíciója terjedt el: „A pénzügyi kultúra a pénzügyi ismeretek és képességek olyan szintje, amelynek segítségével az egyének képesek a tudatos és körültekintő döntéseikhez szükséges alapvető pénzügyi információkat azonosítani, majd azok megszerzése után azokat

¹ egyetemi adjunktus, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Vidékfejlesztés és Fenntartható Gazdaság Intézet, Befektetési, Pénzügyi és Számviteli Tanszék, szoke.brigitta@uni-mate.hu

² egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Vidékfejlesztés és Fenntartható Gazdaság Intézet, Befektetési, Pénzügyi és Számviteli Tanszék, toth.eszter.ilona@uni-mate.hu

értelmezni, és ez alapján döntést hozni, felmérve döntésük lehetséges jövőbeni pénzügyi, illetve egyéb következményeit.” (Németh, 2014; 5 p.) Összegezve a magyar definíciót, a pénzügyi kultúra magában foglalja a pénzügyi tudás megszerzését a pénzügyi ismeretek elsajátításán keresztül, a pénzügyi összefüggések, mechanizmusok megértésének képességét, és a pénzügyi tudás alkalmazásának képességét, ami megalapozza a kellő magabiztosság mellett, felelősen és racionálisan meghozott pénzügyi döntéseket. Vitt et al (2000) szerzők a kétezres évekre átfogóbban definiálták a pénzügyi műveltséget, mely szerint a jelent és a jövőt érintő pénzügyi döntések meghozatalához, a pénzügyi kérdések megvitatásához elengedhetetlen a pénzügyi feltételekről való informálódás, elemzés és kommunikáció. Egyetértve Hogarth (2002) szerző véleményével, aki szerint akkor rendelkezhetünk a pénzügyi kultúra alapjaival, ha:

- megértjük a pénz és az eszközök kezelésének alapfogalmait;
- képzetek, tájékozottak és hozzáértők vagyunk a pénz- és vagyonkezelés, a banki tevékenység, a befektetések, a hitelek, a biztosítások és az adózás kérdésében;
- gyakorlatban is használjuk ezeket az ismereteket a pénzügyi döntések megértéséhez, megtervezéséhez és végrehajtásához.

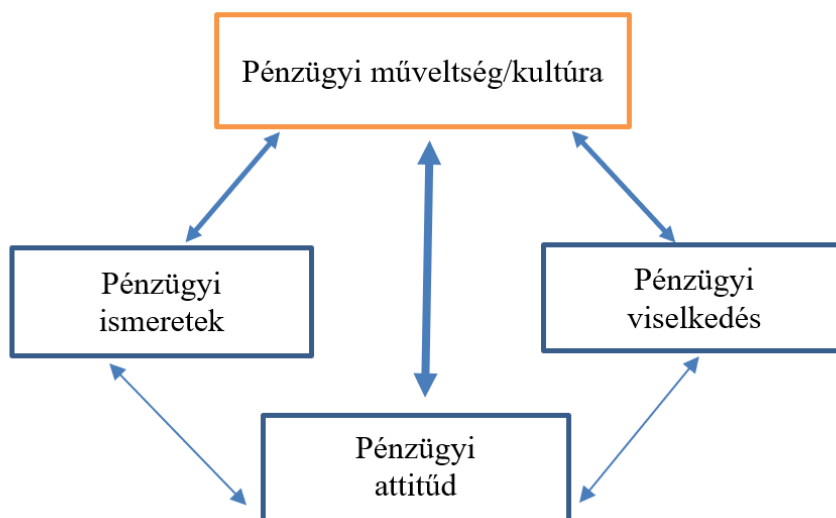
Ezzel szemben Atkinson és Messy (2011) „a pénzügyi műveltséget a megalapozott pénzügyi döntések meghozatalához és végső soron az egyéni jólét eléréséhez szükséges tudatosság, tudás, készség, hozzáállás és viselkedés kombinációjaként határozta meg.” (Atkinson–Messy, 2011; 4 p.) Míg Jihnee Kim (2001) megközelítése szerint a pénzügyi műveltség a modern társadalomban való életben maradáshoz szükséges pénzügyi ismeretek és pénzügyi tudás összességét jelenti. A pénzügyi műveltségre mint képességre is fókuszálhatunk, hiszen Mandell (2008) szerint a pénzügyi eszközök megalapozott értékelésével olyan tudatos döntéseket hozhatunk, amelyekkel saját hosszú távú pénzügyi érdekeinket is szolgálhatjuk. A pénzügyi műveltség ezen megközelítését Widyastuti et al (2016) kibővítették a megalapozott pénzügyi döntések és a pénzügyi biztonság fenntartása érdekében a megtakarítások, a befektetések és a pénzügyi tervezés előnyeire való igazításával, továbbá értelmezésük kiterjedt a különféle pénzügyi termékek ismeretére, a meghatározó számlolási készségekre és más pénzkezelési feladatokra. Tehát a pénzügyi műveltség Sarigül (2014) szerint kiterjed a bevételek és kiadások tudatos kezelésének módjára, a pénzkezelés alapvető módszereinek ismeretére, továbbá a mindennapi helyzetek (pl.: hitelfelvétel, betéti lekötések stb.) megoldásához szükséges pénzügyi ismeretek magabiztos alkalmazására. Míg Huston (2010) és Remund (2010) szerzők megközelítése a pénzügyi műveltséget a pénzügyi döntések meghozatalakor alkalmazott tudás és kompetencia ismeretekkel hozza összefüggésbe. Ezek alapján pedig különbséget tehetünk a pénzügyi műveltség és a pénzügyi oktatás között. Tehát a pénzügyi képzések során Kálmán (2022) véleményével egyetértve nem elegendő az átadandó ismeretek körét a hallgatók igényeihez és az elvárt kimeneteli követelményekhez igazítani, sokkal inkább olyan módszerek kialakítására van szükség, amelyek megtanítják és felkészítik a tanulókat a megszerzett tudásuk gyakorlati alkalmazására. Visszatérve Remund (2010) munkásságához, a pénzügyi műveltség részeként öt blokkot csoportosít, amelyek a következők:

- Jártasság a pénzügyi szolgáltatások területén. Ide sorolható például a pénzkezelési képesség, pénz használatával kapcsolatos tudás, stb.;

- Kommunikációs képesség, amely magába foglalhatja a pénzügyi tervek megvizsgálását, valamint a tervek mások részére történő prezentálásának és másokkal való megvitatásának képességét, a pénzügyi tudáson alapuló döntéshozatalt, stb.;
- A személyes pénzügyek áttekintése, kezelése, irányítása, mint például: a készpénz, folyószámla, illetve megtakarítási célú számla nyitása, a fizetési kötelezettségek ellenőrzése, stb.;
- A pénzügyi döntéshozatali képesség, azaz az egyes pénzügyi döntések előnyeinek, illetve hátrányainak mérlegelése;
- Magabiztosság, amely a pénzügyi tudáson, készségeken és tapasztalatokon alapuló, egyénre jellemző személyiségvonás a pénzügyi szükségletek tervezéséhez.

A pénzügyi műveltséget az elmúlt évek tanulmányai (Riitsalu–Pöder 2016) már olyan képességként tartja számon, ami kiterjed a pénzügyi alapfogalmak minél szélesebb ismeretére, és amelynek kiemelt feladata (Santini et al 2019), hogy meghatározza a pénzügyi viselkedést. Tehát a pénzügyi kultúra, a pénzügyi műveltség és pénzügyi tudatosság fogalmait nem fedik teljesen egymást. Csorba (2020) kutatása alapján a közösség által elfogadott hitek, normák, értékek és attitűdök a kultúrához tartoznak, míg az egyéni pénzügyi ismeretek és attitűdök a pénzügyi műveltség elemeiként jelennek meg. Az egyént a műveltség, a társadalom egészét pedig a kultúra jellemzi.

1. ábra: A pénzügyi műveltség összetevői és azok kölcsönhatása

Forrás: Kálmán, 2022; 26 p.

A pénzügyi műveltség három komponense Venkataraman–Ventatesan (2018) kutatása, valamint az OECD rendszere alapján: a pénzügyi ismeretek, a pénzügyi viselkedés és a pénzügyi attitűd, amelyet az 1. ábra illusztrál. A pénzügyi ismeretek alatt a lényeges pénzügyi fogalmak ismeretét, a pénzügyi termékek és szolgáltatások ismeretét, és egyéb praktikus tudnivalókat (pl. átutalási megbízás, bankkártya adatok

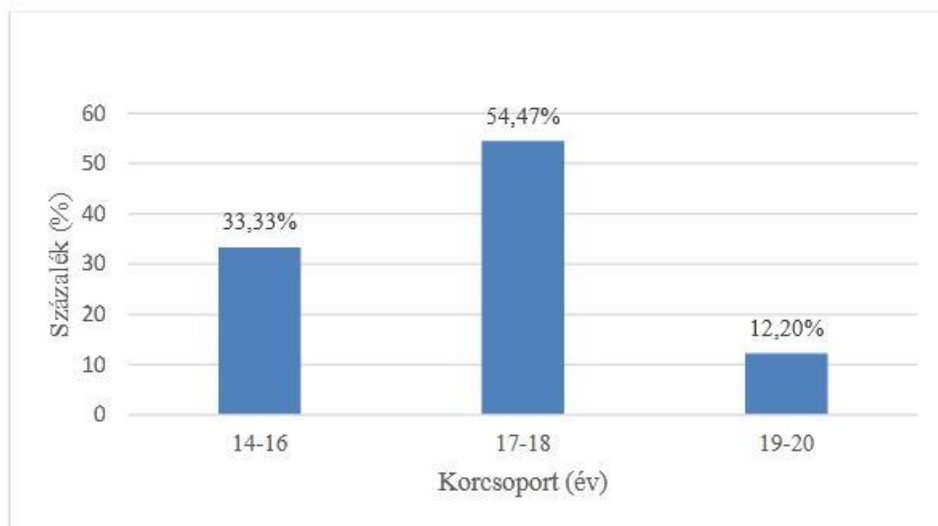
védelme stb.) kell érteni. Készség (mint pl. a számolás és a szövegértés) tehát az a megtanult ismeret, amit a cselekvés és a tevékenység során közvetlen tudati ellenőrzés nélkül használunk. A pénzügyi szemlélet (ismeretek alkalmazásának képessége, viselkedésminták) körébe sorolható a családi költségvetés készítése, a hosszú távú tervezés (felkészülés nyugdíjra, betegségekre stb.), takarékoskodás, pénzügyi döntéshozatal (képes választani, és megfelelő időben cselekedni), a tájékozódás és a tanácsadó igénybevétele is. A hozzáállás, vagyis az attitűd a személy pénzügyekhez való viszonyát, tartós beállítódását jelenti, pl. a jövőhöz viszonyulás, az öngondoskodás, a megfontoltság, az eredményközpontúság és a magabiztosság. A pénzügyi szemléletváltás a felnövekvő generációk számára kardinális terület, ebben nyújt támogatást többek között magyar kormány által kidolgozott pénzügyi tudatosság fejlesztésére irányuló stratégia. Az egyéni pénzügyi műveltség fejlesztésével (pénzügyi ismeretek, viselkedés, attitűd) felnevelhetünk egy olyan pénzügyileg tudatos generációt, amellyel hosszú távon megalapozható a társadalom pénzügyi kultúrája, amelyet folyamatosan ápolni és fejleszteni kell. Az optimális vagy az ahhoz közelítő egyéni, családi pénzügyi döntések meghozatala stabil és tervezhető jövőképet biztosít. Egy meghatározott keretrendszeren keresztül erősíteni kell a pénzügyi képzéseket akár az iskolarendszerű oktatásban, akár azon kívül.

Anyag és módszertan

Kutatásunk arra épül, hogy megvizsgáljuk, hogy a tanórákon kívüli tevékenységek hogyan befolyásolják a gazdasági szakon tanuló diákok tudatosabb pénzügyi döntéshozatalát, illetve hogyan csökkenthető a pénzügyi sérülékenység mértéke. „A kérdőíves vizsgálat a leggyakrabban használt primer kutatási, információszerezési technika, alkalmas leíró, magyarázó és felderítő célokra.” (Boncz 2015, 32 o.) A Google űrlap (Google Forms) segítségével állítottuk össze a 23 db zárt és 1 db nyitott kérdésből álló kérdőívet. „A mintavétel olyan eljárás, amelynek segítségével az alapsokaságból kiválasztjuk a ténylegesen vizsgálni kívánt részt, a mintát. A rétegzett mintavétel olyan mintavétel, amely a populáció egyes, a kutatás szempontjából lényegesnek ítélt rétegeiből arányaiknak megfelelő, vagy egyenlő képviselőt biztosít a mintában.” (Falus et al., 2011; 28 p.) A rétegzett mintavételezés a szakképzésben tanuló diákok részére irányult, amit az Észak-magyarországi régióban, a közgazdasági technikumokban került kiküldésre, elektronikus formában.

Önkitöltős kérdőívformát alkalmaztunk, a kérdőívezésre 2022 tavaszán került sor. Összesen 123 db teljes körű kitöltés érkezett be, amelynek MS Excel adatait az IBM SPSS statisztikai programcsomagba formáztuk át. Az alábbiakban a kutatási mintánk fő demográfiai adatait ismertetjük. Ahogyan korábban már említettük, a mintavételezés a Heves-megyei közgazdasági technikumok osztályaiban tanuló hallgatók körében történt. A kitöltők korcsoportjának megoszlását a 2. ábra mutatja be. Az ábráról leolvasható, hogy a legtöbb (54,47%) kitöltés a 17-18 évesek korcsoportjától érkezett, ezt követte a 14-16 évesek korcsoportja (33,33%), végezetül a 19-20 évesek korcsoportja (12,20%). A kitöltők nem szerinti megoszlása alapján, a 123 db kitöltésből 61 db kitöltés (49,59%) érkezett férfiaktól, 62 db kitöltés (50,41%) nőktől. A kitöltők 49,59%-a pénzügyi számviteli ügyintéző szakon, 31,71%-uk vállalkozási ügyviteli ügyintéző, míg 18,70%-uk logisztikai technikus szakon tanul.

2. ábra A vizsgált minta korcsoport szerinti megoszlása (n=123)

Forrás: saját szerkesztés

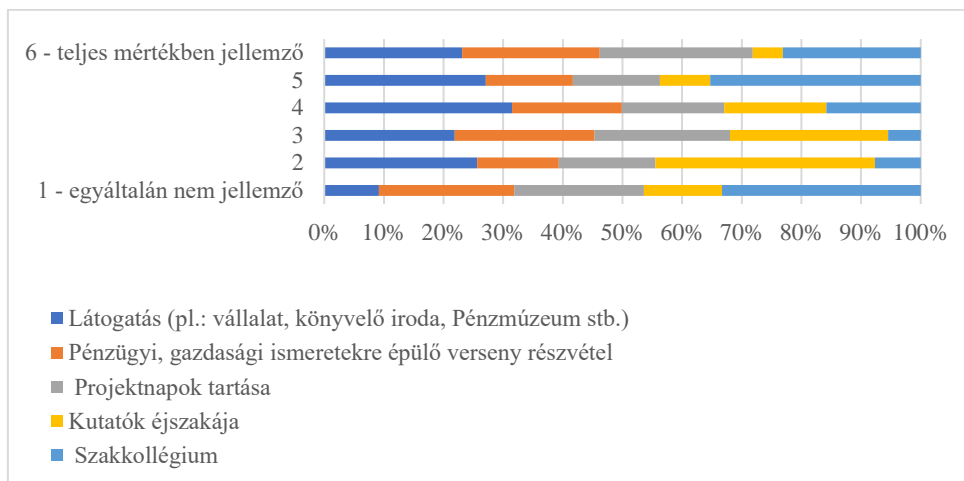
Elsődlegesen leíró statisztikai elemzéssel kívánjuk bemutatni a változásokat. Az adatbázis elemzéséhez keresztábra-elemzést is alkalmaztunk. „A keresztábra-elemzés lényege, hogy két – az elemzés szempontjából releváns – változó kapcsolatát próbáljuk feltárni, amelyre a kutatás elméleti megközelítése, illetve akár egy véletlen megérzés alapján jutottunk.” (Sajtos–Mitev 2007, 139 o.) A két változó közötti összefüggésre a Pearson-féle Khi-négyzet (Chi Square Tests) adja meg a választ. „Minél nagyobb a Khi-négyzet értéke, annál erősebb a sztochasztikus kapcsolat.” (Tóthné 2009, 25 o.) A Khi-négyzet próba alapján megállapítható, hogy ha az általam választott 0,05 szignifikanciaszint (Significance) 5% alatt van, akkor a mintában van kapcsolat a két változó között. Miután bebizonyosodott a két változóról, hogy statisztikai kapcsolat van közöttük, úgy a kapcsolat erősségének a vizsgálatához asszociációs együtthatót kell számolni. A kapcsolat szorosságát pedig a Cramer együttható fejezi ki. A mutató alapvetően 0 és 1 között szóródik, amennyiben az érték az „1” felé közelít, úgy erősebb a kapcsolat a két változó között. A cikkben a következő intervallumok alapján vontuk le a következtetéseket: Gyenge kapcsolat $\leq 0,2$; Közepesen erős kapcsolat $0,201-0,301$ között, szoros kapcsolat $\geq 0,346$.

Eredmények

A Nemzeti Alaptanterv (továbbiakban: NAT) kiemelt figyelmet fordít a középiskolások digitális és pénzügyi kultúrájának fejlesztésére. Így a pénzügyi tudatosságra nevelés kapcsán megvizsgáljuk, hogy az általunk vizsgált közgazdasági technikumokban milyen tanórán kívüli tevékenységekkel támogatják a pénzügyi ismeretek elmélyítését. A 3. ábra összefoglalja ezen tevékenységek megoszlását, amelyben az 1-6 Likert-skálából adódóan a három feletti értéknél tartjuk magas szintűnek az összefüggést. A tanulók 37,40%-a szerint a legjellemzőbb tanórán kívüli tevékenységek a látogatások (pl.: Pénzmúzeum, könyvelő irodák, vállalatok). Úgy véljük, hogy kiváló lehetőséget rejtenek magukban a látogatások, hiszen a

tanteremben megtanult elméleti tananyagot a való életben, a gyakorlatban is megtapasztalhatják. Középről nyerhetnek betekintést a cégek mindennapi működésébe, szervezeti felépítésébe, folyamataiba, amelynek tapasztalatai hozzájárulnak, hogy a munkaerőpiacra kikerülve könnyebben beilleszkedjenek és gyakorlatiasabban boldoguljanak a kapott feladatokkal.

3. ábra: Tanórákon kívüli tevékenységek megoszlása

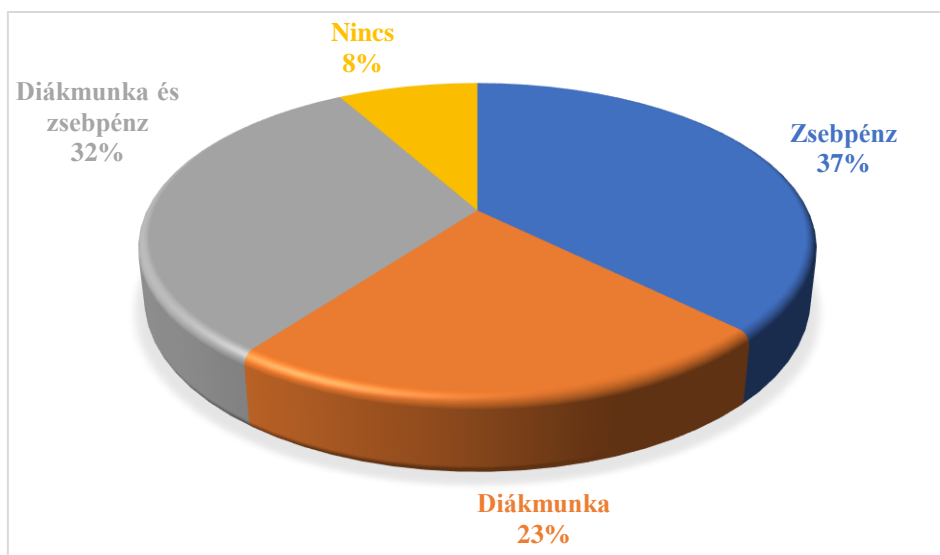
Forrás: saját szerkesztés

Ezt követik 30,90%-kal a szakkollégiumok, amelyek tulajdonképpen újfajta kezdeményezésnek számítanak a szakképzésben, korábban csak a felsőoktatási intézményekben fordultak elő. A szakkollégiumban a tanév során, alkalmanként, az intézmény által meghívott előadók dolgoznak fel egy-egy aktuális gazdasági, pénzügyi témát, akiktől a diákok az előadást követően szabadon kérdezhetnek. A pénzügyi, gazdasági ismeretekre épülő versenyeken való részvétel és a projektnapok egységiesen 24,40%-ot kaptak. A kérdőív következő kérdése a pénzügyi versenyekre kért rá, amelyből kiderült, hogy a kitöltők 65,90%-a semmilyen pénzügyi versenyről nem hallott még. Célszerű lenne ezekre a tevékenységekre nagyobb hangsúlyt fektetni az intézményeknek, hiszen jelentős készségfejlesztő hatásuk van (pl.: elemző készség, problémamegoldó készség, szervező készség stb.) ezeknek a programoknak. Érdekes, hogy az intézmények csupán 15,50%-ára jellemző a Kutatók Éjszakáján történő részvétel. Meglátásunk szerint, minél több és változatosabb tanórán kívüli tevékenységet kellene biztosítani a szakképző intézményeknek, hogy izgalmasabbá, változatosabbá és játékosabbá tegyék a pénzügyi témák befogadását.

A pénzügyi kultúra a szakképző diákok körében, nemcsak a tanórán kívüli intézmény által szervezett tevékenységekkel fejleszthető, hanem azáltal is, hogy a szülőktől kapott zsebpénzzel, vagy a diákmunkával szerzett keresettel hogyan, milyen tudatossággal gazdálkodnak. A kitöltő diákok közül csak 8%-nak nincs pénzügyi bevétele, 37% zsebpénzt kap, 32% a zsebpénzt kiegészíti diákmunkával és 23% csak diákmunkából tesz szert bevételre. Tulajdonképpen a diákmunkára való hajlandóság is pénzügyileg tudatos döntés, hiszen már fiatal korban gyakorolhatják az önálló bevétel megszerzésének és annak felhasználásának tudatos kérdéseit. A kérdőív 15. kérdése arra is választ adott, hogy a kitöltők több mint a felének, 56,90%-

nak van bankszámlája, míg 43,10%-nak nincs, amely szintén a pénzügyileg tudatos döntések a kérdésköréhez kapcsolható.

4. ábra: Pénzügyi bevételszerzési lehetőségek

Forrás: saját szerkesztés

Ezt követően, Pearson-féle Phi négyzet próbával megvizsgáljuk, hogy a bankszámlával rendelkező tanulók számára átláthatóbbak-e a pénzügyi fogalmak és folyamatok. Az 1. táblázat adatai alátámasztják, hogy a Pearson-féle χ^2 próba eredménye 5% (0,05) alatt van, így van szignifikáns kapcsolat a két változó között, a Cramer-féle együttható pedig (0,626) szoros kapcsolatot mutat. Tehát azok számára, akik rendelkeznek bankszámlával, átláthatóbbak a pénzügyi összefüggések, főként a folyószámla és bankkártya használatának az ismereteire, és a megtakarításokra vonatkozó kérdéskörök.

1. táblázat: Bankszámla megléte és a pénzügyi fogalmak érthetősége közötti összefüggések

	Érték	Szabadságfok (DF)	Szignifikancia-szint
Pearson-féle Phi-négyzet	48,200	4	0,000
Cramer-féle együttható	0,626		
Minta	123		

Forrás: saját szerkesztés

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy van-e összefüggés a különféle tanórákon kívüli tevékenységek és a tanulók pénzügyileg tudatos döntései között; tehát a kérdőív 12. és 18. kérdéseit elemeztük, amelynek adatait a 2. táblázat ismerteti. A keresztábrák

elemzés során a kapott Pearson-féle χ^2 próba eredménye szerint nem volt szignifikáns kapcsolat a szakmai látogatások, a kutatók éjszakája, valamint a szakkollégiumi előadások és a tanulók tudatos pénzügyi döntései között, ami azt jelenti, hogy a vizsgált 123 elemű minta esetében nincs kapcsolat ezen változók között. Azonban a pénzügyi, gazdasági ismeretekre épülő versenyeken és a projektnapokon való részvétel szignifikanciaszintje 0,05 (5%) alatt van, így van szignifikáns kapcsolat a tanulók tudatos pénzügyi döntései és az utóbbi két tanórakon kívüli tevékenység között.

2. táblázat: A tanórakon kívüli tevékenységek és a tudatos pénzügyi döntések közötti összefüggések

	Látogatás (pl.: könyvelő- iroda)	Pénzügyi, gazdasági ismeretek- re épülő verseny	Projekt- napok tartása	Kutatók éjszakája	Szak- kollégium
Pearson-féle Phi2	22,369	44,494	43,336	19,684	20,093
Szignifikanciaszint	0,321	0,001	0,002	0,487	0,452
Phi érték	0,426	0,601	0,594	0,4	0,404
Kapcsolat	nincs	van	van	nincs	nincs
Cramer-féle együttható	0,213	0,301	0,297	0,200	0,202
	-	közepesen erős	közepesen erős	-	-

Forrás: saját szerkesztés

Tehát az intézményeknek érdemes minél több, érdekes pénzügyi témákat feldolgozó projektnapot szervezni a diákjai számára, valamint minél több versenyfelhívás elérhetőségét ismertetni a diákokkal és ösztönözni, mentorálni őket az azokon való aktív részvételér érdekében. A Cramer-féle együtthatók értékét megvizsgálva a versenyeken való részvétel (0,301) és a projektnapokon való részvétel (0,297) esetében is közepesen erős kapcsolatot állapíthatunk meg.

Összefoglalás

A mai világban való eligazodáshoz nélkülözhetetlen a gazdasági, pénzügyi fogalmak és folyamatok átfogó elméleti és gyakorlati ismerete. Tehát fontos, hogy a fiatalok már az általános és középiskolai éveik során lehetőséget kapjanak alapszintű pénzügyi ismeretek elsajátítására. Kiemelt figyelmet kell fordítani a pénzügyileg tudatos generációk kinevelésére, amely elősegíthető azáltal, hogy növelik a közgazdasági technikumban tanulók számát, akik a technikum elvégzése után olyan pénzügyi szakértelem birtokába juthatnak, amellyel a munkaerőpiacon szinte azonnal el tudnak helyezkedni. A szekunder és primer kutatás eredményei rávilágítottak, hogy a pénzügyekben való jártasság és pénzügyi tudatosság nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megfelelően tudjunk boldogulni a hétköznapokban. A hazai és nemzetközi irodalmak kiemelik a pénzügyi kultúra interdiszciplináris jellegét. A pénzügyi jártasság hozzájárul ahhoz, hogy az optimálishoz közel álló döntéseket hozzunk (pl.: megtakarítás, hitelfelvétel, öngondoskodás stb.), mérsékli a kiszolgáltatottságot a

pénzügyi szolgáltatókkal szemben (pl.: pénzügyi fogyasztóvédelem), átláthatóbbá válik akár egy vállalkozás megalapítása, ráadásul nemzetgazdasági szinten javulhat a pénzügyi források hatékonyabb és célirányos felhasználása. Számos korábbi kutatás igazolta, hogy a magyarok pénzügyi kultúrájában kritikus pontnak tekinthető, hogy nem ismerjük fel időben a kockázatot vagy kerüljük azt, nem tervezzük meg előre a pénzügyeinket (pl.: kiadások, bevételek alakulása stb.), nem hasonlítjuk össze a különböző lehetőségeket, mindemellett a pénzügyi tudásunk bizonytalansága révén nem merünk változtatni. A kritikus pontok csökkentésében nyújthat támogatást: a közvetlen környezet (pl.: szülők, barátok), az iskolarendszerű oktatás, a felnőttképzés, a pénzügyi szektor, a Magyar Nemzeti Bank, különböző újságok, internet (pl.: önképzés).

A jövő a felnövekvő generációk tudatosságában rejlik, így a pénzügyi tudatosság fejlesztésének kulcsterülete az ifjúsági korosztály pénzügyi tudatosságának előmozdítása. Kiemelt szerepet kapnak a közgazdasági technikumok, amelyeknek felelősségük van abban, hogy olyan magas szintű gazdasági, pénzügyi ismeretekkel rendelkező szakembereket képezzenek, akik hosszú távon hozzájárulnak a nemzetgazdaság pénzügyi stabilitásának erősödéséhez. Ehhez viszont, első lépésként fel kell kelteni a diákok érdeklődését a pénzügyi ismeretek iránt. Mivel a pénzügyi piacok és eszközök fejlődése, a pénzügyi világ működése szorosan összefügg a technológia fejlődésével is, a pénzügyi ismeretek oktatása során elengedhetetlen a különféle technológiák bevonása a tanítási-tanulási folyamatba.

Irodalomjegyzék

Atkinson, Adele – Messy, Flore-Anne (2011): *Assessing Financial Literacy in 12 Countries: An OECD Pilot Exercise*. 2011. januári kutatási jelentés. [S.l.]: Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement, 25 p. In: Netspar Discussion Papers, No. 01/2011-014.

Boncz Imre (szerk.) (2015): *Kutatásmódszertani alapismeretek*. A kézikönyv a TÁMOP-4.1.2. E-13/1/KONV-2013-0012. című projekt keretében készült, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar.
https://www.etk.pte.hu/protected/OktatasiAnyagok/%21Palyazati/sport/Kutatas_modszer_tan_e.pdf Letöltés dátuma: 2021. október 16.

Budai Eleonóra (2020): A pénzügyi kultúra rendszerszintű megközelítése. In: Pintér É. (szerk.), *Tendenciák a pénzügyi tudatosságban*. Miskolc-Pécs: FINTELLIGENCE Pénz-ügyi Kultúra Központ, 23–38. o.

Csorba László (2020): Pénzügyi kultúra és pénzügyi műveltség, a pénzügyi magatartás meghatározó tényezői. *Pénzügyi Szemle*, 65(1) 67–82. o. DOI: https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_1_6

Falus Iván – Tóth Istvánné Környei Márta – Bábosik István – Réthy Endréné – Szabolcs Éva – Nahalka István – Csapó Benő – Mayer Miklósné Nádasy Mária (2011): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. TÁMOP-4.2.5.B-11/1-2011-0001 sz. projekt. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

- Fessler, Pirmin – Jelovsek, Marilies – Silgoner, Maria Antoinette (2020): Financial Literacy in Austria – Focus on Millennials. *Monetary Policy & the Economy*, Q3/20, 21–38. o.
- Hogarth, Jeanne. M. (2002): Financial Literacy and Family and Consumer Sciences. *Journal of Family and Consumer Sciences: From Research to Practice*, 94(1), 14–28. o.
- Huston, Sandra J. (2010): Measuring Financial Literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2) p. 296–316. o. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01170.x>
- Kálmán Botond Géza (2022): *Összehasonlító vizsgálat – A Covid19 válság hatása egyetemi hallgatók pénzügyi műveltségére*, Doktori (PhD) értekezés, Gödöllő: Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Gazdaság- és Regionális Tudományi Doktori Iskola.
- Kim, Jinhee (2001): Financial Knowledge and Subjective and Objective Financial Well-Being. *Consumer Interests Annual*, 47 (1) 1–3. o.
- Lusardi, Annamaria – Mitchell, Olivia S. – Curto, Vilsa (2010): Financial Literacy among the Young. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 358–380. o. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01173.x>
- Mandell, Lewis (2008): Financial Literacy of High School Students. In: Xiao, J. J. (szerk.), *Handbook of Consumer Finance Research*. New York, USA: Springer, 163–183. o. DOI: https://doi.org/10.1007/978-0-387-75734-6_10
- Németh Erzsébet (2014): *Az Állami Számvevőszék szerepe a pénzügyi kultúra fejlesztésében*, Projektfüzet. <http://docplayer.hu/2213866-Az-allami-szamvevoszek-szerepe-a-penzugyi-kultura-fejleszteseben.html> Letöltés ideje: 2022.07.20
- Remund, David L. (2010): Financial Literacy Explicated: The Case for a Clearer Definition in an Increasingly Complex Economy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2) 276–295. o. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01169.x>
- Riitsalu, Leonore – Pöder, Kaire (2016): A Glimpse of the Complexity of Factors that Influence Financial Literacy. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 722–731. o. DOI: <https://doi.org/10.1111/ijcs.12291>
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó,
- Santini, Fernando De Oliveira – Ladeira, Wagner Junior – Mette, Frederike Monika Budiner – Ponchio, Mateus Canniatti (2019): The Antecedents and Consequences of Financial Literacy: A Meta-Analysis. *International Journal of Bank Marketing*, 37(6), 1462–1479. o. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJBM-10-2018-0281>
- Sarigül, Hasmet (2014): A Survey of Financial Literacy Among University Students. *Journal of Accounting & Finance*, 64. 207–224. o.
- Tóthné Lőkös Klára (2009): *Összefüggés vizsgálatok*, Gödöllő: Gödöllői Innovációs Központ Kft.

Venkataraman, Ramanathan – Venkatesan, Thilak (2018): Analysis of Factors Determining Financial Literacy using Structural Equation Modelling. *SDMIMD Journal of Management*, 9 (1), 19–29. o. DOI: <https://doi.org/10.18311/sdmimd/2018/19998>

Vitt, Lois A. – Anderson, Carol – Kent, Jamie – Lyter, Deanna M. – Siegenthaler, Jurg K. – Ward, Jeremy (2000): *Personal Finance and the Rush to Competence: Financial Literacy Education in the U.S.* Middleburg, Virginia, USA: Institute for Socio Financial Studies (ISFS).

Widyastuti, Umi – Suhud, Usep – Sumiati, Ati (2016): The Impact of Financial Literacy on Student Teachers' Saving Intention and Saving Behaviour. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7(6), 41–48. o. <https://doi.org/10.5901/mjss.2016.v7n6p41>

FINANCIAL EDUCATION AND FINANCIAL LITERACY 2

BRIGITTA SZŐKE, ESZTER ILONA TÓTH

This article is a follow-up to our 2023 research on the potential of ICT in education to shape financial literacy. In this publication, we explore the links between financial education and financial literacy. As educators, it is a priority to promote the acquisition of financial literacy, to make students aware that all their decisions, directly or indirectly, have a financial dimension, to raise their financial literacy to a higher level, combined with as many practical, illustrative examples and case studies as possible, in order to enable them to make considered and rational decisions about their finances. It is important to build financial literacy early in life, preferably at school. Financial education integrated into school education can help the next generation to acquire relevant financial skills and confidence.

Keywords: financial culture, financial literacy, financial awareness, digital literacy

ROLE AND IMPACT OF WORLD BANK STRUCTURAL ADJUSTMENT PROGRAMS IN DEVELOPING COUNTRIES: ANALYZING THE EFFECTIVENESS OF SAPS IN THE MIDDLE EAST: THE CASE OF JORDAN

AHLAM NASSAR OMAR SAEED

Abstract

This paper aims to analyze the World Bank's Structural Adjustment Programs (SAPs) and their impact on Jordan's development trajectory. Jordan serves as a representative case study in the Middle East. The main aim is to examine the dual nature of SAPs as possible catalysts or obstacles to development, closely examining their economic, social, and political impacts. The paper utilizes a combination of qualitative methods to assess the impact of SAP-related changes on economic indicators and analyze the social consequences on Jordanian society. This study is based on a theoretical framework that incorporates multiple disciplines. It explores economic theories that address market imbalances, the consequences of poor governance, and the controversial components of neoliberalism. The study focuses on market liberalization, privatization, and fiscal austerity in Structural Adjustment Programs (SAPs) by critically examining the principles of the Washington Consensus and its neoliberal origins. The results suggest that although SAPs have aimed to boost productivity and integrate Jordan into the global economy, the outcomes have been inconsistent. The analysis reveals that policies implemented by SAPs have resulted in a temporary economic improvement, as well as causing deeper social inequalities, weakening local industries, and generating widespread discontent among the population. It concludes by offering several policy recommendations aimed at maximizing the advantages of SAPs while minimizing their negative consequences. The study emphasizes the importance of policy reforms that take into account Jordan's specific circumstances. It highlights the need to reconsider SAP strategies to better match the socioeconomic conditions of developing countries.

Keywords: Structural Adjustment Programs (SAPs), Developing Countries, World Bank, Middle East, Jordan, Economic Reforms, Social Consequences, Neoliberal Policies.

Introduction

Founded in the aftermath of World War II, the World Bank was established with the idealistic aim of promoting global economic stability and development. Over time, its primary emphasis shifted towards resolving the economic difficulties experienced by developing nations by the execution of Structural Adjustment Programs (SAPs). Nevertheless, as Stiglitz (2007) stated "To those in the developing world, it seemed another example of the rich old boys club imposing their will." This profound statement reflects a sentiment shared by many scholars, activists, and policymakers who thoroughly analyzed the World Bank's approach. The World Bank has faced strong and diverse criticism, especially concerning Structural Adjustment Programs (SAPs). Before we begin assessing the effectiveness of SAPs in the Middle East and specially the case of Jordan, it is important to recognize the considerable skepticism that has surrounded these programs. Academics and activists have shared concerns about the equity of

Structural Adjustment Programs (SAPs) and have highlighted concerns over their effects on social systems, economic disparity, and national autonomy.

This study aims to explore the historical origins of the World Bank and Structural Adjustment Programs (SAPs), analyzing their development and placing them within the wider framework of global development. Through an analysis of the criticisms presented by scholars like Joseph Stiglitz, Jane Harrigan, Hamed El-Said, and others, our objective is to understand the complex nature of Structural Adjustment Programs (SAPs) and their impact on the development path of countries in the Middle East. Taking Jordan as a case study, the objective is to provide valuable insights into the effectiveness and impact of economic reforms imposed by international financial institutions on developing countries. The investigation is mainly focused on determining whether these Structural Adjustment Programs (SAPs) act as a catalyst or an obstacle to the advancement of developing countries in the Middle East.

The World Bank, formerly known as the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), was established in 1944 to assist with post-war reconstruction and development. Since then, it has consistently focused on supporting the growth of developing countries through a comprehensive approach. The World Bank, together with the International Monetary Fund (IMF), originated from the Bretton Woods Conference in 1944, which is commonly referred to as the "Bretton Woods Institutions." The structure and objectives of these two organizations were established by scholars and political figures from 44 countries. The initial objective of the World Bank was to allocate and direct funds towards the reconstruction and development initiatives in Europe that had been severely affected by the aftermath of the Second World War.

The historical context demonstrates that the primary aim of the World Bank was to tackle the post-war reconstruction needs of Europe. Nevertheless, the dynamic functions and extent of the World Bank resulted in modifications to their roles. The World Bank experienced changes in its operations. The lack of private capital in the 1950s and 1960s was resolved as private sector financial inflows surpassed public development financial aid. Moreover, as a result of the United States' aspiration for direct authority over Europe's reconstruction funds, the funds were diverted to the Marshall Plan; The Marshall Plan allocated over \$13 billion in assistance to European nations, including Germany and Italy, despite their status as enemies during World War II. This aid played a pivotal role in reviving their economies in the aftermath of the war. Upon the termination of U.S. funding in 1951, the economies of all the European recipients had surpassed their levels before the war. The World Bank's strategic restructuring encouraged a renewed focus on assisting developing nations, with a particular emphasis on Asia, Africa, and Latin America. The term "Developing countries" describes nations that show low levels of living standards and face various developmental limitations. These countries are commonly located in regions such as Asia, Africa, the Middle East, Eastern Europe, Latin America, and the former Soviet Union (Todaro-Smith 2012). While the World Bank has made substantial contributions to the development of many countries, there are ongoing debates about the effectiveness of its strategies and the consequences of the conditions attached to its loans.

Historical Overview of SAPs

Structural Adjustment Programs (SAPs) are economic policies implemented by the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank in developing countries, such as West Africa, Europe, Middle East, North Africa, and Latin America regions, to address economic imbalances and promote growth (Michalopoulos, C. (n.d.). These programs

typically involve policy reforms such as reducing government spending, liberalizing trade, and privatizing state-owned enterprises. Development refers to improving the economic, social, and political conditions of a country or region, aiming to increase the standard of living, reduce poverty, and promote sustainable growth (Easterly 2003).

The World Bank and IMF are key international financial institutions that play a significant role in global development and economic policy. SAPs typically involve conditions such as fiscal austerity, deregulation, and privatization, which borrowing countries must implement in exchange for financial assistance. Critics argue that SAPs have often led to negative social impacts, including increased poverty and inequality.

The historical context of SAPs is important to understand their evolution, impact, and changing priorities of international financial institutions. The IMF and World Bank played a major role in designing and carrying out these programs, often making these conditions for providing financial assistance during times of crisis. In the 1970s, the IMF and World Bank started promoting SAPs as a response to the global debt crisis, with particular emphasis on developing countries. These programs aimed to tackle balance of payments problems and fiscal imbalances through policy reforms and financial assistance, creating a more market-oriented economy that would attract foreign investment and promote economic growth (World Bank 2003). The United States holds significant power within the World Bank and IMF through voting, leadership, financial contributions, policy influence, and informal influence. The President is typically an American, while the IMF Managing Director is typically a European. In the 1990s, the IMF and World Bank faced criticism for their Socially Responsible Advancing Programs (SAPs), but ongoing debates remain about their effectiveness and social consequences (Harrigan et al 2006 Feb; Easterly 2001).

The Middle East, a multicultural and geopolitically significant area, is known for its diverse cultural and geographical characteristics, including countries with different economic structures, political systems, and social contexts. The countries that are considered part of the Middle East region include Algeria, Bahrain, Djibouti, Egypt, Iran, Iraq, Jordan, Kuwait, Lebanon, Libya, Malta, Morocco, Oman, Qatar, Saudi Arabia, Syrian Arab Republic, Tunisia, United Arab Emirates, West Bank and Gaza, and Yemen (World Bank 2001). The region is marked by a significant population growth rate, poor economic management, corruption, and prolonged excessive protection, all of which have led to economic inefficiency and elevated unemployment (Muhumed-Gaas 2016). The influence of donor interests, including geopolitical considerations, in determining the distribution of loans from the World Bank to countries in the Middle East is also highlighted. Political factors also play a vital role in predicting the approval of these loans. Studies examining the impact of SAPs on poverty and inequality have yielded varied results, with some nations experiencing improvements in poverty indicators following SAP implementation, while others face increased inequality and social hardship (Harrigan et al 2006 Feb).

The Middle East's political and economic situation is complex, characterized by declining oil prices, balance of payments pressures, and fiscal deficits. The region has faced economic difficulties such as unemployment, inflation, and debt, and decreased growth and development. Political instability, conflict, and social unrest have exacerbated these challenges. To address these issues, many countries have adopted SAPs to foster economic reform and institutional development. These programs have both positive and negative effects, with some enhancing economic expansion and alleviating poverty, while others exacerbate inequality and social adversity. The region's geopolitical importance is emphasized by its continuous tendency towards war and prolonged conflict duration. From 1960 to 2001, the Middle East received approximately \$329 billion in aid, second

only to sub-Saharan Africa. The United States, a major bilateral donor, plays a significant role in allocating loans from institutions like the IMF and World Bank to Middle East countries. Studies suggest the Middle East may be receiving excessive aid, with unequal distribution of aid per impoverished individual compared to other areas (Issawi 1971; Harrigan–Mosley 2007; Harrigan–Wang 2006).

In terms of the national context, The Kingdom of Jordan, a small, upper middle-income country with a population of around 10 million and a GDP per capita of \$4,600 in 2011, has SAPs in collaboration with the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank to address economic challenges and promote growth through policy reforms and austerity measures. These programs typically involve financial assistance in exchange for policy reforms aimed at addressing economic imbalances and promoting sustainable growth. SAPs in Jordan often include fiscal austerity measures, trade liberalization, privatization of state-owned assets, tax reforms, tariff reductions, and the reduction or elimination of subsidies. These reforms aim to enhance economic efficiency and competitiveness. However, the impact of these measures on vulnerable populations and social protection mechanisms has been a subject of concern (Abugattas-Majluf 2012; Awad 2017).

Critiques and Debates

The World Bank's structural adjustment programs, or SAPs, have faced a lot of criticism throughout their long history. Experts and academics have voiced a variety of worries, highlighting the potential negative consequences of these programs. Stiglitz (2002) highlights how SAPs have a narrow focus on economic liberalization and often neglect the collateral damage inflicted on social aspects. According to Harrigan and Mosley (2007), spending cuts have a negative effect on infrastructure, healthcare, and education, and increasing poverty and inequality while limiting access to basic services. Moreover, Kreishan (2004) challenges the relevance of neoliberal economic theories, claiming that a one-size-fits-all strategy may not be aligned with the various needs of developing nations. Chang (2002) adds his voice to this discussion by arguing that SAPs frequently promote the goals of international financial institutions and donor nations while compromising democratic processes and national sovereignty. Issawi (1971) contributes to the discussion by questioning the effectiveness of SAPs in promoting sustainable development and poverty reduction, raising concerns regarding their effects on democracy and sovereignty. The debate is further advanced by Roe et al. (1989) and Muhumed & Gaas (2016), who contribute to the discussion by addressing challenges related to debt problems, finance adequacy, and the negative economic consequences of SAPs. Reinsberg et al. (2019) critique SAPs for impinging on borrower sovereignty, questioning their effectiveness in resolving economic crises, and promoting a "good governance" agenda. Furthermore, Bradshaw and Huang (1991), additionally argue that SAPs weaken national state power, which is crucial for economic development and the provision of basic needs. These critiques collectively underscore the complex and contentious nature of SAPs, necessitating a comprehensive examination of their impacts and implications.

Methodology

The research design for this study adopts a mixed-methods approach to facilitate a comprehensive analysis. Methodologically, it encompasses quantitative aspects. Quantitative analysis involves utilizing existing economic and social indicators to

measure the impact and effectiveness of Structural Adjustment Programs (SAPs). Statistical methods will be employed to identify correlations and patterns within the data. Furthermore, data integration and analysis are crucial for producing a comprehensive interpretation. This involves integrating statistical analysis is applied to quantitative data. In conclusion, this study aims to provide valuable insights into the complex dynamics of SAPs in Jordan. By employing a mixed-methods approach, it seeks to offer a nuanced understanding of SAPs' role, impact, and potential improvements, thereby contributing to ongoing discussions on international financial interventions in developing countries.

The research's data come from a wide range of sources. Firstly, official reports and documents from organizations such as the World Bank, the International Monetary Fund (IMF), and relevant governmental agencies are utilized. These reports include progress reports and economic indicators essential for the analysis. In Addition, a thorough case study with a particular focus on Jordan is carried out, involving the examination of historical context, policy documents, and socio-economic data. Theoretical frameworks, criticisms, and analyses about structural adjustment programs (SAPs), economic development, and their effects on the Middle East can be found in academic journals and articles. Moreover, archival data, including historical records and previously collected data, offer insights into the economic and political conditions before, during, and after SAP implementation.

The criteria for country selection encompass several key factors. Firstly, Jordan's economic and political landscape, characterized by resource scarcity and diverse political structures, provides a rich context for analyzing the effectiveness and implications of Structural Adjustment Programs (SAPs). The country's history of SAP implementation offers valuable perspectives into the long-term impacts of such programs, including successes and setbacks. Moreover, Jordan presents reliable and accessible data across economic, social, and political dimensions, facilitating comprehensive analysis over various periods. As a native researcher from Jordan, personal access to local information and insights contribute to the depth and authenticity of the research. Additionally, the personal relevance of studying Jordan allows for a more intimate exploration of SAP impacts, offering vital perspectives and critical viewpoints based on lived experiences and observations of the programs' real-world effects.

The Catalyst or Obstacle Debate

Analysis of SAPs as a Catalyst for Development

The neoliberal economic framework is a fundamental aspect of Structural Adjustment Programs (SAPs), closely connected to the principles of free markets. It suggests that minimizing government intervention, privatization, and promoting open markets result in more effective distribution of resources and increased market productivity (Bradshaw–Huang 1991). SAPs are influenced by Neoclassical economic principles, which prioritize market-driven strategies and fiscal discipline to maintain macroeconomic stability (Noorbakhsh–Paloni 1997). SAPs frequently strive to reduce government intervention, promote privatization, and improve the efficiency of free markets. Noorbakhsh and Paloni (1997) emphasize the significance of implementing efficient macroeconomic measures, such as cutting spending and exchange rate adjustments, in order to establish a competitive economic atmosphere that promotes productivity and innovation.

The objective of trade liberalization in SAPs is to facilitate countries in producing goods and services in areas where they possess a comparative advantage. This, in turn, increases exports and improves the overall economic performance (Bradshaw–Huang 1991). The rational expectations theory, which forms the basis of SAPs, suggests that implementing reforms will have a positive impact on investor confidence and the economic future. This, in turn, will influence financial decisions, leading to increased investment and economic progress (Bradshaw–Huang 1991). In addition, SAPs aim to facilitate policy reforms that encourage foreign direct investment, simplify investment regulations, and cultivate a favorable environment for investment (Michalopoulos, n.d.). Although SAPs are intended to enhance sustainable economic growth, in theory, they have faced criticism for aggravating social inequalities and governance problems. Sustainable development within SAPs encompasses not only economic restructuring but also the achievement of social development objectives. These factors encompass the fair distribution of resources, the cultivation of political agreement, the promotion of inclusivity, and the prioritization of equitable allocation of benefits. The goal is to achieve a harmonious combination of economic growth, environmental preservation, and social equity (Weiss 1992).

Analysis of SAPs as an Obstacle to Progress

Even though SAPs aim to promote economic growth through market-oriented reforms, trade liberalization, and macroeconomic policy adjustments, underpinned by neoliberal economic principles that advocate for free markets and reduced government intervention (Bradshaw–Huang 1991; Noorbakhsh–Paloni 1997). However, they have been widely criticized for a range of issues. They are seen as neglecting the need for economic diversification, leading to reliance on a narrow range of export commodities, making countries vulnerable to global price fluctuations (Bradshaw–Huang 1991). Critics also argue that SAPs often focus too narrowly on short-term economic stabilization, such as reducing budget deficits and controlling inflation, potentially at the expense of long-term development goals (Karshenas 1994).

Additionally, SAPs have been linked to a decline in investment, particularly in the manufacturing sector, with high foreign debt and fiscal deficits correlated with reduced investment in manufacturing infrastructure and enterprises, affecting their export capacity (Noorbakhsh–Paloni 1997). This is compounded by rising unemployment due to austerity measures and privatization requirements, staples of SAPs, which can lead to job losses and reduced wages, thus sparking social unrest (El-Said–Harrigan 2014).

The dependency on developed nations is another critique, as SAPs often lead to a cycle of debt and dependency, limiting economic autonomy (Knowles, 2011). Moreover, the lack of local ownership and engagement in SAPs can result in ineffective reforms that lack support from local communities (Crisp–Kelly 1999). SAPs have also been criticized for amplifying income inequalities and increasing poverty, contrary to their objectives of alleviating poverty (El-Said–Harrigan 2014).

Furthermore, SAPs' one-size-fits-all approach is problematic as it often fails to consider the unique economic landscapes and societal needs of each country (Kreishan 2004). The issue of economic sovereignty is at stake with SAPs, as they often lead to a loss of policy-making autonomy when countries agree to the conditions set by the World Bank (Muhumed–Gaas 2016). Additionally, there are concerns about the lack of transparency and accountability in how SAPs are managed (Ravallion 2016; Moyo 2009). Finally, the critiques point to a donor-driven agenda in SAPs that overshadows local

needs and priorities, suggesting the need for a more context-specific, locally-driven approach (Harrigan–Mosley 2007).

Operation of SAPs in Jordan

Introduction to SAPs in Jordan

Jordan's unique context, including its strategic location and resource limitations, influences the dynamics and challenges surrounding SAPs. This chapter provides an overview of these factors, including economic structure, trade dependencies, social demographics, education, healthcare, refugee crises, political governance, stability, and political reforms. The SAPs in Jordan aim to address economic imbalances, promote fiscal sustainability, enhance economic competitiveness, and stimulate investment. The specific objectives include fiscal consolidation, public debt reduction, improvements in the business environment, and economic competitiveness enhancement. The reforms undertaken include fiscal consolidation measures, subsidy reductions, tax collection enhancements, privatization of state-owned enterprises, and promotion of transparency and good governance.

However, the implementation of SAPs has faced resistance and criticisms, particularly in the social and political ramifications. The reduction of subsidies has sparked protests and social unrest, while political opposition, labor unions, and civil society groups have expressed concerns about citizens' welfare and national sovereignty. Balancing political stability and economic reform has proven to be a challenging task for the Jordanian government.

Jordan's Economy Pre-SAPs

Having provided an overview of Structural Adjustment Programs (SAPs) in Jordan, it is crucial to understand the historical context that led to their implementation. To fully understand the impact of SAPs on Jordan's development trajectory, we must first examine the state of Jordan's economy before the introduction of these programs. The economy of Jordan was heavily impacted by both local and global events prior to the implementation of SAPs, which had positive and negative impact on the country's economy. Jordan's economy developed during the boom years of the 1970s and 80s, especially after the oil booms of 1973 and 1979, triggered by the Yom Kippur War and the Iranian Revolution, which significantly benefited Middle Eastern countries, particularly oil producers. The surge in revenue from oil exports allowed for investment in infrastructure, public services, and development projects. Several Jordanian infrastructure projects benefited greatly from this financial assistance. Additionally, remittances from Jordanians working in the Gulf countries surged, providing a crucial source of income for families back home and bolstering the nation's foreign exchange reserves. Together with foreign assistance, these transfers helped Jordan enter an economic recovery, which was evident in the country's citizens' living standards and per capita income rising significantly (Awad 2017; Harrigan et al 2006 Aug).

Furthermore, the real GDP of Jordan increased at an average annual rate of 7.9% between 1972 and 1982, indicating a period of sustained strong economic expansion reflected in higher investment, employment opportunities, and economic activity. Though it later declined to 5.7%, the growth rate during the later part of the boom period was still indicative of a respectable level of economic expansion and continued development (Awad 2017; Harrigan et al 2006 Aug). Still, there were some negative

aspects to this time. At a level that its GDP could not support on its own, Jordan's economy became heavily dependent on international partners for public and private consumption, levels that domestic GDP alone could not sustain. This over-reliance left Jordan exposed to vulnerabilities, especially to fluctuations in international aid and broader economic shifts, casting doubt on the long-term sustainability of its economic growth (Awad 2017; Harrigan et al 2006 Aug).

The regional conflicts of the time also played a dual role in shaping Jordan's economic landscape. The Iran-Iraq War, for example, inadvertently boosted Jordan's trade activities through the port of Aqaba, a strategic location for Middle Eastern commerce. On the other hand, the instability of the Lebanese Civil War positioned Jordan as an alternative center for financial and professional services. These events, despite the surrounding turmoil, created unique economic opportunities that Jordan capitalized on, further spurring its economic growth (Awad 2017; Harrigan et al 2006 Aug). Towards the late 1980s, however, Jordan encountered severe economic and demographic challenges. Numerous Jordanians experienced a decline in their standard of living as a result of the 1989 currency and banking crisis, which also caused a sharp drop in GDP per capita, investment, and employment. A major contributing factor to this crisis was the nation's exceeding foreign debt, which by the end of 1989 had increased to \$5.8 billion, and its incapacity to pay it off. Along with the debt, the country struggled with rampant inflation, with living costs rising by

25.8% in the same year, fueling public dissatisfaction. These economic difficulties highlighted Jordan's risky dependence on external financial aid and underlined the urgent need for a robust and sustainable economic framework to withstand future shocks (Awad 2017; Harrigan et al 2006 Aug).

Timeline for SAPs in Jordan

The implementation of Structural Adjustment Programs (SAPs) in Jordan is part of a broader historical context that spans several decades. These programs have evolved, responding to Jordan's changing economic, social, and political circumstances.

Table 1: Historical Economic Phases and Structural Adjustments in Jordan (1945-2016)

Time Period	Key Economic Developments	Average Foreign Aid (USD)	Impact Events	Economic Challenges	Sources
1945-1961	High unemployment due to war and dependence on foreign aid	-	War of 1948	Economic challenges and dependence on external support	-
1960s-1970s	Modernization and development; Infrastructure, education, and healthcare investment	Increased inflow of Arab aid, peaking at JD 382 million (USD 538,489,738) (1980-1983)	Boom in transit trade; Lebanon's civil war	-	Kanaan et al., 2002
1973-1984	High growth rates; Increased Arab aid and remittances	From JD 126 million (USD 177,617,034) to JD 475 million (USD 669,588,025) (1976-1984)	Iran-Iraq war; Lebanon's civil war	-	Kanaan et al., 2002
1980s	Rising fiscal deficit and external debt	-	First SAP initiated in 1989	Fiscal imbalances, public debt	-
1989-1999	"Model student" of IMF and World Bank; Economic reforms	-	-	Unsustainable growth, rising poverty post-2002	Awad, 2017
1989 - 1990	Significant Reduction in Aid from Key Arab Nations (Saudi Arabia, Morocco, Iraq, UAE, Algeria, Qatar, and Libya)	-	Led to significant policy changes and economic reforms.	Budget deficit hit \$143M (3.7% of GDP), Arab aid fell sharply, GDP growth slowed to 4.7%, trade imbalance worsened with imports at 51.8% of GDP.	Bani Salameh et al., 2018
1989 - 2016	Budget deficit, decline in Arab aid, reduction in GDP	-	Adoption of SAPs	Escalated Trade deficit	Bani Salameh et al., 2018
1990s	Regional turmoil, Gulf War impact	-	Additional SAPs for diversification and liberalization	-	-
2000-2011	Fiscal austerity and trade liberalization	-	-	Weakened social protection, affecting the poor	Awad, 2017
2010s	Syrian civil war, refugee influx	-	Financial assistance required in 2012	Economic strain due to refugees	Awad, 2017
2020s	COVID-19 pandemic impacts	-	Measures to mitigate pandemic impact	Economic slowdown, continued austerity	-

Source: Summary of research findings (Table created by Ahlam Saeed based on data from Kanaan 2002; Awad 2017; Bani Salameh 2018)

As demonstrated in Table 1, From 1945 to 1961, Jordan faced substantial economic challenges following World War II. These challenges included a staggering unemployment rate of 60%, which was worsened by a threefold increase in population due to the 1948 war, as well as a heavy reliance on foreign aid from Britain (Salameh et al 2018). During the 1960s and 1970s, under the rule of King Hussein, Jordan launched a process of modernization and development, characterized by significant investments in infrastructure, healthcare, and education. During the period from 1973 to 1984, Jordan's economy experienced a significant boost due to a substantial rise in Arab assistance. Foreign aid averaged JD 126 million per year from 1974 to 1978 and then increased to JD 382 million per year from 1980 to 1983. During the Iran-Iraq war, the country experienced a significant increase in transit trade with Iraq, as well as a nearly four times increase in remittances from abroad. Amidst the ongoing civil war in Lebanon at that time, Jordan found an opportunity to address the unmet needs and provide services that were unavailable in the neighboring country (Kanaan et al 2002).

In the 1980s, Jordan faced economic challenges such as a growing fiscal deficit and external debt. Jordan took the initiative to implement its inaugural Structural Adjustment Program in 1989, in collaboration with the IMF and World Bank. The program's objective was to rectify fiscal disparities and foster economic expansion by

reducing public debt and promoting economic liberalization. Despite the unstable situation in the region, Jordan experienced a remarkable average annual growth rate of 10% in its GDP from 1960 to 1985. This growth can be attributed to a robust manufacturing sector and increased efficiency in labor productivity (Bani-Hani-Shamia 1989; World Bank 1994; 2002; Saif 2003).

In the 1990s, Jordan was praised for its adherence to the reforms recommended by the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank. As a result, the country experienced economic growth rates, reaching as high as 8.6% between 1992 and 1995. Nevertheless, despite these advancements, there was no lasting socioeconomic improvement, as poverty rates experienced a resurgence by 2002 (Awad 2017).

The commencement of the Syrian civil war in 2011 and the subsequent arrival of refugees increased the difficulties faced by Jordan in the 2010s, requiring additional SAPs and emphasizing the importance of fostering inclusive economic growth and generating employment opportunities. In 2015, the International Monetary Fund (IMF) provided the last installment of financial aid as part of Jordan's economic program (Awad 2017).

During the 2020s, Jordan experienced additional economic challenges due to the COVID-19 pandemic. This led to the implementation of SAPs that included measures to provide relief during the pandemic, to strengthen the healthcare system, and promote economic recovery. However, these measures also involved continued austerity measures that affected the ability of lower-income groups to afford essential goods (Awad 2017). Lastly, between 1989 and 1990, Jordan's economy faced significant challenges, leading to policy changes and economic reforms. The budget deficit in 1990 was 3.7% of the GDP, and Arab aid declined significantly, with financial support from countries like Saudi Arabia, Morocco, Iraq, UAE, Algeria, Qatar, and Libya dropping from 1,250,000 Jordanian Dinars (1,762,073.75 USD) to 463,321 Jordanian Dinars (653,124.62 USD). The country's GDP and economic growth rate decreased to 4.7% in 1989, and an increased trade imbalance was compounded by imports accounting for 51.8% of the GDP. These factors led to Jordan's decision to engage with international financial institutions, such as the World Bank and IMF, to implement SAPs. The SAPs were implemented between 1989-1993, 1994-1998, 1999-2001, 2002-2005, and 2006-2016, addressing the economic challenges and promoting economic growth (Salameh et al 2018). The history of Jordan's economic trajectory from the aftermath of World War II to the 2020s illustrates the country's changing interaction with foreign assistance and structural adjustment programs, marked by periods of expansion and difficulties (Salameh et al 2018).

Major Reforms under SAPs in Jordan

In the late 20th century, Jordan experienced serious economic difficulties, which led to the implementation of a series of Structural Adjustment Programs (SAPs) in partnership with the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank. These programs were created with the aim of completely transforming the economic framework of Jordan, by tackling a range of problems including fiscal deficits and inefficiencies in different sectors. This narrative explores the comprehensive reforms implemented and their effects, as documented by scholars and observers such as Harrigan and El-Said (2010), Abugattas and Majluf (2012), and Kanaan et al (2002).

Fiscal Reforms and Consequences

Jordan's SAPs implemented severe fiscal measures to address a significant budget deficit, equal to 3.7% of the country's GDP, equivalent to \$143 million USD in 1990. These reforms included reducing public spending, overhauling the tax system to expand the taxable base, and improving debt management. However, such fiscal austerity led to a notable decline in public sector investment, which was reduced to just 6% of GDP by 1999, reflecting a shift in priorities towards fiscal stability over developmental spending.

Restructuring of the Public Sector

The SAPs also focused on the reorganization of the public sector. The privatization of major state-owned enterprises was an important aspect of these reforms, intending to promote a more competitive and efficient economy. Additionally, efforts were made to implement changes in the public sector workforce, such as establishing a connection between salary and job performance and reducing the size of the civil services, to establish a more efficient and effective government.

Evolution of the Financial Sector

In the 1990s, Jordan implemented substantial financial sector reforms. The establishment of a central bank, liberalization of interest rates, and the entry of foreign banks marked a new era of financial oversight and competitiveness in Jordan's market. These changes aimed to strengthen the financial sector's contribution to economic growth and improve the range and standard of services accessible to Jordanians.

Strengthening Social Safety Nets

Together with these economic reforms, SAPs included social safety nets to assist individuals impacted by the economic adjustment. The initiatives included providing direct aid, implementing educational programs, and enhancing accessibility to high-quality education, with a specific focus on marginalized individuals. These efforts aimed to achieve a harmonious integration of economic reforms and social welfare.

Encouraging Trade and Investment

Finally, the SAPs facilitated trade liberalization and investment reforms to stimulate economic growth and attract foreign capital. Jordan implemented a strategic plan to enhance its appeal as a global trade and investment hub by reducing trade barriers and creating export processing zones.

SAPs Economic and Social Impact on Jordan

Economic Impact

Unintended Economic Consequences

From 1992 to 1999, Jordan was praised by the World Bank and IMF for its adherence to the Structural Adjustment Programs (SAPs), which aimed to liberalize the economy. These measures included trade and energy deregulation, privatization of state-owned entities, tax reform, tariff cuts, and scaling back subsidies for essential items like energy

and food. Jordan's economy experienced growth, reaching 8.6% from 1992 to 1995 and maintaining an average growth rate of 4.81% from 2000 to 2004. However, this growth has been criticized as unsustainable and not reflecting an increase in domestic productivity. Poverty rates spiked again, reaching between 15-30% by 2002, indicating that the economic development during this period was short-lived and did not lead to lasting socioeconomic improvement. The austerity measures and neoliberal policies disproportionately affected Jordan's poorer populations, with reduced subsidies and rising prices eroding living conditions, particularly in poorer and rural communities. Unemployment worsened, reaching 15.3% in 2002, further compounding the difficulties faced by Jordanians (Awad 2017).

Limited Impact of Foreign Investment

Despite efforts to attract foreign direct investment (FDI), it has had a limited impact on the Jordanian economy. The impact of SAPs on FDI and its contribution to new exports was constrained. Most investment in Jordan focused on real estate, particularly residential housing, and public infrastructure, which did not significantly drive productive transformation beyond the benefits of improved infrastructure. Private investment in productive activities declined during the 1990s and slowed recovery in the 2000s, remaining insufficient for sustaining high growth rates. FDI inflows averaged \$31 million annually from 1972 to 1990, representing a small fraction of GDP and gross fixed capital formation. FDI contributed to the growth of tourism, financial services, and telecommunications, but made limited contributions to new exports, except in the garment industry as also viewed by Abugattas-Majluf (2012).

Economic Roller-Coaster

The 1980s brought Jordan to its knees economically, with a crisis precipitated by governmental mismanagement and exacerbated by SAPs. The nation grappled with a burgeoning external debt and a government unwilling or unable to meet its obligations, resulting in a catastrophic devaluation of the Jordanian Dinar.

Table 2: Jordan's GDP growth

(period average per annum)

1981-1985	1986-1990
5.3	-1.3

Source: From "The story of Economic Growth in Jordan: 1950-2000" by H. Kanaan and Marwan A. Kardoosh, 2002, p. 7.

The data shown in Table 2, reveals the average annual real GDP growth at factor cost for two distinct periods: 1981-1985 and 1986-1990. The data shows that between 1981 and 1985, Jordan experienced an average annual real GDP growth of 5.3%, indicating a period of economic expansion. However, from 1986 to 1990, the average took a downturn to -1.3%, reflecting a contraction where the economy shrank on average each year. This negative growth rate signifies a period of economic difficulty for Jordan, potentially caused by factors such as political instability, decreases in foreign investment, external

shocks, or policy decisions that may have adversely affected the economy. This data is crucial for policymakers, investors, and researchers to understand the economic trends and challenges faced by a country. The reasons for this shift in economic performance are not provided in the table itself but could be due to political instability, decreases in foreign investment, external shocks, or policy decisions that may have adversely affected the economy (Jaber n.d.; Kanaan–Kardoosh 2002).

Privatization and Labor Market Upheaval

The privatization and restructuring of state-owned enterprises in Jordan, as part of the World Bank Structural Adjustment Programs, led to job cuts, increased unemployment rates, and challenges in reintegrating displaced workers (Kanaan–Kardoosh 2002). The private sector struggled to absorb the large workforce, causing economic hardships for affected individuals and their families. Job losses and unemployment had broader social and economic consequences, including income loss, reduced access to social benefits, and financial insecurity. Displaced workers may have faced skill mismatch challenges, as their prior employment in state-owned enterprises may not align with evolving private sector requirements.

External Debt

The late 1980s saw Jordan's external public debt soar to alarming heights, with debt servicing obligations devouring a significant share of the nation's export revenue, placing a stranglehold on financial resources and deepening economic fissures (Kanaan–Kardoosh 2002). In the late 1980s, Jordan faced significant economic challenges, particularly in terms of its external public debt and associated servicing costs. The country's external public debt to GDP ratio was alarmingly high, reaching 203.4% between 1986 and 1990, a significant increase from 49.8% between 1976 and 1980. The cost of debt servicing, including installments and interest payments, consumed a significant portion of Jordan's export revenue, averaging 23.4% of exports, a 10% increase from 1981-1985. To address this, Jordan sought the International Monetary Fund's assistance for debt repayment rescheduling and structural adjustments, including austerity measures, reductions in public spending, subsidy removal, and alterations in pricing and import duties. However, these policies had significant social repercussions, such as increased fuel prices and a marked increase in the cost-of-living index in 1989.

Domestic Expenditure

Increased domestic spending led to inflationary pressures on non-traded sectors, with a consequent shift towards imported goods and a detrimental impact on local industries and export competitiveness (Kanaan–Kardoosh 2002). In Jordan, increased domestic spending has led to inflation, particularly in non-traded sectors like education, health, welfare, and construction. This has resulted in higher prices, especially in areas with a shortfall in domestic production. This shift in consumption patterns towards imported goods has led to a dependency on imports and diverted funds from domestic savings and investments. The "expenditure effect" diminishes the profitability and competitiveness of domestic production, particularly for export goods. The "resource shift effect" further exacerbates the situation, as the local workforce is drawn to oil-rich neighboring economies, resulting in wage increases in domestic sectors that demand skilled labor. This hampers the competitiveness of Jordanian exports.

Growth Rates: A Misleading Narrative

The narrative of growth rates during the reform period, as detailed by Harrigan and El-Said (2010), reveals a tale of temporary and illusory prosperity. Despite reform efforts, the ensuing growth proved insufficient in addressing the entrenched socio-economic issues, leaving a legacy of hardship in the wake of SAPs. Jordan's economic phases, as described by Harrigan and El-Said (2010), have a significant impact on the nation's growth. The pre-reform period (1983-1988) saw moderate growth at 3.69%, indicating a stable economy before significant reforms. The stabilization period (1989-1991) saw a negative growth rate of -3.55%, indicating economic downturns that required stabilization efforts to correct macroeconomic imbalances. The reform growth period (1992-1995) saw a substantial increase to 8.62%, indicating a robust economic expansion. Efforts during the Stabilization Period included macroeconomic reforms, monetary policy adjustments, exchange rate policy changes, and external assistance, particularly from the IMF. The Reform Growth Period initiatives included structural reforms, privatization, deregulation, investment in human capital, and infrastructure development, all contributing to enhanced productivity and economic performance.

Table 3: Period Growth Rates in Jordan

Pre-reform 1983-88	Stabilization 1989-91	Reform growth period 1992-95	1996-99	Reform growth period 2000-04
3.69	-3.55	8.62	2.95	5.61

Source: World Development Indicators Online

Source: From "The Economic Impact of IMF and World Bank Programs in the Middle East and North Africa: A Case Study of Jordan, Egypt, Morocco, and Tunisia, 1983 - 2004" by Jane R. Harrigan and Hamed El-Said, Volume 6, Number 2, 2010, p. 9.

As shown in Table 3, the growth rates between 1996-1999 were moderated by economic challenges, such as high public debt and regional instability. However, the increase in growth rate from 2000-2004 was attributed to continued reforms, improved business environment, favorable external conditions, and sector-specific growth. In conclusion, Harrigan and El-Said argue that while the World Bank reforms in Jordan brought some positive outcomes, they fell short of generating robust, self-sustaining growth needed to resolve deep-rooted socio-economic issues.

Table 4: Macroeconomic Indicators for Jordan (1978 - 1983)

<i>Jordan</i>						
	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Inflation, consumer prices	3.8	3.0	0.0	-0.2	6.6	25.7
Current account balance	-5.3	-4.9	-0.7	-5.4	-4.6	4.4
Central government debt	49.6	56.4	59.0	70.1	100.1	126.1
Total debt service	13.0	17.2	19.7	24.0	30.9	19.7
Gross capital formation	28.8	20.5	20.5	23.3	23.5	23.7
GDP per capita growth	4.6	-0.2	3.1	-0.8	-5.2	-16.5

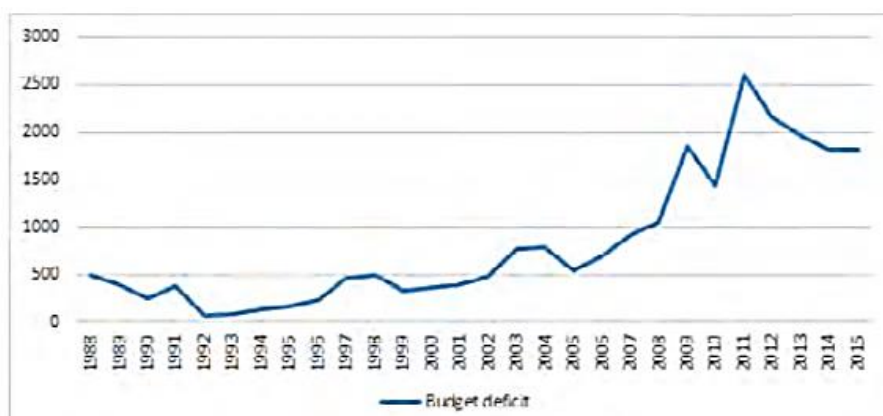
Source: From "The Economic and Political Determinants of IMF and World Bank Lending in the Middle East and North Africa" by Jane R. Harrigan, Hamed El-Said & Chengang Wang, Volume 34, Number 2, 2005, p. 254.

Table 4 demonstrates the economic indicators for Jordan from 1978 to 1983, revealing a range of trends and trends. Inflation rates fluctuated from 6.6% in 1982 to -0.2% in 1981, indicating a year of deflation. The current account balance showed consistent deficits, suggesting imports over exports. Central government debt increased significantly between 1981 and 1983, while total debt service showed fluctuations, possibly reflecting borrowing and repayment activities. Gross capital formation, an indicator of economic growth, remained stable. The GDP per capita growth showed a contraction in the early 1980s, with a sharp decline of 16.5% in 1983, indicating a severe economic downturn or potential crises. The data provides valuable insights into Jordan's economic health and trends during this period (Harrigan et al 2006).

Budget Deficit

Jordan's budget deficit has been a major issue for 27 years, with fluctuations peaking between 2012 and 2013. The deficits have led to economic strain and societal issues, with the country borrowing extensively to manage them. By 2016, Jordan's public debt stood at 94.4% of GDP, a significant obstacle to progress. The strategies recommended by the IMF and World Bank, including austerity and economic liberalization, have disproportionately impacted the poorer communities, making basic necessities less affordable and contributing to transient poverty. These measures have also stifled job growth, with high unemployment, particularly among women, and pushed many into the informal sector with low wages and substandard working conditions. The deficits have restricted the government's capacity to fund social programs and infrastructure, crucial for addressing poverty and inequality (Awad 2017).

Figure 1: Jordan's Budget Deficit (Million JOD) 1988 – 2015

Source: Ministry of Finance, 2016. From "The International Monetary Fund and World Bank Intervention in Jordan" by Ahmad M. Awad, 2017, p. 5.

Figure 1 shows the data on Jordan's budget deficit from 1988 to 2015 is presented in a line graph, illustrating trends in the government's fiscal performance. The deficit increased significantly from the early 2000s to a peak around 2009, possibly due to increased government spending or decreased revenues. After this peak, the deficit declined, suggesting measures were taken to reduce the gap between government spending and revenue. This data is crucial for economic analysis and policymakers to

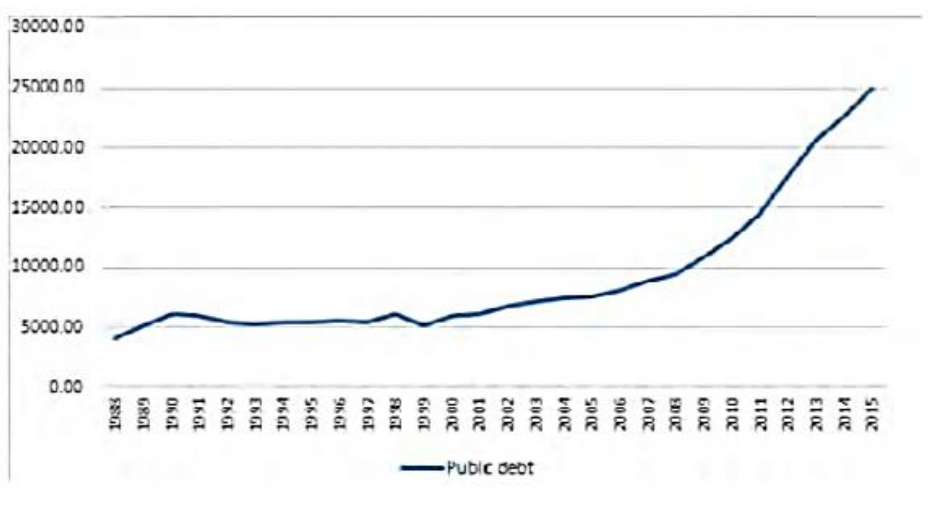
make informed decisions about managing a country's economy. The graph is sourced from the Ministry of Finance in 2016 (Awad 2017).

Public Debt

Jordan's public debt has risen from 1988 to 2015 due to economic and political challenges, including high unemployment, limited resources, and dependency on external aid. The geopolitical situation in Syria and Iraq has further burdened the economy, leading to increased spending and borrowing. World Bank austerity measures have led to cuts in public spending, stagnation, and a borrowing cycle. The government struggles to generate revenue due to tax base expansion, relying more on borrowing. External shocks like global recessions and volatile commodity prices have negatively impacted the economy. The implementation of SAPs has also strained government finances.

Jordan, despite being praised as a star reformer in the MENA by the IMF and World Bank, has been criticized for its inadequate adherence to reform conditions, leading to discontinued programs and delayed funding. The government's resistance to reform measures has resulted in prolonged processes and partial implementation. The social impact of these reforms has been contentious, with the World Bank and IMF having divergent views on the social dimension. Jordan's path through economic reform and adjustment has been fraught with challenges, resistance, and varying degrees of implementation, resulting in a complex landscape of economic strain and social impact. The SAPs in Jordan have not only failed to engender sustainable economic growth but also repercussions on Jordanian society (Awad 2017).

Figure 2: Jordan's Public Debt (Million JOD) 1988 – 2015

Source: Ministry of Finance, 2016. From "The International Monetary Fund and World Bank Intervention in Jordan" by Ahmad M. Awad, 2017, p. 6.

Figure 2 shown above demonstrates Jordan's public debt (million JOD) between 1988-2015: it shows the significant increase in Jordan's public debt over 27 years. The graph starts with a smaller amount of debt in the late 1980s and then climbs upward,

particularly after the early 2000s. By 2015, the debt had reached a peak much higher than the starting point in 1988, indicating that Jordan's fiscal situation had become increasingly burdened by debt over the years. The Jordanian Dinar, the currency of Jordan, is represented by the y-axis, representing the amount of public debt in millions of JOD.

Social Consequences

Educational Investments and Social Outcomes in Jordan

Jordan has demonstrated a strong dedication to improving its educational sector by consistently investing in both public and private initiatives. Since the 1990s, the government has allocated a substantial portion of its GDP towards education. In 2007, the amount of total public expenditures allocated to human capital development increased to 10.8%, indicating a strategic focus on this area (Abugattas-Majluf 2012). These endeavors have resulted in positive results: literacy rates, school enrollment, and educational achievement have significantly increased, surpassing even the average levels found in middle-income countries. By the mid-2000s, there was almost complete enrollment in primary and secondary education. In addition, Jordan's rate of higher education enrollment has reached 41%, placing it in competition with countries in the OECD. Jordan's higher education system has gained international recognition for its quality, attracting a significant number of foreign students and experiencing rapid growth in the number of institutions. The growth has been significantly influenced by ambitious initiatives such as the Jordan Education Initiative and the Education Reform for the Knowledge Economy initiative. Despite massive investment and enrollment rates, constant obstacles remain. The educational performance, especially in international assessments such as PISA, continues to be lower than the average of the OECD countries, indicating a necessity for enhancing educational outcomes (Abugattas-Majluf 2012).

Labor Market Challenges Amid Economic Reforms

The labor market and social protection mechanisms in Jordan have been affected by the substantial economic reforms. The reduction of public-sector employment has decreased the middle class's access to social benefits, such as health insurance and family/child benefits, which have traditionally served as a crucial form of social protection. These modifications have worsened the vulnerability of marginalized populations, intensified financial instability, and diminished the availability of crucial resources (ESCWA n.d.). The increasing prevalence of informality in Jordan's labor market, characterized by a proliferation of temporary and irregular employment, has resulted in a larger portion of the workforce being without social insurance coverage. The formal private sector has faced challenges in generating an adequate number of high-quality employment opportunities, thereby increasing the difficulties faced by the middle class in obtaining social insurance.

The Disparity between Economic Reforms and Social Equity

The implementation of economic reforms in Jordan, under the guidance of the IMF and World Bank, has been met with controversy due to delays in removing subsidies, tax reform, and privatization. Despite praise from the IMF and World Bank, the situation is more complex, with opposition to specific reforms and a lack of momentum. A dispute

arose between the IMF and World Bank regarding the prioritization of social aspects in the reforms, affecting the design and execution of the program (Harrigan et al 2006 Aug). Despite progress in education and economic reforms, social outcomes have been varied. The middle class and marginalized groups have experienced increased economic vulnerability, while the skill gap between the educated workforce and job opportunities has grown. This highlights the need for a well-rounded approach to reforms, combining economic policies with social objectives to promote sustainable and inclusive development. Jordan faces complex challenges due to the interplay of educational advancements, labor market realities, and economic reforms.

Economic Reforms and Social Unrest: The Case of the 1996 Bread Riots in Jordan

In the early 1990s, Jordan implemented significant economic reforms as part of an IMF-sponsored program. These reforms included the elimination of wheat subsidies, the introduction of a sales tax, and a reduction in government spending. The history of Jordan's food subsidies dates back to the 1960s when the government dedicated over \$53 million to wheat subsidies in 1995. However, the escalating global wheat prices led to an unmanageable increase in subsidy expenses, resulting in the sudden removal of these subsidies in August 1996. This led to an enormous increase in bread prices and widespread protests and riots, highlighting the wider political and social consequences of SAPs. The government's reaction to the unrest, characterized by pressure and fear of demonstrators, could potentially jeopardize the nation's political stability and social unity. The 1996 bread riots were not a singular occurrence in Jordan's history, but exemplify the persistent challenge faced by the Jordanian populace in grappling with the consequences of economic reforms. The riots highlighted the negative effects of SAPs on poverty rates and job prospects, impeding the advancement of development in Jordan (Andoni-Schwedler 1996).

The riots in Jordan, triggered by the cancellation of wheat subsidies, sparked societal discontent and led to demonstrations, aggression, and a curfew. The government's response, involving tear gas and military personnel, raised concerns about human rights violations and civil liberties. The sudden increase in bread prices further exacerbated the economic hardships, particularly for those already struggling with poverty and unemployment. Despite these challenges, the international donor community, including the IMF and Japan, provided financial assistance to fund economic initiatives and address Jordan's budget shortfall. This assistance offered a chance for economic stabilization and resurgence. The riots highlighted the challenges and societal consequences of economic reforms, but also highlighted the larger context of the IMF-sponsored program aimed at enhancing financial stability and establishing a sustainable economic structure. The riots also highlighted wider political and social tensions, presenting an opportunity for dialogue and involvement among the government, opposition parties, and the population (Andoni-Schwedler 1996).

Imperial Overtones of Structural Adjustment Programs

Structural Adjustment Programs (SAPs) are often criticized as colonial or imperial due to their reliance on Western-dominated international financial institutions like the World Bank for loans or debt relief. Critics argue that this requirement undermines the economic independence and political self-governance of borrowing nations. They also argue that SAPs reinforce neocolonial relationships by prioritizing Western interests and multinational corporations over indigenous needs and sovereignty. Scholars have

extensively examined SAPs, comparing their implementation to past colonial efforts, highlighting the deprivation of economic and political autonomy for affected countries. Activists and NGOs have strongly opposed SAPs, advocating for alternative development strategies that consider local needs and participation. Their critique often employs the rhetoric of economic fairness, highlighting the perpetuation of exploitative structures reminiscent of colonial eras (Yoon Hui Kim 2015).

Policy experts and development professionals are concerned about the negative consequences of Strategic Partnerships (SAPs) due to their standardized framework, which fails to consider the unique economic, social, and political conditions of the countries receiving them. This often leads to negative consequences for local industries and the abandonment of long-standing traditions. SAPs are often imposed by Western-centric organizations on developing countries without considering the local context, prioritizing Western interests over the development and independence of the recipient nations (Yoon Hui Kim 2015).

Recommendations

The Jordanian government faces numerous challenges in achieving sustainable economic growth, poverty alleviation, and stability. To achieve these goals, the government should adopt a proactive role in initiating structural transformations within the economy, focusing on targeted policies, private sector development, and establishing robust support mechanisms. Jordan should target an annual economic growth rate of over 6% to improve living standards and ensure economic stability and independence. Private investment is crucial for this growth, but the government must also secure financial assistance and substantial debt relief to support long-term development objectives.

To diversify exports and boost competitiveness in global markets, Jordan should focus on innovation, investments in research and development, and a strategic approach to Foreign Direct Investment (FDI). Labor market reforms should be implemented to address unemployment and improve export competitiveness. Assessing economic instability requires fiscal strategies, strengthening economic governance, and improving the efficiency of public sector investments. Debt restructuring should be explored to alleviate external debt burdens and direct borrowing towards growth-enhancing projects.

Balancing domestic expenditure and inflation is essential, with policies to support domestic industries and reduce reliance on imported goods. Clearing growth narratives is essential to accurately reflect underlying economic conditions and inform policy decisions. Budget deficit management should be adopted, including enhancing revenue generation through tax reforms and reducing non-essential expenditures. Fostering educational outcomes should be linked more closely with labor market needs to ensure graduates possess the skills demanded by employers. Reconciling economic reforms with social equity is crucial to prevent exacerbating disparities and ensure that all segments of society benefit from economic progress.

To achieve sovereign economic management and autonomy, Jordan should focus on a robust national economic strategy that prioritizes self-determined development goals over externally imposed conditions. This includes creating strong domestic regulatory frameworks, promoting local industry and trade policies, asserting control over natural resources, building regional alliances, establishing sovereign wealth funds, encouraging public participation, formulating independent social policies, diversifying economic partnerships, and developing local expertise.

Conclusion

The implementation of Structural Adjustment Programs (SAPs) in Jordan, under the guidance of the World Bank, has had both positive and negative effects on the country's economic story. In the prosperous decades of the 1970s and 1980s, driven by abundant oil resources and substantial financial aid, Jordan experienced a notable period of economic advancement. The national economy experienced growth due to the increase in infrastructure projects and the influx of financial transfers, leading to improvements in living standards and per capita income. The real GDP growth during this period indicated a robust economy characterized by heightened investment and expanded employment prospects. However, this expansion was accompanied by an excessive dependence on external financial assistance, leaving the country vulnerable to the fluctuations of international aid and global economic patterns. The economic fluctuations in the region, such as the Iran-Iraq War and the Lebanese Civil War, brought both short-term trade advantages and instability, which eventually led to the implementation of SAPs. The chronology of SAPs in Jordan, which extends from the difficulties faced after World War II to the significant changes in the late 20th century, demonstrates the intricate process of adjusting to evolving economic circumstances and the extensive reforms involved in these initiatives. Although Jordan made substantial efforts and witnessed certain positive growth indicators in the 1990s, doubts arose regarding the long-term viability of these reforms due to the increase in poverty rates and the temporary nature of socioeconomic improvements. The economic policies implemented during the Structural Adjustment Programs (SAPs) period, such as privatization and market liberalization, were aimed at reviving the economy. However, they had unintended consequences, including increasing social inequalities, weakening domestic industries, and generating widespread public discontent. The significant economic difficulties faced in the late 1980s, worsened by substantial foreign debt and inflation, emphasized the need to establish a strong and independent economic structure.

The Structural Adjustment Programs (SAPs) implemented in Jordan, to reduce fiscal disparities and stimulate economic growth, have not definitively achieved the goal of promoting sustainable development. The economic volatility experienced in the 1980s, the fiscal restraint observed in the 1990s, and the different economic stages that Jordan has undergone demonstrate a path characterized by temporary prosperity and permanent challenges. The 1996 bread riots serve as a prime example of the social turmoil that can arise from sudden and far-reaching economic changes, such as the elimination of subsidies. These reforms can worsen the difficulties faced by the most disadvantaged groups in society. Despite the difficulties, Jordan has achieved noteworthy progress in the fields of education and infrastructure. However, the lack of harmony between economic reforms and social fairness, along with the lasting consequences of privatization and labor market disruption, have emphasized the ongoing challenge of balancing economic policy with social welfare. Given the complex range of results, the paper ultimately suggests adopting a more refined strategy for economic restructuring. The Jordanian government is advised to implement strategies that achieve a harmonious equilibrium between fiscal stability and social development, promote diversification in trade and investment, and cultivate an economic atmosphere that is both resilient and inclusive.

The examination of SAPs in Jordan serves as a warning about the process of reform. While these programs aim to achieve economic stability and growth, they must also take into account the social and economic requirements of all individuals to prevent worsening inequalities and social unrest. For Jordan to effectively progress in its

economic development, future policies must take into account the knowledge gained from the experience with Structural Adjustment Programs (SAPs). This will help ensure that advancements are fair and that the benefits are distributed evenly throughout society.

References

Abugattas-M ajluf, L. (2012, April 27). Jordan: Model Reformer Without Upgrading? *Studies in Comparative International Development*, 47(2), 231–253. <https://doi.org/10.1007/s12116-012-9112-9>

Andoni, L., & Schwedler, J. (1996, October). Bread Riots in Jordan. *Middle East Report*, 201, 40. <https://doi.org/10.2307/3012771>

Awad, A. (2017). The International Monetary Fund and World Bank Intervention in Jordan. *Arab NGO Network for Development*, September. https://annd.org/uploads/publications/Jordan_report2.pdf

Bradshaw, Y. W., & Huang, J. (1991, September 1). Intensifying Global Dependency: Foreign Debt, Structural Adjustment, and Third World Underdevelopment. *The Sociological Quarterly*, 32(3), 321–342. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1991.tb00162.x>

Chang, H. J. (2002, July 1). *Kicking Away the Ladder*. Anthem Press. http://books.google.ie/books?id=X5N7JMS1wNYC&printsec=frontcover&dq=%E2%80%9CKICKING+AWAY+THE+LADDER%E2%80%9D:+DEVELOPMENT+STRATEGY+IN+HISTORICAL+PERSPECTIVE&hl=&cd=1&source=gsbs_api

Easterly, W. (2001). The Effect of IMF and World Bank Programs on Poverty. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.256883>

Easterly, W. (2001). *The effect of International Monetary Fund and World Bank programs on poverty* Policy Research Working Paper Series 2517, The World Bank. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2517>

Ebrahimi, F. (1996). Structural adjustment in Jordan. Operations Evaluation Department, OED Precip, World Bank, Washington, DC. <https://documents.worldbank.org/curated/en/952561468752148068/pdf/28684.pdf>

El-Said, H., & Harrigan, J. (2014, January 15). Economic Reform, Social Welfare, and Instability: Jordan, Egypt, Morocco, and Tunisia, 1983–2004. *The Middle East Journal*, 68(1), 99–121. <https://doi.org/10.3751/68.1.15>

Evaluation of Structural Adjustment Programmes in Jordan - ProQuest. (n.d.). <https://www.proquest.com/openview/10022f2955c58269f228b2b7ec60f7a6/1?pq-origsite=gscholar&cbl=51922&diss=yhttps://www.proquest.com/openview/10022f2955c58269f228b2b7ec60f7a6/1?pq-origsite=gscholar&cbl=51922&diss=y>

Harrigan, J. R., & El-Said, H. (2010, January 7). The Economic Impact of IMF and World Bank Programs in the Middle East and North Africa: A Case Study of Jordan, Egypt,

Morocco and Tunisia, 1983 - 2004. *Review of Middle East Economics and Finance*, 6(2), 1-25. <https://doi.org/10.2202/1475-3693.1261>

Harrigan, J., & Mosley, P. (1991, April). Evaluating the impact of world bank structural adjustment lending: 1980-87. *Journal of Development Studies*, 27(3), 63-94. <https://doi.org/10.1080/00220389108422204>

Harrigan, J., El-Said, H., & Wang, C. (2006, August 12). The IMF and the World Bank in Jordan: A case of over optimism and elusive growth. *The Review of International Organizations*, 1(3), 263-292. <https://doi.org/10.1007/s11558-006-9490-8>

Harrigan, J., Wang, C., & El-Said, H. (2006, February). The economic and political determinants of IMF and world bank lending in the Middle East and North Africa. *World Development*, 34(2), pp. 247-270, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.07.016>

Husein, J. G. (2019, April 8). Foreign aid, workers' remittances and economic growth in Jordan. *International Journal of Social Economics*, 46(4), 532-548. <https://doi.org/10.1108/ijse-06-2018-0293>

Issawi, C. (1971). Growth and Structural Change in the Middle East. *Middle East Journal*, 25(3), 309-324. <http://www.jstor.org/stable/4324776>

Jaber, T. A. (1995, May 10). *Key Long-Term Development Issues in Jordan*. Working Papers 9522, Economic Research Forum, [ideas.repec.org](https://ideas.repec.org/p/erg/wpaper/9522.html). <https://ideas.repec.org/p/erg/wpaper/9522.html>

Jawiaraiyah, C., & Yue, S. (1996). Jordan: Industrial and trade policy adjustment loan - Structural adjustment in Jordan (Report No. 14772). World Bank. Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/952561468752148068/pdf/28684.pdf>

Kanaan, T. H., & Kardoosh, M. A. (2002). The story of economic growth in Jordan: 1950-2000. Global Development Network, October 2002, 1-21 *Amman, October*.

Karshenas, M. (1994). Structural adjustment and employment in the Middle East and North Africa. In Working paper series/Economic Research Forum; 9420. Economic Research Forum, Cairo, EG. Retrieved January 28, 2024, from <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/server/api/core/bitstreams/04a19457-b93a-424d-9c3b-6581c900d868/content>

Kim, Y. H. (2003/2004). Review. *The Arab Studies Journal*, 11/12(2/1), 130-136. Arab Studies Institute. <http://www.jstor.org/stable/27933875>

Klein, N. (2014, October 2). *The Shock Doctrine*. Penguin UK. http://books.google.ie/books?id=cpmRBAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=The+Shock+Doctrine&hl=&cd=1&source=gbs_api

Knowles, W. M. (2011, January 1). *Contesting Structural Adjustment: The Donor Community, Rentier Elite and Economic Liberalisation in Jordan*. Palgrave Macmillan UK eBooks. https://doi.org/10.1057/9780230307001_5

Michalopoulos, C. (1987). *World Bank Programs for Adjustment and Growth*. In Growth-Oriented Adjustment Programs. USA: International Monetary Fund. Retrieved Jun 24, 2024, from <https://doi.org/10.5089/9781451970005.071.ch001>

Muhumed, M. M., & Gaas, S. A. (2016). The World Bank and IMF in Developing Countries: Helping or Hindering? *International Journal of African and Asian Studies*, 28(4), 237-249.

Noorbakhsh, F., & Paloni, A. (1997). Assessing the effect of structural adjustment programmes on export performance in developing countries. Working Papers 9714, Business School - Economics, University of Glasgow. <https://ideas.repec.org/p/gla/glaewp/9714.html>

Perraton, J. (2004, August). Joseph Stiglitz's, Globalization and its Discontents. *Journal of International Development*, 16(6), 897-905. <https://doi.org/10.1002/jid.1134>

Pfeifer, K. (1999). How Tunisia, Morocco, Jordan and even Egypt became IMF "Success Stories" in the 1990s. *Middle East Report*, 210, 23. <https://doi.org/10.2307/3012499>

Reinsberg, B., Kentikelenis, A., Stubbs, T., & King, L. (2019, January). The World System and the Hollowing Out of State Capacity: How Structural Adjustment Programs Affect Bureaucratic Quality in Developing Countries. *American Journal of Sociology*, 124(4), 1222-1257. <https://doi.org/10.1086/701703>

Roe, A., Roy, J., & Sengupta, J. (1989). Economic Adjustment in Algeria, Egypt, Jordan, Morocco, Pakistan, Tunisia, and Turkey (No. 15). Washington, DC: World Bank.

Salameh, M. B., Ananzeh, A., & Daradkah, M. (2018). The Impact of Economic Reform on Political Reform: Jordan as a Model. *American Journal of Industrial and Business Management*, 08(06), 1556-1586. <https://doi.org/10.4236/ajibm.2018.86105>

Selwaness, I., & Schaefer, M. (2023). Social protection and the middle class: Evidence from Egypt, Jordan and Tunisia (E/ESCWA/CL4.SIT/2023/WP.5). United Nations Economic and Social Commission for Western Asia. www.unescwa.org

Summers, L. H., & Pritchett, L. H. (1993). The Structural-Adjustment Debate. *The American Economic Review*, 83(2), 383-389. <http://www.jstor.org/stable/2117695>

Weiss, Dieter. (1992). Structural Adjustment Programs in the Middle East. *The Impact of Value Patterns and Social Norms*, 21. Berlin: Freie Universitat. https://opendata.uni-halle.de/bitstream/1981185920/111987/1/DKP021_Weiss_Structural_Adjustment_Programs.pdf

Zaki, M. Y. (2001, November). IMF-Supported Stabilization Programs and their Critics: Evidence from the Recent Experience of Egypt. *World Development*, 29(11), 1867-1883. [https://doi.org/10.1016/s0305-750x\(01\)00074-2](https://doi.org/10.1016/s0305-750x(01)00074-2)

A VILÁGBANK STRUKTURÁLIS ALKALMAZKODÁSI PROGRAMJAINAK SZEREPE ÉS HATÁSA A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN: A SAP-OK HATÉKONYSÁGÁNAK ELEMZÉSE A KÖZEL-KELETEN; JORDÁNIA ESETE

AHLAM NASSAR OMAR SAEED

A tanulmányban a Világbank Strukturális Alkalmazkodási Programjai (SAP) és azok Jordánia fejlődésére gyakorolt hatásai kerülnek elemzésre. Jordániát reprezentatív esettanulmányként tartják számon a Közel-Keleten. A fő cél az SAP-ok kettős természetének bemutatása – tekintettel arra, hogy a fejlődés lehetséges katalizátorai vagy éppen akadályai is lehetnek – alaposan megvizsgálva gazdasági, társadalmi és politikai hatásait. A tanulmány kvalitatív módszerek kombinációját alkalmazza az SAP-hoz kapcsolódó változások gazdasági mutatókra gyakorolt hatásának felmérésére, valamint a jordániai társadalomra gyakorolt társadalmi következmények elemzésére.

A tanulmány több tudományágat magában foglaló elméleti kereten alapul. Olyan gazdasági elméleteket tár fel, amelyek a piaci egyenlőtlenségekkel, a rossz kormányzás következményeivel és a neoliberalizmus vitatott összetevőivel foglalkoznak. A tanulmány a piaci liberalizációra, a privatizációra és a Strukturális Alkalmazkodási Programok (SAP) pénzügyi szigorára összpontosít, kritikusan megvizsgálva a washingtoni konszenzus elveit és neoliberális eredetét. Az eredmények azt mutatják, hogy bár az SAP-ok célja a termelékenység növelése és Jordánia integrálása a globális gazdaságba volt, az eredményei ellentmondásosak voltak. Az elemzésből kiderül, hogy az SAP-ok által bevezetett intézkedések csupán átmeneti gazdasági javulást eredményeztek, valamint mélyebb társadalmi egyenlőtlenségeket okoztak, gyengítették a helyi iparágakat, és széles körű elégedetlenséget szültek a lakosság körében. A publikáció azzal zárul, hogy számos szakpolitikai ajánlást kínál az SAP-ok előnyeinek maximalizálására, ezzel együtt pedig a negatív következményeik minimalizálására. A tanulmány hangsúlyozza a szakpolitikai reformok fontosságát, amelyek figyelembe veszik Jordánia sajátos körülményeit. Kiemeli az SAP-stratégiák újragondolásának szükségességét, hogy jobban megfeleljenek a fejlődő országok társadalmi-gazdasági feltételeinek.

Kulcsszavak: Strukturális Alkalmazkodási Programok (SAP), fejlődő országok, Világbank, Közel-Kelet, Jordánia, gazdasági reformok, társadalmi következmények, neoliberális politika.

EXPRESSION OF GENDER INEQUALITIES IN WAGE DIFFERENCES IN THE EUROPEAN LABOR MARKET

THIDPHAXAY SOULIYA

Abstract

According to universal laws guaranteeing the enforcement of human rights, every individual has the right to equal opportunities to thrive in life and the job market, regardless of gender, ethnicity, religion, national origin, political or other ideological commitments, age, or whether they have any disabilities (United Nations 1948).

Gender inequalities exist in every society, which can manifest in gender pay gaps. Behind these gaps lies negative discrimination against women, resulting in women receiving lower wages in certain sectors for the same positions, qualifications, and skills on the job market. The lower wage levels represented by women also lead to lower pension levels after retirement, hence it is not surprising that there is a higher proportion of elderly women living in poverty.

Although in the European Union in recent decades there has been increasing emphasis on addressing gender inequalities, gender pay gaps persist in EU member states to this day, necessitating the implementation of new, comprehensive, integrated solutions.

With our publication, we aim to contribute to alleviating gender pay gaps by presenting theories underlying gender inequalities and perspectives, as well as guidelines for addressing the issue.

Keywords: Gender inequalities, gender pay gap, occupational segregation, European labor market, women's empowerment, legislation ensuring equality in wages

Introduction

The socio-cultural determinants that fuel gender inequalities are deeply rooted in the structure of every society, creating different conditions and opportunities for men and women to succeed in society and the labor market. The concept of gender inequalities is based on real social phenomena and is linked to specific social values, norms, expectations, roles, functions, and stereotypes derived from them. These social constructs influence the participation of men and women in various aspects of life, such as education, the labor market, employment, career paths, as well as participation in decision-making and leadership roles (Chatillon et al 2018). The ideologies that provide frameworks for social constructs and promote gender inequalities significantly contribute to maintaining social and economic inequalities by disproportionately distributing incomes, wealth, power, and opportunities among members of society. The resulting social mechanisms can particularly disadvantage women and girls, both within the family context and in the realms of work or education.

One significant manifestation of gender inequalities is the persistent gender pay gap in the labor market. This inequality is prevalent worldwide and indicates a situation where women earn lower wages than men for the same work (Haan 2023). In developing

countries, this problem can be attributed to the dominance of social mechanisms perpetuating gender inequalities, along with the lack of policies and practices promoting and facilitating equality (S. Sharma–M. Sharma 2012). The existence of gender wage gaps in European Union member states is also undeniable (Boll–Lagemann 2018).

The disparities in the accumulation of human capital among countries further exacerbate the issue of gender wage gaps. Some women, adhering to societal expectations based on biological determinants, contribute to social reproduction by interrupting their careers during pregnancy and childcare periods. The responsibility assumed by women as mothers leads to periods of absence from the workforce, which also influences the perceived value of women in the labor market and contributes to maintaining lower wage levels compared to men (Polachek 2004). Employer organizations thus play a crucial role in perpetuating gender inequalities and wage gaps between women and men by discriminating against women, especially due to childbirth. They often exclude women from higher-paying positions, typically leadership roles, based on assumptions related to their social roles (childbearing, childcare, and family responsibilities) (Kalev–Deutsch 2018).

In recent decades, there has been an increasing emphasis in the European Union on addressing gender inequalities. In addition to ensuring equal treatment through legislation, decision-makers have sought to incorporate expectations that contribute to gender inequalities into various policy areas, resulting in increased female labor market participation. However, as EU studies indicate that these inequalities are still present in certain sectors, the European Commission has developed a gender equality strategy for the period 2020-2025. The main objective of the strategy is to provide guidance to ensure that women become equal players in European societies by 2025 through the practical implementation of equal opportunities. To achieve this goal, the European Commission has taken action to eliminate gender stereotypes, discrimination manifested in unequal pay, and low female participation in the labor market. The strategy not only aims to achieve general gender equality but also employs an integrated approach, applying an intersectional approach to improve the unique situation of multiple disadvantaged individuals. This approach, serving as a horizontal principle, impacts all policy areas. (European Committee 2020).

Thus, gender-based discrimination and the significant gender wage gaps pose serious challenges to European nations, demanding proactive approaches to address root problems and systemic barriers. Our publication aims to present strategic steps related to addressing the issue, focusing on mitigating gender wage gaps. It takes into account the social, economic, legal, and political factors that influence the practical implementation of solutions leading to gender equality.

With our study, we aim primarily to contribute to achieving gender equality and fostering dialogue aimed at eliminating gender-based discrimination.

Theories related to the gender wage gap

Conceptual theories

Several conceptual theories exist in the international literature regarding gender inequalities, including explanations for gender wage gaps. This topic is widely debated by researchers representing various cultures and nations. As a common, general finding, it can be mentioned that this is a problem that exists in every society and culture, based on discrimination between men and women, resulting in various inequalities or consequences associated with a lack of balance. Landmesser et al (2020), for example,

highlight the disproportionate representation of women in certain occupations as one of the factors contributing to gender wage gaps. In addition to those mentioned, there are numerous factors contributing to the development and perpetuation of gender wage gaps, indicating the complexity of the problem in both understanding and addressing it. European countries employ various approaches to address gender wage gaps, and researchers also use different theories and concepts to explain them. Let's now review some of these.

Human Capital Theory

According to human capital theory, investments in individuals, particularly in education, training, human services, social welfare, and healthcare, lead to tangible economic and social benefits for both individuals and society (Sweetland 1996). Both formal and informal forms of education and training are equally crucial for the formation of human capital.

The primary significance of training and education lies in providing individuals with the opportunity to acquire knowledge and skills that, when utilized as personal human capital in the labor market, ensure the livelihood of the individual and their family in society (Sodirjonov 2020). In other words, the application of education, training, and retraining can renew a country's human capital stock, leading to an improvement in the quality of life for individuals and families, and enhancing societal well-being.

In terms of addressing gender wage gaps, the role of education is also crucial in society. Different forms of education, training, retraining, and acquiring new knowledge, skills, and abilities, as well as relevant work experience, obtained through these processes, can significantly influence the level of wages attainable in various positions and roles within the workforce (Grybaitė 2006). In societies influenced by various socio-cultural, economic, political, and historical factors, women typically spend relatively less time in the labor market compared to men, influenced by factors such as marriage, intra-family division of labor, and motherhood. This means that these factors provide fewer opportunities for women to invest in human capital, resulting in a relatively lower accumulation of human capital for them and consequently lower wages in the labor market compared to men.

System Justification Theory

The origin of the System Verification Theory can be partly traced back to Karl Marx's concept of "false consciousness". According to Marx, those who control material and intellectual production shape the ideas of those who have no resources (Jost et al 2015). Using a psychological approach, system justification theory examines the tendency of individuals to support and reinforce the current situation or elements of various social, economic, and political systems of the status quo without knowing it (Jost-Toorn 2012).

This unconscious tendency to justify the system also extends to different demographic groups, including different socio-economic statuses, genders, age groups, sexual orientations, and different national, ethnic, and linguistic backgrounds. As a result, the recognition and maintenance of the existence of inequalities is generally present in society.

O'Brien et al (2012) highlight how the system justification theory influences gender wage gaps through the internalization of inequality. Women working in lower-paid positions may internalize the belief that they deserve lower pay, as gender stereotypes attribute higher intelligence, abilities, and confidence to men. On the other

hand, traditionally female-dominated occupations such as nursing, teaching, or social work are often perceived as women's work and tend to come with lower pay, further reinforcing the notion that men deserve higher wages than women, thus contributing to gender-based wage disparities.

Thus, the System Justification Theory maintains gender-based wage disparities by reinforcing the belief that men deserve higher pay than women, based on societal stereotypes and the unequal distribution of occupations.

Segregation & Discrimination Theory

The Theory of Segregation and Discrimination sheds light on how stereotypes and biases lead to the unfair treatment of individuals or groups based on characteristics such as social class and gender. In the employment context, some managers may make decisions in the recruitment process based on stereotypes and biases, assuming, for example, that men are more suitable for leadership roles, while women may perform better as secretaries or administrative assistants, thereby perpetuating gender segregation (Chatillon et al 2018).

Social expectations often dictate gender roles, where women are expected to prioritize family care and motherhood, while men are expected to be leaders, reinforcing traditional gender roles. Characteristics associated with femininity, such as empathy and selflessness, contrast with those associated with masculinity, such as leadership and assertiveness, influencing career aspirations and contributing to gender segregation, particularly in STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) fields (Chatillon et al 2018).

Although there are legislative provisions, such as Article 157 of the Treaty on the Functioning of the European Union, aimed at eliminating gender discrimination, inequalities persist in organizations regarding compensation for equal or comparable work, often favoring men. Women frequently face vulnerability due to part-time employment arrangements and limited access to benefits and advancement opportunities (Berry-Bell 2012).

In summary, gender segregation and discrimination continue to affect access to job opportunities, exacerbating the wage gap between men and women. These disparities highlight the need for ongoing efforts to address and eliminate gender biases in recruitment and hiring practices.

Contextualizing gender-based wage disparity in the European Union

In European countries, gender-based wage disparity continues to be a significant component of gender inequality, showing only marginal decreases over the past decade. Despite a reduction from 15.3% to 12.7% between 2010 and 2023, income disparities have remained significant, particularly in pensions, where the gap has increased to 29% (Boll-Lagemann 2018; Pillinger 2023). Structural issues contribute to this disparity, as women tend to concentrate in low-paying and part-time positions, reinforcing societal prejudices and undervaluing their human capital. Therefore, in EU countries, the principle of wage equality emerges as a fundamental element of social equality in addressing gender inequalities (European Commission 2020).

Occupational segregation further exacerbates the disparity, influenced by career choices, childcare responsibilities, negotiating skills, and instances of discrimination (Vasilescu et al 2019). Furthermore, performance-based compensation also plays a role, where male employees are more likely to receive higher amounts, contributing to the

widening of the wage gap (Arabadjieva–Zwysen 2022). However, this specific issue receives less attention from EU-level decision-makers, and it is not explicitly referenced in the Gender Equality Strategy for 2020-2025, contributing to the widening wage gap between men and women. Therefore, EU directives prohibit direct or indirect discrimination in compensation, emphasizing the need for proactive policies to address structural inequalities (European Parliament 2023).

Women often choose careers that are compatible with societal expectations regarding family roles, while those women working in male-dominated fields face obstacles and wage gaps (Chevalier 2007). In the ICT (Information and Communications Technology) sector, gender imbalance persists, with women receiving lower pay for equivalent roles compared to men. This is attributed to stereotypes stemming from gender ideologies, suggesting that women lack the necessary skills for technology and therefore cannot excel in the ICT field (In Statista 2023; Segovia-Pérez et al 2020). In the healthcare sector, women continue to be underpaid due to vertical segregation, which also contributes to the gender pay gap (Bergmann et al 2019).

Furthermore, other positive attributes related to empathy and communication often go unnoticed, assumed to be feminine traits, and these professional skills are undervalued, resulting in women receiving less compensation, thus perpetuating the gender pay gap. Not to mention that female employees must contend with career interruptions due to societal expectations like childbearing and possible reductions in work hours, all of which are frequently cited factors influencing the gender pay disparity (Bergmann et al 2019). In summary, gender pay gaps persist within and between occupations, driven by prejudices and discriminatory practices present in workplaces. Addressing these disparities requires comprehensive strategies aimed at changing societal stereotypes, promoting fair compensation practices, and creating inclusive work environments that properly value contributions from all genders.

Case Studies of the Gender Pay Gap

The gender pay gap continues to be a significant indicator of gender inequality in many countries, affecting not only current earnings but also future income and welfare prospects, particularly disadvantaging women in the labor market (Aavik et al 2023; Kramer et al 2016). Furthermore, research highlights two perspectives to understand the difference: the explained and unexplained components. The explained inequality takes into account measurable individual-level characteristics and work hierarchy, while the unexplained aspect encompasses complex factors such as indirect discrimination. (Aavik et al 2023)

In the European Union, countries like Austria and Germany exhibit significant gender pay gaps, attributed to factors such as labor market segregation, career breaks, and non-transparent wage-setting processes (Bergmann et al 2019; Eurostat 2023). A similar situation exists in Estonia as well, where the gender pay gap is particularly pronounced due to various issues, including intentional employer practices, unequal compensation, and market dynamics (Aavik et al 2023).

In summary, these representations emphasize three overarching themes: the role of employers in perpetuating inequality, narratives that depict the gender pay gap as either insignificant or unsolvable, and framing the gender pay gap as an individual issue (Aavik et al 2023). Together, these reinforce labor market segregation, and direct and indirect discrimination, and legitimize opaque payment policies, highlighting the complexity and interconnectedness of factors contributing to the issue of the gender pay gap.

Ideas and Consequences for Addressing the Gender Pay Gap

The gender perspectives as horizontal principles - "mainstream approach"

Increasing women's participation in the labor market brings significant benefits to the economy, especially in addressing gender inequalities such as the gender pay gap. However, this requires fair policies to ensure equal opportunities for all genders. Despite the growth in female employment rates in European countries, women face challenges such as the glass ceiling, occupational segregation, and the gender pay gap (Council of Europe 1998).

Although European treaties have allowed for positive actions since 1957 under Article 157 to strengthen women's position in the labor market, the gender pay gaps persist. Mainstreaming gender emerges as a strategy aimed at integrating gender perspectives into all policies, combating biases, and promoting equality (Lombardo 2016). This approach aims to transcend previous limitations, emphasizing political will, data accessibility, understanding gender dynamics, and women's participation in leadership roles (Council of Europe 1998).

To strengthen women's position in the labor market, mainstreaming gender considerations should be adapted as gender-sensitive practices that align with the norms and cultural contexts of a given society. This means implementing top-down approaches to change policies, behaviors, and attitudes toward women, thereby reinforcing gender equality (Tiessen 2004).

Mainstreaming gender considerations is not a one-time strategy but a guiding principle that needs to be integrated into policymaking at all levels. While the European Union plays a prominent role in this, local authorities are also crucial in implementing gender mainstreaming as they are directly connected to individuals through the enforcement of political decisions (Council of Europe 1998).

Exactly, ensuring the horizontal mainstreaming of gender considerations should be an ongoing process, integrated into political endeavors, and executed with the involvement of various stakeholders to ensure the most comprehensive gender equality possible for everyone in society.

Strengthening the labor market interests of women

Empowering women is a key framework for addressing gender inequality along various dimensions, including economic and social status, access to education, and political participation (Taneja et al 2012). To this end, the European Commission defines strategies to promote gender equality, aiming to bridge the wage gap between men and women in the labor market and address the related problems (European Commission 2020).

In the EU, women earn an average of 16% less per hour than men, which also has a significant impact on pension income (Landmesser et al 2020). This wage gap adversely affects women's lifetime earnings, career development, pension rights, and their exposure to poverty in their older years.

Empowering women in the labor market can promote career development, increase education rates and reduce the wage gap (Mandal 2013).

Therefore, women's empowerment initiatives are vital for social development and are supported by various organizations, including the UN and the EU (Mandal 2013). Organizational initiatives to reduce the gender pay gap must ensure gender-sensitive human resource management processes and fair compensation systems for work of

equal value for both men and women, as reward systems are an essential part of gender equality (Pološki Vokić et al 2019).

In conclusion, strengthening the interests of women requires many actors and stakeholders, which requires commitment and specific policies, especially from leaders and institutions, organizations in order to recognize the social contribution of women, allowing them to develop their abilities in different fields.

Equal pay legislation and workplace policies

Empirical studies in European countries show that workplace dynamics have a large influence on the gender pay gap, underscoring the need for significant progress to close the gap (Rubery et al 2005). Gender pay discrimination is embedded in institutional structures and compensation policies.

Equal pay policies, such as those set out in Article 141 of the Treaty establishing the European Community and the Equal Pay Directive, place obligations on employers to ensure transparent and impartial pay setting practices (Plantenga–Remery 2006). For example, legislation such as the Swedish Equal Opportunities Act requires organizations or companies with more than ten employees to conduct annual salary surveys. Similarly, the French law of 9 May 2001 made it mandatory for companies and sectors to negotiate equality, including the issue of equal pay as a regular negotiation topic.

Organizations can mitigate gender inequality by measures such as implementing inclusive policies, employing designated diversity managers, and promoting women to leadership positions (Diversity Management n.d.). By doing so, women leaders in particular can advocate for diversity programs, reduce pay gaps, and promote systemic change (Kalev–Deutsch 2018).

In summary, equal pay legislation and workplace guidelines are essential tools for promoting gender equality in European countries, addressing issues such as the gender pay gap and promoting equality regardless of gender.

Discussion and Conclusions

Gender inequality, particularly the gender wage gap, is a systemic problem that affects women's earnings. This limits their full potential to contribute to social and economic development in all societies. This problem is often related to gender roles, behaviors, activities and stereotypes about women that can be associated with gender inequality. When it comes to paid work, women always identify with predominantly female-dominated sectors such as healthcare, education, customer service, etc. (World Economic Forum 2023). While the gender pay gap has narrowed to 12.7% in European countries over the past decade, the pension gap remains much wider at 29%, as women generally earn less over their lifetimes than men.

In the labor market, men have many advantages, for example due to gender bias in hiring procedures, as men are overrepresented in higher management positions, because there are certain skills, such as decision-making or leadership, in which men, according to social expectations, usually do better. Thus, women are significantly affected by the gender wage gap and this issue needs to be addressed through proactive policies and practices to impact the various dimensions of deep-seated structural inequality.

In order to narrow the gender wage gap, the "mainstream approach" to gender was introduced in the European labor market as a framework designed to promote the inclusion of gender aspects in all phases of policy-making, involving a wide range of tools

and participants. Implementing gender mainstreaming requires a top-down approach to transform social policies, behaviors and attitudes that reinforces gender mainstreaming. Thus, gender mainstreaming affects local governments, where political decisions are implemented under the supervision of the national government.

Likewise, empowering women is an approach that can prove to be an effective strategy to address the wage gap. Strengthening women's interests in social, educational, economic, political and psychological dimensions becomes essential. This empowers women with self-confidence, high self-esteem and independence, contributing to the creation of positive and sustainable effects in society. Equal pay legislation and workplace guidelines provide a legal framework for organizations and employers, ensuring equal opportunities and eliminating discriminatory elements against women. Finally, these frameworks offer practical implications for comprehensively addressing gender inequality, including issues such as the gender pay gap.

In summary, gender inequality in the European labor market, especially the gender wage gap in the same profession, has had a significant impact on women, such as the income gap, the pension gap and a higher chance of poverty compared to men. These difficulties have forced women to become socially and economically dependent on their partners, which can lead to additional problems such as domestic violence, gender discrimination, sexism, etc. Therefore, in order to address the issues of gender inequality, everything must be taken into account, whether it is empowerment of women, education and training to spread awareness of gender equality, or policies and legislation that can eliminate all forms of gender inequality, especially for the benefit of women. To move forward, similar studies in areas such as social policy, human resources, gender studies, etc. can offer opportunities to bring positive solutions and ensure gender equality for the benefit of not only women but also society as a whole.

References

Aavik, K., Ubakivi-Hadachi, P., Raudsepp, M., & Roosalu, T. (2023): The gender pay gap—What's the problem represented to be? Analyzing the discourses of Estonian employers, employees, and state officials on pay equality. *Gender, Work & Organization*, 31(1), pp. 171–191. <https://doi.org/10.1111/gwao.13061>

Arabadjieva, K., & Zwysen, W. (2022): Gender inequality in performance-related pay: A gap in the EU equal pay agenda. ETUI Research Paper - Policy Brief 2022.03, *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4031499>

Bergmann, N., Scheele, A., & Sorger, C. (2019): Variations of the same? A sectoral analysis of the gender pay gap in Germany and Austria. *Gender, Work & Organization*, 26(5), pp. 668–687. <https://doi.org/10.1111/gwao.12299>

Berry, D., & Bell, M. P. (2012): Inequality in organizations: Stereotyping, discrimination, and labor law exclusions. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 31(3), pp. 236–248. <https://doi.org/10.1108/02610151211209090>

Boll, C., & Lagemann, A. (2018): *Gender pay gap in EU countries based on SES (2014)*. Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2838/978935>

Chatillon, A., Charles, M., & Bradley, K. (2018): Gender Ideologies. In B. J. Risman, C. M. Froyum, & W. J. Scarborough (Eds.), *Handbook of the Sociology of Gender*, pp. 217–226.

Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76333-0_16

Chevalier, A. (2007): Education, Occupation and Career Expectations: Determinants of the Gender Pay Gap for UK Graduates*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), pp. 819–842. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00483.x>

Council of Europe. (1998, May): *Gender Mainstreaming: Conceptual framework, methodology and presentation of good practices*. UNHCR. <https://www.unhcr.org/media/gender-mainstreaming-conceptual-framework-methodology-and-presentation-good-practices>

Diversity Management: How Can It Help Grow Your Business? (n.d.). Personio. Retrieved 4 January 2024, from <https://www.personio.com/hr-lexicon/diversity-management/>

Empowerment Illustrated. (2023, December 26): *Boost Your Creativity to The Maximum: Keys to Self-Discovery and Personal Empowerment*. Empowerment Illustrated. <https://www.empowermentillustrated.com/>

European Commission. (2020): *Striving for a Union of equality: The gender equality strategy 2020-2025*. Publications Office of the European Union. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en#:~:text=Gender%20Equality%20Strategy%202020%2D2025,-The%20EU%20Gender&text=The%20goal%20is%20a%20Union,and%20lead%20our%20European%20society.

European Parliament. (2023, March 31): *Equality between men and women | Fact Sheets on the European Union*. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women>

Eurostat. (2023, August 9): *Gender pay gap statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics

Eveline, J., Bacchi, C., & Binns, J. (2009): Gender Mainstreaming versus Diversity Mainstreaming: Methodology as Emancipatory Politics. *Gender, Work & Organization*, 16(2), pp. 198–216. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2008.00427.x>

Grybaitė, V. (2006): ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES TO GENDER PAY GAP. *Journal of Business Economics and Management*, 7(2), pp. 85–91. <https://doi.org/10.3846/16111699.2006.9636127>

Haan, K. (2023, February 27): *Gender Pay Gap Statistics In 2023*. Forbes Advisor. <https://www.forbes.com/advisor/business/gender-pay-gap-statistics/>

In Statista. (2023, June 15): *Gender wage gap from 2018 to 2021 [Graph]*. <https://www.statista.com/statistics/1254602/tech-gender-wage-gap-for-same-job/>

Jost, J. T., Gaucher, D., & Stern, C. (2015): ‘The world isn’t fair’: A system justification perspective on social stratification and inequality. In M. Mikulincer, P. R. Shaver, J. F.

Dovidio, & J. A. Simpson (Eds.), *APA handbook of personality and social psychology, Volume 2: Group processes*. pp. 317–340. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14342-012>

Jost, J. T., & Toorn, J. van der. (2012): *Handbook of theories of social psychology* (P. A. M. V. Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins, Eds.; Vol. 2). SAGE. https://psikologi.unmuha.ac.id/wp-content/uploads/2020/02/SAGE-Social-Psychology-Program-Paul-A.-M.-Van-Lange-Arie-W.-Kruglanski-E-Tory-Higgins-Handbook-of-Theories-of-Social-Psychology_-Volume-Two-SAGE-Publications-Ltd-2011.pdf#page=334

Kalev, A., & Deutsch, G. (2018): Gender Inequality and Workplace Organizations: Understanding Reproduction and Change. In B. J. Risman, C. M. Froyum, & W. J. Scarborough (Eds.), *Handbook of the Sociology of Gender*, pp. 257–269. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76333-0_19

Kramer, K. Z., Myhra, L. L., Zuiker, V. S., & Bauer, J. W. (2016): Comparison of Poverty and Income Disparity of Single Mothers and Fathers Across Three Decades: 1990–2010. *Gender Issues*, 33(1), pp. 22–41. <https://doi.org/10.1007/s12147-015-9144-3>

Landmesser, J. M., Orłowski, A. J., & Rusek, M. A. (2020): Gender Pay Gap Across the Income Distribution: Analysis for the EU. *Acta Physica Polonica A*, 138(1), pp. 31–40. <https://doi.org/10.12693/APhysPolA.138.31>

Lombardo, E. (2016): Gender Mainstreaming. In A. Wong, M. Wickramasinghe, R. Hoogland, & N. A. Naples (Eds.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies* (1st ed., pp. 1–3). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118663219.wbegss104>

Mandal, K. C. (2013): Concept and Types of Women Empowerment. *International Forum of Teaching and Studies*, 9(52), pp. 18–31.

O'Brien, L. T., Major, B. N., & Gilbert, P. N. (2012): Gender Differences in Entitlement: The Role of System-Justifying Beliefs. *Basic and Applied Social Psychology*, 34(2), 136–145. <https://doi.org/10.1080/01973533.2012.655630>

Pillinger, J. (2023, October 27): *Pay transparency: Closing the gender pay gap*. <https://www.socialeurope.eu/pay-transparency-closing-the-gender-pay-gap>

Plantenga, J., & Remery, C. (2006): The gender pay gap. Origins and policy responses. A comparative review of thirty European countries. *European Commission*.

Polachek, S. W. (2004): How the Human Capital Model Explains Why the Gender Wage Gap Narrowed. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.527142>

Pološki Vokić, N., Obadić, A., & Sinčić Ćorić, D. (2019): *Gender Equality in the Workplace: Macro and Micro Perspectives on the Status of Highly Educated Women*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-18861-0>

Rubery, J., Grimshaw, D., & Figueiredo, H. (2005): How to close the gender pay gap in Europe: Towards the gender mainstreaming of pay policy. *Industrial Relations Journal*, 36(3), pp. 184–213. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2338.2005.00353.x>

S. Sharma, S., & M. Sharma, M. (2012): Gender Equality in the Workplace: The Perceptive Reality. *Social Sciences Directory*, 01(01), pp. 19–33. https://doi.org/10.7563/SSD_01_01_03

Segovia-Pérez, M., Castro Núñez, R. B., Santero Sánchez, R., & Laguna Sánchez, P. (2020): Being a woman in an ICT job: An analysis of the gender pay gap and discrimination in Spain. *New Technology, Work and Employment*, 35(1), pp. 20–39. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12145>

Sodirjonov, M. M. (2020): EDUCATION AS THE MOST IMPORTANT FACTOR OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT. *Theoretical & Applied Science*, 84(04), pp. 901–905. <https://doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.161>

Sweetland, S. R. (1996): Human Capital Theory: Foundations of a Field of Inquiry. *Review of Educational Research*, 66(3), pp. 341–359. <https://doi.org/10.3102/00346543066003341>

Taneja, S., Pryor, M. G., & Oyler, J. (2012): Empowerment and Gender Equality: The Retention and Promotion of Women in the Workforce. *Journal of Business Diversity*, 12. http://digitalcommons.www.na-businesspress.com/JBD/TanejaS_Web12_3_.pdf

Tiessen, R. (2004): Re-inventing the Gendered Organization: Staff Attitudes towards Women and Gender Mainstreaming in NGOs in Malawi. *Gender, Work & Organization*, 11(6), pp. 689–708. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2004.00255.x>

United Nations (1948): Universal Declaration of Human Rights. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Vasilescu, M. D., Dimian, G. C., & Cristescu, A. (2019): Analysis of the perception about the gender pay gap in the EU Member States. *Proceedings of the International Conference on Applied Statistics*, 1(1), pp. 512–521. <https://doi.org/10.2478/icas-2019-0045>

World Economic Forum. (2023, June 20): *Share of female workers worldwide in 2022, by industry*. Statista. <https://www.statista.com/statistics/1212105/share-o-female-workers-worldwide-by-professional-cluster/>

A NEMEK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉGEK BÉRKÜLÖNBSÉGEKBEN VALÓ KIFEJEZŐDÉSE AZ EURÓPAI MUNKAERŐPIACON

SOULIYA THIDPHAXAY

Az emberi jogok érvényesülését garantáló univerzális jogszabályok szerint minden embernek joga van ahhoz, hogy egyenlő esélyek alapján boldogulhasson az életben, illetve a munkaerőpiacon, függetlenül nemi, etnikai, vallási vagy nemzeti hovatartozásától, politikai vagy más nézetbeli elköteleződésétől, az életkorától vagy attól, hogy rendelkezik-e bármilyen fogyatékossgal (ENSZ, 1948).

A nemek közötti egyenlőtlenségek minden társadalomban megtalálhatók, amelyek kifejeződhetnek a nemek közötti bérkülönbségekben is. A nemek közötti bérkülönbségek háttérében a nőkkel szemben fennálló negatív diszkrimináció fedezhető fel, amelynek eredményeként a nők bizonyos ágazatokban ugyanazon munkakörökben, ugyanazon felkészültség és képességek mellett alacsonyabb bért kapnak a munkaerőpiacon. A nők által képviselt alacsonyabb bérszínvonal a nyugdíjba menetelt követően alacsonyabb szintű nyugdíjat is eredményez, így nem meglepő, hogy az időskorban lévő nők között magasabb a szegények aránya.

Bár az Európai Unióban az elmúlt évtizedekben egyre jelentősebb hangsúly terelődött a nemek közötti egyenlőtlenségek kezelésére, a nemek közti bérkülönbségek mind a mai napig fennmaradtak az európai uniós tagországokban, ami új, átfogó, integrált megoldások alkalmazását teszi szükségessé.

Publikációnkkal a nemek közötti egyenlőtlenségek háttérében meghúzódó elméletek és a probléma kezelésére irányuló szempontok, valamint irányelvek bemutatásával kívánunk hozzájárulni a nemek közötti bérkülönbség enyhítéséhez.

Kulcsszavak: nemek közti egyenlőtlenségek, nemek közötti bérkülönbség, foglalkozási szegregáció, európai munkaerőpiac, nők megerősítése, egyenlőséget garantáló jogszabályok a bérezés terén

KITEKINTÉS A JÖVŐRE: MENTÁLIS EGÉSZSÉG, REZILIENCIA ÉS PROZILIENCIA

FEHÉR PÁLMA VIRÁG

Absztrakt

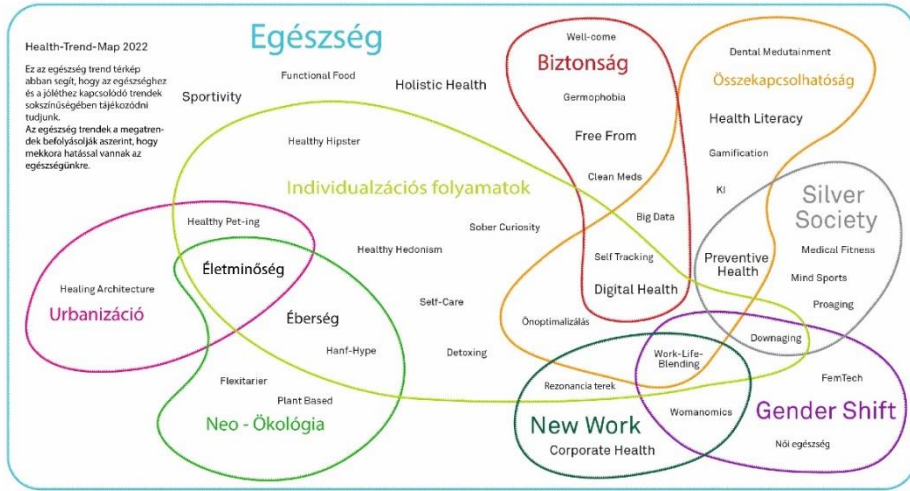
Jelen tanulmány a mentális egészséggel való törődést, ezen belül az erős reziliencia fejlesztését és a rezilienciával rokon fogalom, a proziliencia meghatározását helyezi fókuszba. Bemutatásra kerülnek a gyorsan változó világmodellek, amelyek a bizonytalanságérzet viselésére készítetnek csak úgy, mint a különböző reziliencia modellek, amelyek mindegyike a mentális egészség megtartása céljából jelentős védőfaktorokat hangsúlyozza. A reziliencia modellek közül a keretmodell a kedvezőtlen életkörülményekkel való megküzdés cselekvési és tájékozódási folyamatát magyarázza, és a Sebastian Mauritz által kidolgozott interakciós védőfaktorokat és kockázati tényezőket tartalmazó reziliencia modell ezt a keretmodellt egészíti ki. A tanulmány további részét képezi a „proziliencia” meghatározása. A reziliencia fogalmára épülő proziliencia azt a proaktív rezilienciát írja le, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy erőteljesen és rugalmasan reagáljon egy válságra, még mielőtt az bekövetkezne. Ebben az értelemben a proziliencia a jövőbeni ellenálló képesség fejlesztését jelenti. A proziliencia, mint a proaktív rugalmasságnak egy formája, a jövőbeli válságokból való tanulást és felkészülést jelenti, amely az önismeret, az önreflexió, valamint a rezonanciaképesség megtapasztalása révén lehetővé teszi az élet értelmének és kiteljesedésének az érzését.

Kulcsszavak: reziliencia, proziliencia, reziliencia-modellek, „RAAT”, alkalmazkodás

A mentális egészség az egészségtrend térképén

Ha az egészségre úgy tekintünk, mint egy megatrendre, amely meghatározza a mai életstílusunkat és egyúttal az egész életünket áthatja, akkor azt láthatjuk, hogy az egészséggel való folyamatos foglalkozás az egészségről alkotott tudásunk gyarapodását eredményezi. Különösen a COVID-19 világjárvány óta tapasztaljuk, hogy a fizikai egészség mellett a mentális épség is kulcsfontosságú erőforrássá vált mindenki számára. Aaron Antonovsky szalutogenezis koncepciója gyökeresen átalakította az egészségről alkotott képet: a szalutogenezis fogalma az egészséget hosszú távon elősegítő és fenntartó szempontok felé fordította a figyelmet (Antonovsky 1997). Antonovsky szerint az ember nem egyszerűen beteg vagy egészséges, hanem egészséges vagy kevésbé egészséges állapotban van. A reziliencia fogalmához kapcsolódó lentebb körvonalazott proziliencia hasonló perspektívát kínál egy válsághelyzet megküzdéséhez, azokra a szempontokra összpontosítva, amelyek erősítik a jövő erőforrásait.

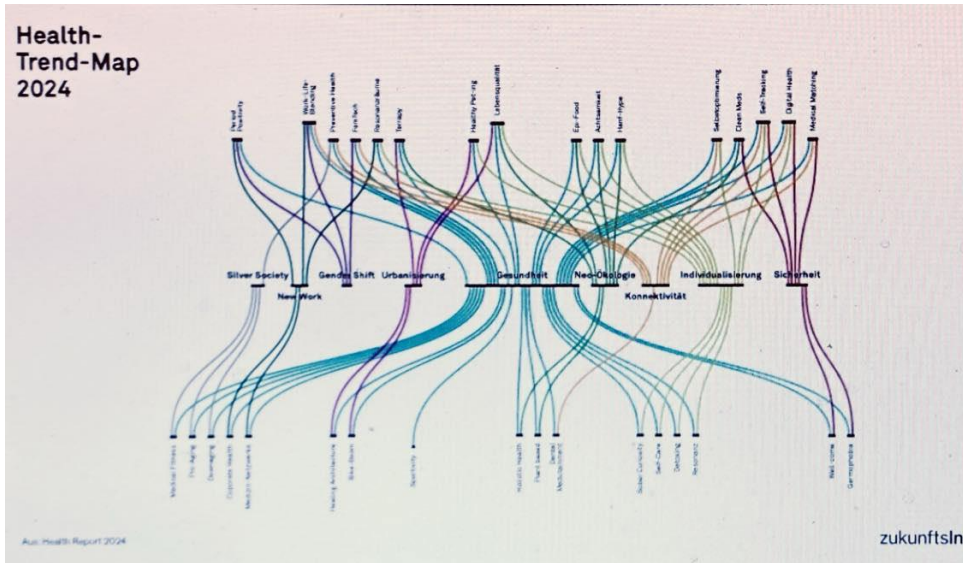
1. ábra: Egészségtérkép 2023

zukunftsinstitut

Forrás: Innolab (2022)

2. ábra: Egészségtérkép 2024

zukunftsinstitut

Forrás: Zukunftsinstitut (2023)

A válságok és a változások kezelését tekintve úgy tűnik, hogy a jövőben kevésbé az egyén és a betegség részleges mérlegelésén és megértésén múlik majd az egészség. Holisztikusan szemlélve ez azt jelenti, hogy a tünet nem vizsgálható külön a testtől, az egyéni érzelmi és viselkedési mintázattól, szokásoktól, életmódtól, a szűkebb szociális környezettől vagy a társadalmi beilleszkedéstől. Az egészséget befolyásoló tényezők idővel, és ez már jelenleg is érezhető, egyre összetettebbé válnak, és ennek az

értelmezésnek a komplexitása okán nemcsak az egyéni felelősség hangsúlyozásáról lesz szó a jövőben, hanem az egyes hatások egymásra gyakorolt komplex szerkezetének megértéséről és a megfelelő stresszválaszok megmunkálásának módjáról.

A mentális egészség az egészség térképpen egy rendkívül gyorsan fejlődő trend. Olyan mentális betegségek, mint a depresszió vagy a szorongás, már sokkal inkább betegséggként tudatosulnak a lakosság körében, mint akár pár évtizeddel ezelőtt és komolyabban veszik annak kezelését. A fiatalok egyre jobban képesek érzékelni és megfogalmazni az állapotaikat, ezért szívesebben kezdenek terápiát, mint korábban.

A mentális egészség kérdése tehát elkerülhetetlenül jelentősebbé válik a jövőben, éppen ezért a mentális betegségek megelőzése is kulcsfontosságú lesz, azaz a jelenben a mentális dimenzió magától értetődően épül be az egészség fogalmába és az egészséggel való törődés folyamatába.

A szervezeti élet egészsége

A szervezeti életben az egészség holisztikus felfogása többek között az ergonómiai szempontok relevanciájában is megmutatkozik. Ezen a területen a növekvő munkaterhelés új időbeosztást és új figyelemtechnikát igényel a munkavállalótól és a válságok kezelése szempontjából központi elemmé válik a munkapszichológia és vállalati menedzsment területén. A konnektivitás képességét tekintve elmondhatjuk, hogy ma már olyan hálózatban élünk, amelyben mindenki kapcsolatban áll mindenkivel, mindennel, mindig és mindenhol. Ez a hálózati társadalom alapvetően új készségeket követel meg a szervezetektől és az egyénektől. Az olyan szempontok, mint az alapvető emberi szükségletek, valamint a kulturális és társadalmi szempontok egyre fontosabbá válnak a különféle szolgáltatások és termékek kialakítása szempontjából. Ahhoz, hogy e megatrendben rejlő lehetőségeket teljes mértékben ki tudják használni a szervezetek, jól kell érteniük a digitális változás kezeléséhez.

A szervezet és a munkavállaló vagy alkalmazott többféle módon is profitálhat ebből a megatrendből. A munkavállaló például a felhőalapú megoldás segítségével bárholnan dolgozhat projekteken, és a szervezet székhelyétől függetlenül választhatja meg élete központját. A digitális összekapcsoltság csökkentheti a szervezet folyamatköltségeit, és növelheti a hatékonyságot, ugyanakkor befolyásolhatja az egyén pszichés állapotát. A szervezeti mentálhigiénés programok modelljei az együttműködésre helyezik a hangsúlyt, amelyben a mentális egészség érdekében tett egyéni erőfeszítések és a csoportszintű aktivitások révén a munkavállaló reziliens csapattaggá válik. Ez a megközelítés a munkaadói és munkavállalói oldal számára egyaránt előnyös, mert nemcsak a személyes jólétet segíti elő, hanem hozzájárul az egészséges és produktív munkakörnyezet kialakításához is. Mivel a munkahelyi stressz csökkentése a munkaadók és a munkavállalók közös feladata, ezért a "mentális egészség" kifejezés alkalmazása önmagában csökkentheti a burnout-ban szenvedő munkavállalót érintő stigmatizáló folyamatokat. A vállalati egészségmenedzsmentnek számos innovatív módja van a mentális egészséggel való törődés tekintetében. A munkáltató azzal támogatja leginkább a dolgozót, hogy rámutat a segítségnyújtási lehetőségekre és keretmegállapodást köt különféle mentális egészségügyi szolgáltatókkal.

Reziliencia mint kutatható jelenség

Annak alapja, hogy miért kapcsolható a mentális egészséghez a reziliencia fogalma az, hogy gyakran felmerül bennünk a kérdés: hogyan sikerül egyes embereknek a kedvezőtlen körülmények, a válságok és a mindennapokban tapasztalt stressz ellenére

egészségesnek maradniuk? Ez a kérdés a reziliencia tudományos kutatását már korábban abba az irányba vezérelte, hogy közelebbről tanulmányozzák a reziliencia jelenségét. A reziliencia, azaz a lelki rugalmasság egy belső képességünk, amelynek jelenleg is számos definíciójával találkozhatunk. Több meghatározás létezik, amelyek alapvetően a stresszel való rugalmas bánásmódra és a regenerálás folyamatára összpontosítanak annak érdekében, hogy a válságokkal egészséges módon tudjunk megbirkózni. Campbell-Stills és munkatársai szerint a reziliencia jóval több, mint egyszerű felépülés a sérülésből. Javasataik szerint a reziliencia fogalmát felnőttkorban mint képességet érdemes konceptualizálni, amely egészséges és stabil szintű fizikai és pszichológiai funkcionálás fenntartására teszi alkalmassá a személyt egy traumatikus eseményt követően is. A reziliencia fogalmának multidiszciplináris megközelítése Kádár Annamária megfogalmazásában így szól: „ha képileg akarjuk megfogalmazni, mit is jelent a reziliencia, a személyiség rugalmas alkalmazkodóképessége, képzeljünk el egy gumit, amit széthúzunk, és ami aztán visszapattan az eredeti alakjába” (Kádár 2017). A reziliencia eddig ismert definíciói sokszínűségéből és alakulásából arra következtethetünk, hogy a reziliencia jelenségének megértésére tett erőfeszítéseken és kutatásokon a napjainkban más területeken is jelentkező paradigmaváltásnak és struktúraváltásnak a nyomai fedezhetők fel. Mára a rezilienciáról elindulhatott egy multidimenzionális gondolkodás, amely a reziliencia jelenségére ható tényezőket vizsgálja. Ennek értelmében mind a személyes jellemzők, mind a tágabb környezet, valamint a szocio-ökonómiai környezet hatásait is kutatják a reziliencia fejlesztése szempontjából.

Gyorsan változó világmodellek és a bizonytalanságerzet viselése: reziliencia mint metakompetencia

A különböző definíciókhoz különböző rezilienciamodellek is kapcsolódnak. Ezek mindegyike a mentális és fizikai egészség szempontjából jelentős védőfaktorokat emeli ki.

A gyorsan változó, bizonytalan és kiszámíthatatlan világ, a VUCA világ fogalma jelentős szerepet játszik a reziliencia definícióinak kialakításában. Ahogy a jövő trendjei is, fokozott körültekintés mellett arra figyelmeztetnek, hogy szükség lesz az élet eddigiektől eltérő társadalomtechnikájára (Fehér 2009). Láttuk, hogy a COVID-19 számos addig magától értetődő struktúrát (pl. az egészségügyben és az oktatásban) megváltoztatott, amelyek egyben új lehetőséget is nyitottak, hogy eltérjünk egy megszokott, elavult technikától. A világjárvány idején több problémahalmaz határozta meg a járványhelyzet alakulását. Az egyik a szemléletében és struktúrájában elavult orvoslás és egészségügy, a másik az átpolitizálódott társadalom, amely blokkolta a járványkezelés szakmai szempontjainak az érvényesülését. A járvány idején a megosztottság a társadalom kommunikációját is polarizálta, így párhuzamos válságok keletkeztek, ami erősen gátolta egy egészséges szélesebb együttműködés kialakulását a gazdasági, egészségügyi és pszichoszociális válság kezelésében (Szijjártó 2023).

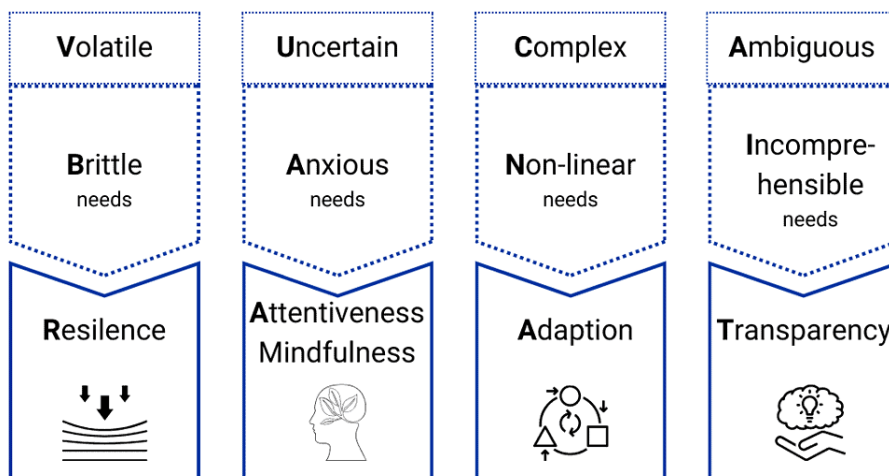
A Covid-19 világjárvány tapasztalatai azt tükrözik, hogy az ember testi-lelki-szellemi harmóniájának megőrzése, gondozása és alakítása nem nélkülözheti a globális és makrotársadalmi folyamatok értelmezését és integrálását. A túlhajtott növekedés és fogyasztás, valamint a negyedik ipari forradalomnak is nevezett digitális átalakulás óriási változás küszöbéhez vezetett. Mindennapi életünkben tapasztaljuk, hogy az erős fogyasztásra és növekedésre való összpontosítás már nem fenntartható, és a természet kizsákmányolása felborítja az élő szervezetek egymásba fonódó rendszereinek finom egyensúlyát (Fehér et al 2023).

A VUCA világ volatilis (gyorsan változó és kiszámíthatatlan), uncertain (bizonytalan), complex (összetett és bonyolult) és ambiguous (többértelmű) összetevői határozottan indokolják a reziliencia fejlesztését. A felsorolt négy szempont jelentős stresszt okoz az emberekben és az élethez kapcsolódó rendszerekben, egy intézmény életében.

A VUCA gyorsan változik a digitalizáció előrehaladtával, ezért az elvárások és követelmények is folyamatos változást jelentenek. A VUCA ellenpólusaként jeleníthető meg a SSEE-világ (stabil, safe, easy, explicit) (Amann 2018). A reziliencia által képviselt rugalmasság az, ami a két világ között történik. Ez arra kívánja a figyelmünket ráirányítani, hogy nem kizárólag a VUCA-világban élünk, hanem mindkét világ mindig jelen van az életünkben, a válságok idején is. Ebben az értelemben a reziliencia az a képesség, amellyel rugalmasan tudunk mozogni ezen világok között, vagyis az alkalmazkodóképességünkötől és a szabályozási képességünkötől függ, miként egyensúlyozunk a VUCA és a SSEE között. A reziliencia ilyen értelemben nem a lazítás képességét jelenti; hanem a feszültségek értelmes megélésének és önmagunk aktivizálásának a kompetenciáját, amelyhez a világ szemléletmódjának ismerete szükséges. A VUCA-hoz kapcsolható egy másik fogalom, amely magyarázatot ad a világ instabilitására és így a rugalmasság szükségességére a magán- és szakmai életünkben egyaránt. Ez a fogalom a BANI, amely a brittle (törékeny/porózus), anxious (szorongó), non-linear (nem lineáris), incomprehensible (nem értelmezhető/érthetetlen) szavakból áll. Ezek a tényezők a digitalizációhoz igazodó világunkat írják le, a VUCA-modell logikus folytatásaként. A világ, amelyben élünk, nemcsak gyorsan változó és változékony, hanem a rendszerek törékenysége miatt a stabilitás hamis látszatát is kelti. A bizonytalanság oda vezetett, hogy ma már félünk, vagy legalábbis szorongunk az ismeretlentől, vagy a kockázatoktól. A komplexitást kiegészíti a nemlinearitás, amely nemcsak az összefüggéseket teszi nehezen érthetővé, hanem a cselekvések következményeit is kiszámíthatatlanná teszi. Végül ez is a többértelmű világ folytatását eredményezi, amely érthetetlen és felfoghatatlan rendszerekké és struktúrákká „fejlődött”. Legyen szó járványokról, háborúról, vagy inflációról, a koronajárvány időszaka megmutatta, hogy milyen gyorsan felborulhatnak az élettervek. Sok fejleményt nem lehet megjósolni, de meg lehet tanulni kezelni őket. A bizonytalanság, azaz hogy nem tudjuk, mi fog történni a jövőben, a legtöbb ember számára érzelmileg nagyon megterhelő. Bizonytalanságérzethez és stresszhez vezet. A bizonytalanságot úgy képzelhetjük el, mint egy kétszintes házat. Ha késő este tizedszerre is átnézzük a másnapi prezentációt, mert biztosak akarunk lenni benne, hogy minden tökéletes, akkor a prezentáció alatti bizonytalanság a felső szintnek felel meg. Az alsó, nehezen megközelíthető emelet azonban a bennünket állandóan zavaró kérdéseknek ad otthont: a tudattalanunknak a csendes, megoldatlan érzelmi konfliktusaival és egzisztenciális kérdéseivel, például a halállal. A többszintes épületet ábrázoló kép Ralf T. Vogel példája (Vogel 2020). A példa arra mutat rá, hogy a bizonytalanság érzésével hosszú távon úgy lehet a legjobban megbirkózni, ha mindkettőtől kiindulunk: a felső szinten lévő konkrét helyzetből és az alatta lévő tisztázatlanságból. Az aktuális helyzet az „itt és mostban” érzelmi hidat épít az egzisztenciális szintre (Vogel 2020). Gondoljunk csak a koronavírus-korszakra, amikor a kijárási tilalom miatt nem hagyhattuk el az otthonunkat, és napokig egyedül tartózkodtunk otthon. Ez önmagában nem olyan drámai szituáció, de mindenképpen emlékeztethet egy sokkal alapvetőbb problémára: a magányra. Ez az alsó szintről származó elem azonban egzisztenciális energiát adhat egy konkrét helyzethez. Ha szétválasztjuk a két szintet, a konkrét helyzet elveszíti drasztikus jellegét. Ekkor a magányosság érzése helyett ismét „csak” egyedül vagyunk.

A BANI új modellje, amely e pólusok közötti oszcillációra késztet, a RAAT, amely a reziliencia, figyelmesség, alkalmazkodás, transzparencia fogalmakból áll: Resilience (reziliencia), Attentiveness (figyelmesség), Adaption (alkalmazkodás), Transparency (transzparencia).

3. ábra: „RAAT”

Forrás: Wick (2023)

Vogel példáján láthattuk, hogy a többértelműség tűrése szorosan összefügg a bizonytalanság elviselésének képességével. A többértelműség és az ellentmondás elviselésének képessége kulcsfontosságú szempont a RAAT-modellben. A kétértelműséggel és többértelműséggel szemben toleráns emberek például azt feltételezhetik, hogy a barátnőjük szereti őket, még akkor is, ha valaki mással akarja tölteni az estét. Vogel példája azt szemlélteti, hogy a bizonytalanságtűréssel ellentétben a többértelműség tűrése kevésbé a jövő bizonytalanságára, mint inkább a pillanat bizonytalanságára vonatkozik.

Amiért tehát szükségünk van az erős rezilienciára az az, hogy csak egy „megfelelően erős rezilienciával” férhetünk hozzá a képességeinkhez és a kompetenciáinkhoz. Bizonyos értelemben ez egy olyan metakompetencia, amely a sikeres cselekvés és életvezetés záloga. Egy megfelelően erős rezilienciával jobban tudjuk szabályozni a stresszt, és így gyorsabban visszanyerjük a képességeinkhez való hozzáférést, és egészségesebben küzdünk meg kihívásokkal és egészségesebben éljük meg a kríziseket. Az erős reziliencia, azaz a hatékony ellenálló képesség kiépítése, a válságokra való alkalmazkodó reagálás képessége, a jövőben az egyik legfontosabb feladattá válik. Ahhoz, hogy képesek legyünk korunk válságait kezelni, paradigmaváltásra van szükség. Ebben a szemléletváltásban tükröződnie kell a rugalmasság olyan formájának, amely lehetővé teszi a dinamikus válságkezelést. A dinamikus válságkezelés túlmutat a kockázati stabilitás keretein, ezért a reziliencia korábbi definícióját tekintve már nem lesz elegendő a korábbi struktúra helyreállítása. A reziliencia új definícióiban a játékba kerülés elve lesz az új elem. A reziliencia mint metakompetencia olyan egész rendszereket foglal magában, amelyekben bizonyos

védőfaktorok hozzájárulnak az egészséghez, a magánélet boldogságához és a munkahelyi hatékonysághoz.

Egyéni és Team-reziliencia, reziliencia-modellek

Egyéni reziliencia

Az anyagrugalmasság a fizikában arra a jelenségre utal, hogy az anyag deformáció után visszatér eredeti alakjába. Emberekre alkalmazva az anyagrugalmasság fogalmát, már nem egy mechanikai megközelítésre van szükség, hanem arra, hogy egyéni szinten „egy éppen megfelelően erős rugalmassággal” telessünk többet vagy cselekedhessünk másként. Egyéni szinten beszélhetünk mentális rezilienciáról, érzelmi rezilienciáról és fizikai vagy testi rezilienciáról. A mentális reziliencia a kognitív rugalmasságot és a problémamegoldó képességet helyezi a középpontba, az érzelmi reziliencia pedig azt a kiinduló gondolatot, hogy az erős reziliencia kialakításához az érzelmek mélyebb megértésére van szükség (Langwara–Eilert 2022). Comnick kiterjeszti a mentális reziliencia kutatását a bizonytalanságtűrés vizsgálatára, az elsősorban olyan egzisztenciális védőfaktorokra, amelyek bizalmat ébresztenek a hosszú idejű bizonytalanságérzet elviseléséhez. Comnick hangsúlyt helyez a hosszú távú stratégiák kidolgozására, amelyek a jövőbeni válságok során nyújthatnak támogatást (Kalisch 2020). A fizikai vagy testi reziliencia a test alkalmazkodási és stresszkezelési képességét írja le, olyan tényezőket vizsgálva, mint az egészséges étrend, testmozgás vagy alvási ciklus, felkészítve ezzel az emberi szervezetet a jövőbeni stresszhelyzetek eredményes leküzdésére (Moser 2024).

TEAM-reziliencia

Intézményi vagy szervezeti szinten azt látjuk, hogy nem csak az egyének lehetnek rugalmasak, hanem a csoportok vagy TEAM-ek is, ahol különösen nagy kihívást jelenthet a munka világában a növekvő komplexitásokhoz való alkalmazkodás. Az olyan védőfaktorok, mint a cél- és megoldásorientált kommunikáció, az egészséges optimizmus és a kapcsolati fókusz, kiemelt jelentőségűek a TEAM-reziliencia kialakításában. A TEAM-ek is rendelkezhetnek a belső stresszállósággal és a változásokhoz való alkalmazkodóképességgel. Ez azt jelenti, hogy egy reziliens TEAM olyan légkörben él és dolgozik, ahol a visszajelzéseket és az ötleteket szabadon, negatív következmények nélkül lehet kifejezni. Az egészséges és sikeres TEAM-ek esetében kevésbé számít, hogy az egyén hogyan teljesít. Ami kulcsfontosságú, hogy a TEAM minden tagja úgy érzi, hogy meghallgatják, észreveszik és foglalkoznak vele. Ehhez nyilvánvalóan szükségesek a kognitív empátia és a jó kommunikáció alapelemei. Ezekon túl még négy attitűd is kulcsszerepet játszik, amelyek az elkötelezettség, a megoldásorientáltság, az elfogadás és az egészséges optimizmus. Az imént említett négy attitűd és a csapattag fentebb leírt meghallgatása, észrevétele és a vele való foglalkozás vagy törődés alkotják a reziliencia hét alappillért. A pszichológiai biztonság, amelyet csak belülről lehet erősíteni, központi szerepet játszik a jövőbeni stresszhelyzetek kezelésében. A hét alappillérrre épülő TEAM-ek ezáltal kellő rezilienciával tudnak reagálni a váratlan helyzetekre, és eszkalálódás nélkül tudják kezelni a TEAM-en belül felmerülő konfliktusokat.

Reziliencia modellek

A reziliencia keretmodellje a reziliencia fejlődését szemléltető modell. Bizonyos értelemben az alkalmazkodás folyamatát írja le a befolyásoló tényezőkkel és ok-okozati összefüggésekkel. A modellt eredetileg Kumpfer dolgozta ki (Kumpfer 1999), bár gyakran idézik Wustmann által kiegészített formáját is (Wustman 2004). A fejlődés eredményét, azaz a funkcionális vagy a diszfunkcionális alkalmazkodást a stresszorok, a környezeti tényezők és a személyes erőforrások együtt határozzák meg. A normális egyensúly megzavarására irányuló stresszorok, amelyek lehetnek fizikai vagy pszichológiai ingerek (túlzott követelmények és magas elvárások, időnyomás, kudarctól való félelem stb.) és szociális ingerek (konfliktusok, az együttélés zavarai, veszteség stb.). Az egyensúly megzavarásában lényeges szempont, hogy a stresszor kognitív síkon fenyegetésként vagy kihívásként érzékelhető legyen, mert a stresszor fogja kiváltani a reziliencia alkalmazkodási folyamatát. Mindeközben a környezet és az egyén közötti tranzakciós folyamat zajlik, amely befolyásolja a stresszor szelektív észlelését. Ebben a folyamatban történhet például egy hatékony megküzdési stratégia alkalmazása, amelyben a kontextuális és az egyéni erőforrások egyaránt kulcsszerepet játszanak. Ezt követően egy másik tranzakciós folyamat zajlik, amelyet Kumpfer keretmodell-rezilienciafolyamatként ír le (Kumpfer 1999). Ez az alkalmazkodási folyamat tartalmazhat funkcionális és hatékony alkalmazkodási mechanizmusokat, valamint diszfunkcionálisakat is. Ez a keretmodell-rezilienciafolyamat azt írja le, hogy a személy hogyan kezeli a stresszhelyzetet, és milyen védő- és kockázati tényezők mentén. Ez a keretmodell inkább a kedvezőtlen életkörülményekkel való megküzdés cselekvési és tájékozódási folyamatát hivatott tisztázni és nem nyújt átfogó magyarázatot a reziliencia fejlődési folyamatára.

A Mauritz-féle reziliencia-modell

A Sebastian Mauritz által kidolgozott interakciós védőfaktorok és kockázati tényezők reziliencia modellje kiegészíti a keretmodellt. Ebben a modellben a reziliencia nem egy rögzített fejlődési ív, hanem folyamatosan dinamikus folyamatként írható le, amelyben a rendszer általános ellenálló képessége – legyen szó egyénről, csapatról vagy szervezetről – a protektív tényezők és a kockázati tényezők egyensúlyából adódik. A keretmodelllel ellentétben ez a reziliencia modell azt mutatja, hogy a sebezhetőséget nemcsak környezeti tényezők, hanem egyéni kockázati tényezők is előidézik, mint például a diszfunkcionális vezetőik vagy az érzelmi disszonancia. Ebben a modellben a reziliencia a stresszorok és a protektív tényezők közötti egyensúlyt jelenti, hogy a mentális egészség és a jóllét érdekében a protektív tényezőknek túlsúlyban kell lenniük a kockázati tényezőkkel szemben. A Mauritz-féle reziliencia modellben mind a kockázati, mind a védőfaktorok egyéni és kontextusfüggő tényezőkre oszthatók. A modellt tekintve nem az a fontos, hogy valakinek az életében milyen sok védőfaktor vagy mennyire kevés rizikófaktor van. Inkább a kettő közötti kapcsolat számít a betegség vagy az egészség felé való elmozdulásban (Mauritz é.n.). A Mauritz-féle reziliencia modellben külön kiemelendők a szervezeti rezilienciában megjelenő védőfaktorok, mint például: megoldás- és célorientáltság, közös jövőkép, önismeret, önreflexió, környezet megértése, vezetés ösztönzése, alkalmazkodóképesség és megosztott tudás. A mentális egészséggel kapcsolatban azonosított védő- és kockázati tényezők mellett a jelenlegi rezilienciautalások azt is vizsgálják, hogy a rezilienciának vannak-e olyan előrejelző tényezői, amelyek aktív beavatkozás és a reziliencia elősegítése nélkül is biztosítják az erős mentális immunrendszert. A kutatások egyelőre még nem azonosították a

reziliencia egyértelmű előrejelzőit, a Kleim-féle metaanalízis alapvető eredménye az volt, hogy nincsenek alapvető eredmények, hanem inkább hasonlóságok vannak a különböző vizsgálatokon belül (Kleim–Kalisch 2018). Ezek a hasonlóságok pszichoszociális és neurobiológiai előrejelző tényezőkre oszthatók. A jelenleg ismert pszichoszociális tényezők közül a társas támogatást, az optimizmust, az alacsony szintű neuroticizmust és az intelligenciát találták erős rezilienciára utalónak. A neurobiológiai előrejelzőket illetően a beavont tanulmányok átfedést mutatnak a rezilienciában érintett agyi területek között. A stressz és az érzelmek szabályozásáért felelős agyterületeken nagy mennyiségű szürkeállományt mutató egyének nagyobb rezilienciát mutatnak. Ezek az agyi területek a következők: prefrontális kéreg (PFC), különösen a ventromedialis és dorsolaterális PFC, elülső cinguláris kéreg (ACC), különösen a subgenualis és a hippokampusz.

Proziliencia mint proaktív reziliencia: játékosság, rezonancia, spiritualitás

A reziliencia és a poszttraumás növekedés összefüggésében Mangelsdorf hangsúlyozza a reziliencia és a felépülés, a poszttraumás stressz zavar és a poszttraumás növekedés közötti különbséget. Ez a traumatikus eseményre adott válasz négy mintája (Mangelsdorf 2020). A poszttraumás növekedés esetén az egyén kezdetben a mentális működés jelentős károsodását tapasztalja. Mangelsdorf szerint a rezilienciát nem a mentális funkcionalitás javulása jellemzi. A megragadható különbség a traumatikus eseményre adott közvetlen válaszban mutatkozik meg. A reziliens választ a mentális funkcionalitás kisebb mértékű csökkenése és a "normál állapotba" való gyorsabb visszatérés jellemzi.

Játékosság

A reziliencia fogalma folyamatosan bővül és változik. A reziliencia fejlesztésében elsődleges cél, hogy elősegítsük a reziliencia jobb megértését a társadalomban és a gazdaságban, és a reziliencia koncepciójának megvalósításával támogassuk a munkavállalókat abban, hogy nyugodtabb és egészségesebb életet éljenek.

A „proziliencia” fogalma azt a proaktív rezilienciát írja le, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy erőteljesen és rugalmasan reagáljon egy válságra, még mielőtt az bekövetkezne. Ebben az értelemben a proziliencia a jövőbeni ellenálló képesség fejlesztését jelenti. Mauritz megfogalmazásában: a proziliencia azt jelenti, hogy ma építünk erőforrásokat a holnapra (Mauritz 2019).

A reziliencia definícióinak közös jellemzője, hogy a reziliencia magában foglalja a válságokból való tanulást. Ez azt jelenti, hogy a reziliencia, vagyis az ellenálló képesség bizonyos mértékig reaktív, és kezdetben igényel egy valódi szembesülést a stresszel, a problémákkal és a válságok természetével. A proziliencia viszont, mint a proaktív rugalmasságnak egy formája, a jövőbeni válságokból való tanulást és felkészülést jelenti. Azokból, amelyek még nem történtek meg. Példaként tegyük fel, hogy már viszonylag magas stressz-szinten vagyunk, és ekkor egy váratlan problémás helyzet áll elő. Rossz állapotból, azaz stresszes állapotból érkezve bizonyára nem olyan könnyű gyakorlás nélkül hozzáférni a kompetenciánkhoz, mert előbb fel kell építenünk a rezilienciát. Ha azonban eleve jó állapotból gyakorolhatjuk egy válsághelyzet megoldását, akkor megismerkedve a stresszhelyzettel, megtanulhatjuk a stresszhelyzetben való viselkedés adaptívabb formáit, ugyanakkor hozzáférhetünk az erőforrásainkhoz (Mauritz 2019).

Jóllehet a rezilienciának még nincs is egységes definíciója, a lényege mindig a tanulásról és a növekedésről szól. A proziliencia koncepciója pedig lehetőséget kínál az egyénnek, hogy már most, a következő válság okozta krízis előtt megbirkózzon a válsággal és a megfelelő tanulási lehetőségekkel. A lehetőség arra vonatkozik, hogy a

jelenben megismerkedhet gondolkodásmódjával, készségkészletével, érzéskészletével és eszköztárával, és a lehető legjobb módon kiegészítheti vagy pótolhatja azokat. Ezáltal a jelenben önhatékonyabbá válik, biztosítva, hogy a jövőben rugalmasabban tudjon alkalmazkodni a változásokhoz, és a stresszhelyzetek után újra tudja szabályozni önmagát (Mauritz 2019).

A proziliens működés azt jelenti, hogy bekapcsolódunk a jelenbe és új dolgokat próbálunk ki a játékoság és könnyedség jegyében. A játékban a személyiségfejlődés és a terápia szempontjából alapvető lehetőséget látunk, mely meghatározza a prozilienciához szükséges szemléletet. A játék kapcsolatban áll az egész humán kultúrával. Winnicott megállapítása szerint a játék a személyiség megismerésének eszközeként szerepel. Szerinte a játék univerzális része az egészségnek: a játék segíti a növekedést és így az egészséget, a játék csoport-kapcsolatokhoz vezet el, a pszichoterápiában a kommunikáció egy módja (Winnicott 1999). A játék fontos eleme, hogy kreatívak lehetünk általa, és a személyiség egészét használja. A kreatív állapot az, amelyben a szelf megismerhető. A játékoság megélésének hatására automatikusan olyan kellemes érzések alakulnak, mint az öröm, az egészséges büszkeség, a meglepetés vagy a kíváncsiság. Ez különösen fontos, mivel stressz hatása alatt a fókuszunk beszűkül, ami azt jelenti, hogy nem találunk pillanatnyilag semmilyen megoldást, és felerősödnek a kellemetlen érzelmek, mint a félelem vagy a düh. A játék folyamatában a fókuszunk újra dekoncentrálódik, amely arra ösztönöz bennünket, hogy kreatívan kezeljük az adott helyzetet.

A játékos mód megélése a proziliencia kialakításában azt jelenti, hogy az egyén kipróbálhat dolgokat, amelyben nincs értékítélet. A rezilienciával ellentétben, amely a jelenben történő válságnak a konkrét kezelésre vonatkozik, a proziliencia nem tartalmaz valós kockázati helyzetet. Egy kritikus helyzetet nyugodtan, védett környezetben, egy reziliencia tréner szakmai irányításával lehet „végigjátszani.” Ez a "mintha-forgatókönyv" azt eredményezi, hogy az egyén komolyan foglalkozik a stresszorok és a veszélyhelyzetek megismerésével, de egyúttal ki is vonja magát a helyzetből. A tanulási folyamat fő szempontja marad a játék könnyedségének megőrzése.

Rezonancia és spiritualitás

Fentiekre utalva láthatjuk, hogy a hagyományos kötöttségektől való elszakadás individualista törekvési mozgalmi és az autonómiára való törekvés a COVID-19 világjárvány óta a csoporthoz tartozás kérdéseivé alakultak át. Az individualizáció folyamata egyéni és társadalmi szinten a társadalmi konstitúció új szintjéhez vezet, amely fokozatosan megteremti az alapját egy „mi-élményen” és „mi-kultúrán”, vagyis a tudatosságon alapuló új közösségi formának, amelyben a közösségek a rezonanciára építenek (Megatrend Gesundheit é.n.). Szükséges fejlődési pontnak tűnik annak felismerése, hogy a „mi-élmény” elengedhetetlen a kapcsolatok tartós összekovácsolásához és az identitás stabilitásához. Így a reziliencia erősítéséhez és a proziliencia proaktív jellegének megéléséhez is. A rezonancia itt arra utal, hogy az egyén milyen választ ad élményekre és érzelmekre. Ha az egyén empatikusan reagál és magas rezonancia-kapacitással rendelkezik, akkor mélyebb kapcsolatok jöhetnek létre. Ahhoz tehát, hogy megéljük a „mi-élményt”, hogy a személyiségfejlődés során a valódi találkozások kölcsönösen élményadóak legyenek, ahhoz közös és egymással jól kiegészülő tevékenységekre van szükség (C. Molnár–Hidas 2015). Ez egyaránt igaz a magánélet és a munka világában. Ennek megéléséhez a másik elfogadása és nyitottságra van szükség, amely rezonancia, a kölcsönös rezgések létrehozása nélkül nem lehetséges. Mivel a rezonanciaélmény az önismeret és az önreflexió legfontosabb

alapjának tekinthető, a saját rezonanciaképesség és a rezonancia megtapasztalásának mélyebb megértése lehetővé teszi a világ biztonságosabb felfedezését, valamint hozzájárul az élet értelmének és kitejesedésének érzéséhez.

Irodalomjegyzék

Antonovsky, Aaron (1997): *Salutogenese: zur Entmystifizierung der Gesundheit* Forum für Verhaltenstherapie und psychosoziale Praxis, Band 36. Tübingen: Dgvt-Verlag.

Amann, Ella Gabriele (2018): Resilienzdiagnostik und neue Coaching-Ansätze für die VUCA-Welt. In: Jutta Heller (szerk.): *Resilienz für die VUCA-Welt*. New York: Springer. 115-132. o.

C. Molnár Emma – Hidas Judit (2015): *Anyátlan nemzedék*. Budapest: L' Harmattan.

Fehér Pálma Virág – Lantos Zoltán – Somogyi Ferenc (2023): Krízis és katarzis: A társadalom beteg teste. In: Fehér Pálma Virág – Kövesdi Andrea – Szemerey Márton (szerk.) *Testképek a társadalomban*, Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. 323-340. o.

Fehér Pálma Virág (2009): *Selfness*. Budapest: Retromédia,

Fehér Pálma Virág (2017): *Who helps the Helper. The opportunities of an art therapy Balint Group* In: *Balint Theory and Practice: Exploring Diversity*. 20th Int. Balint Fed. Congress.

Innolab (2022): *Health Trend Map 2022*. <https://www.innolab.at/trends/health-trend-map-2022/>

Kádár Annamária (2017): *Az én mesém. A reziliencia, a rugalmas alkalmazkodóképesség kialakítása gyermekkorban*. Előadás, XXI. Pszinapszis Pszichológia Konferencia, Budapest

Kalisch, Raffael (2020): *Der resiliente Mensch: wie wir Krisen erleben und bewältigen*, München: Piper Verlag.

Kleim Birgit – Kalisch, Raffael (2018): Wer bleibt gesund? Zum Problem der Vorhersage von Resilienz. *Nervenarzt*, 89(7), 754–758. o. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00115-018-0551-z>

Kumpfer, K. L. (1999): Factors and processes contributing to resilience: The resilience framework. In: M. D. Glantz & J. L. Johnson (szerk.), *Resilience and development: Positive life adaptations*, Amsterdam: Kluwer Academic Publishers, 179–224. o.

Langwara, Ruben – Eilert, Dirk W. (2022): *Die Kraft unserer Emotionen. Resilient und stressfrei mit Mesource*. Paderborn: Junfermann Verlag.

Masten, Ann S. (2001): Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227–238. o. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>

Mangelsdorf, Judith (2020): Postraumatisches Wachstum. *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie*, 19, 21-33. o. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11620-020-00525-5>

Mauritz, Sebastian (2019): *Immun gegen Probleme, Stress und Krisen*. Offenbach am Main: Gabal Verlag.

Mauritz, Sebastian (é.n.): *Resilienz Akademie*. <https://www.resilienz-akademie.com/resilienz/>

Megatrend Gesundheit (é.n.): <https://www.zukunftsinstitut.de/blog-megatrend-gesundheit>

Moser, Gerhard (2024): *Körperliche Resilienz*. Képzési szeminárium, Resilienz Akademie, Göttingen.

Rutter, Michael (1999). Resilience Concepts and Findings Implications for Family Therapy. *Journal of Family Therapy*, 21(2), 119-144. o. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00108>

Szijaártó László (2023): Reflexió Fehér Pálma Virág, Kövesdi Andrea és Szemerey Márton: A korona-időszámítás aktuális kérdései című írására. In: Fehér Pálma Virág – Kövesdi Andrea – Szemerey Márton (szerk.) *Testképek a társadalomban*, Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. 321-322. o.

Vogel, Ralf T. (2020): *Existenzielle Themen in der Psychotherapie*. Lindauer Beiträge zur Psychotherapie und Psychosomatik. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH.

Welter-Enderlin Rosmarie – Hildebrand Bruno (2015): *Resilienz. Gedeihen trotz widriger Umstände*, Heidelberg: Carl-Auer Verlag GmbH.

Wick, Kelaja (2023): *VUCA ist tot – lang lebe BANI*. <https://www.batterman.ch/vuca-ist-tot-lang-lebe-bani/>

Winnicott, Donald W. (1999.): *Játsszás és valóság*. Budapest: Animula.

Wustman, Corina (2004): *Resilienz. Widerstandsfähigkeit von Kindern in Tageseinrichtungen fördern*. Weinheim, Basel: Beltz Verlag.

Zukunftsinstitut (2023): Entdecken Sie die wichtigsten Gesundheitstrends 2024. <https://www.zukunftsinstitut.de/zukunftsthemen/gesundheits-trends-health-trend-map>

AN OUTLOOK TO THE FUTURE: MENTAL HEALTH, RESILIENCE AND PROSILIENCE

PÁLMA VIRÁG FEHÉR

This article focuses on mental health care, including the development of strong resilience and the definition of a resilience-related concept, prosilience. Rapidly changing world models that lead to a sense of uncertainty are presented, as are various resilience models, all of which emphasize significant protective factors for maintaining mental health. Among the resilience models, the framework model explains the action and orientation process of coping with adverse life circumstances. The resilience model developed by Sebastian Mauritz, which includes interactional protective factors and risk factors complements this framework model. A further part of the study is the definition of 'prosilience'. Prosilience, which is based on the concept of resilience, describes the proactive resilience that enables an individual to react strongly and flexibly to a crisis before it occurs. In this sense, prosilience means the development of future resilience. Prosilience, as a form of proactive resilience, refers to learning from and preparing for future crises, which enables the development of a sense of meaning and fulfilment in life through self-awareness, self-reflection and the capacity for resonance.

Keywords: resilience, prosilience, resilience-models, „RAAT”, adaptation